Loksewa Mandal's

Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari Samajkarya Mahavidyalaya

Malkapur, Dist. - Buldana

College Code - 328 Office - Mukatainagar Road, MALKAPUR - 443101, (M.H.),P.B.No.35, Ph. 07267 - 223212

Outward No./ D.D.N.C./ SKM/3.2.1/ 2021 Date 14/ 12/ 2021

Criteria 3.2.1:	Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.
Findings of DVV	Provide Web-link provided by institution in the template which redirects to the journal webpage published in UGC notified list.
Response/ Clarification	1) Web links of papers/ relevant supporting documents are attached.**(Appendix-I)**

IQAC Coordinator
NAAC - Coordinator,
D.D.N.C.College of Social Work,
Malkapur,Dist.Buldana.

D.D.N.C.College of Social Work Malkapur * SEAL C.No.328

Principal
Officiating Principal,
D. D. N C. College of Social Work
Malkapur; Dist. - Buldana.

Appendix-I

3.2.1 Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years (5)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
"Women Empowerment through National Rural livelihoods mission"	Prof. R.W.Dixit	Social Work	Plantinum A peer Reviewed National Multidiciplinary Journal	2016-2017	ISSN : 2231- 0096
"Digital India - Public Paternship & Development"	Prof. A.C.Sawale	Social Work	Plantinum A peer Reviewed National Multidiciplinary Journal	2016-2017	ISSN : 2231- 0096
"The Situation in modern time and Women Exploitation/ Harrasment"	Prof. A.C.Sawale	Social Work	Plantinum A peer Reviewed National Multidiciplinary Journal	2016-2017	ISSN : 2231- 0096
"Reference Service Soul of Library Service"	Miss. P.L.Warade	Library	Cognizene: Online International Journal	2016-2017	ISSN :
"Social work education in Maharashtra- Issue & challenges"	Prof. R. W. Dixit	Social Work	Vidyawarta international multidisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2319 9318
"Emerging issues & Higher education"	Prof. N. W. Kalbande	Social Work	Vidyawarta international multidisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2319 9318
"Mahila Sakshamikaran ling Sambhav ani Gramin Vikas"	Prof. V.K. Pingle	Social Work	Vidyawarta international multidisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2231-0096 Vol - 6 No. 3

"New Technology in education and understanding skills for Teacher"	Prof. V.K. Pingle	Social Work	Printing Area international interdisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2394 5303
"Need of Emerging policy of Higher Education"	Prof. V.K. Pingle	Social Work	Vidyawarta international multidisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2319 9318
"Water Management in Urban Area : A Study"	Prof. A.C.Sawale	Social Work	Journal of Research and Development	2017-18	ISSN : 2230 9578
"Issues of Higher And Technical education in Rural area"	Prof. A.C.Sawale	Social Work	Vidyawarta international multidisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2319 9318
"Water crises and rural developments"	Prof. D.M. Daregave	Social Work	Journal of Research and Development	2017-18	ISSN : 2230 9578
"The changing scenario of Urbanization in central india : The Descriptive research review"	Prof. D.M. Daregave	Social Work	Sanshodhan Samiksha multidisciplinary international research journal	2017-18	ISSN : 2278 9308
"Library Role in Higher Education"	Miss. P.L. Warade	Library	Printing Area international interdisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2394 5303
"A study of Utilization of Digital Library in National Development"	Miss. P.L. Warade	Library	Scholarly Research Journal for interdisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2278 8808

"Role of library in Research"	Miss. P.L. Warade	Library	Vidyawarta international multidisciplinary research journal	2017-18	ISSN : 2319 9318
"Tribal Movements in India"	Prof. R. W. Dixit	Social Work	Research journal multidisciplinary International E-research journal	2018-19	ISSN : 2348 7143
"Educational activity influences on school childrens development : The Review from Gadchiroli region"	Prof. D.M. Daregave	Social Work	Sanshodhan Samiksha multidisciplinary international research journal	2018-19	ISSN : 2278 9308
"Role in Reading culture of college library"	Dr. P.L. Warade	Library	AJANTA Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal	2018-19	ISSN : 2277 5730
"Dikshabhumi & Book Movement"	Dr. P.L. Warade	Library	AJANTA Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal	2018-19	ISSN : 2277 5730
"Contribution of library services in Field Work"	Dr. P.L. Warade	Library	Maharashtra Journal of Social Work	2018-19	ISBN : 978-81-939849-0-1
"Problems and solutions in the way of modernization of the library"	Dr. P.L. Warade	Library	Scholars Impact An international multidisciplinary multilingual peer reviewed research journal	2018-19	ISSN : 2394 7640
"Role of ICT in Academic Library"	Dr. P.L. Warade	Library	AJANTA Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal	2018-19	ISSN : 2277 5730

"Library use of modern technology"	Dr. P.L. Warade	Library	Research Journey International E-Research Journal	2018-19	ISSN : 2348 7143
"Women Epowerment throughIndian Constitution"	Prof. R.W.Dixit	Social Work	Platinum A Peer reviewed National Multidisciplinary Journal	2019-20	ISSN : 2231 0096 Vol- 10
"The Study of Powerfull Women in Indian Politics after Independance"	Prof. R.W.Dixit	Social Work	Platinum A Peer reviewed National Multidisciplinary Journal	2019-20	ISSN : 2231 0096 Vol- 10
"Rural Development through Local Bodies"	Prof. R.W.Dixit	Social Work	Journal of Research and Development	2019-20	ISSN : 2330- 9578 Vol- X
"Panchayat Raj Sanstha ani Gramin Vikas"	Prof. V.K. Pingle	Social Work	A multidisciplinary International level referred journal	2019-20	ISSN : 2230 9578
"Swatantra Bharatatil Mahilancha Rajkiy Sahbhag"	Prof. V.K. Pingle	Social Work	Platinum A Peer reviewed National Multidisciplinary Journal	2019-20	ISSN : 2231-0096 Vol - 10 No. 1
"Perspective of Mahatma Gandhi about Environment"	Prof. A.C.Sawale	Social Work	B. Aadhar international multidisciplinary research journal	2019-20	ISSN : 2278 9308
"Women empowering the health and qaulity"	Prof. D.M. Daregave	Social Work	B. Aadhar international multidisciplinary research journal	2019-20	ISSN : 2278 9308

"The role of joint forest management committee in forest conservetion, protection, Urge, and usefulness of forest protection act fc-1980 : The analytical review"	Prof. D.M. Daregave	Social Work	B. Aadhar international multidisciplinary research journal	2019-20	ISSN : 2278 9308
"Museum of Information: Library"	Dr. P.L. Warade	Library	B. Aadhar international multidisciplinary research journal	2019-20	ISSN : 2278 9308
"Intellectual Property Right & Sustanable Dvelopment"	Prof. A.C.Sawale	Social Work	AJANTA Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal	2020-21	ISSN : 2277 5730
"The Social Review: Dr.Panjabrao/Alias Bhausaheb Deshmukh"	Prof. D.M. Daregave	Social Work	Printing Area international interdisciplinary research journal	2020-21	ISSN : 2394 5303
"Library & Internet"	Dr. P.L. Warade	Library	Journal of Research and Development	2020-21	ISSN : 2330 9578
"Digital Library Services"	Dr. P.L. Warade	Library	Research Journey International E-Research Journal	2020-21	ISSN : 2348 7143

Academic Year
2016-17

2016-

SOCIAL DEVELOPMENT THROUG

DIGITAL INDIA

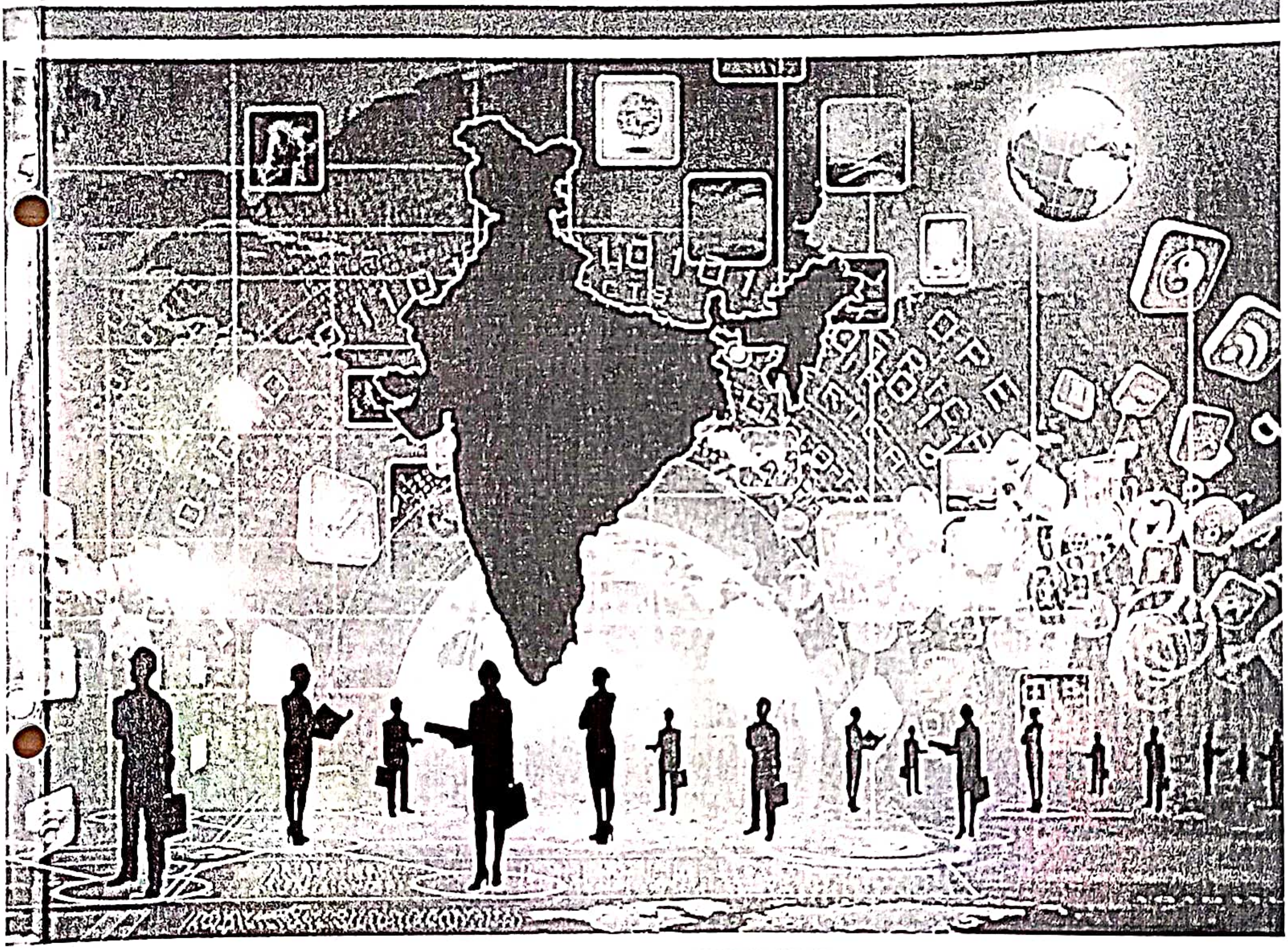

Platinum

A Peer Reviewed National Journal

Sawale

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 7 Number - 1 (Part II) Feb 2017

Editor
Dr. Madhukar. V. Patil. Nandurbar

Asst.Editor
Prin.Dr. P.R.Chaudhari (For this Issue)

Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J. Parikh, Gujrat
Dr. Keshav Phale, Amravati
Dr. A. M. Garode, Chikhli

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch : Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates
For This Copy Rs 350/- Only

Single Copy for reader Rs. 350.00 or US $ 35.00 Only
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या–त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे–४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७–२२३९६६६.

डिजिटल इंडिया – सार्वजनिक भागीदारी आणि विकास

अनिल वि. सायळे
सहा.प्राध्यापक, दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि. बुलढाणा

सारांश –

डिजिटल इंडिया हा एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत देशामध्ये डिजिटल संसाधनाचे उच्चाटन केले जाणार आहे. जरी भारत देश हा सॉफ्टवेअर असेला तरी शासनाच्या सेवा, सुविधा इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमाद्वारे जनसामान्यापर्यंत पोहण्याचा दर मात्र फारच कमी आहे. सध्या भारत देशातील तंत्रज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसाराचा वेग पाहता त्यामध्ये वृद्धी करण्यासाठी डिजिटल इंडिया कार्यक्रमांमध्ये नऊ क्षेत्रे अंर्तभुत आहेत.

१) ब्रॉडबॅन्ड महामार्ग २) मोबाईलचा वापर ३) सार्वजनिक इंटरनेट ४) ई-प्रशासनाच्या माध्यमातून तंत्रज्ञान सुधारणा कायदा ५) ई-क्रांती इलेक्ट्रॉनिक्स, सेवा पुरविणे ६) सर्वांसाठी माहिती ७) इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन ८) माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील रोजगार ९) यामध्ये अंर्तभुत असणारे कार्यक्रम.

डिजिटल इंडिया अंर्तभुत उघडा माहिती डेटा व दस्तऐवजांच्या ऑनलाईन होस्टींग, नागरीकांसाठी उपलब्ध असेल. माहिती उघडा आणि सहज प्रवेश करा. शासनाच्या माहिती व सुचनांसाठी नागरीकांना सोशल मिडीया व वेब साईड द्वारा एक व्यवस्था केली आहे. भारतीय नागरीकांना डिजिटल सशक्तीकरण, डिजिटल संसाधनाद्वारा, डिजिटल साक्षर बनविण्यात येत आहे.

प्रस्तावना :–

२० ऑगस्ट २०१४ रोजी केंद्रीय मंत्रीमंडळाने "डिजिटल इंडिया" या कार्यक्रमाला मान्यता दिली. या कार्यक्रमाअंतर्गत देशामध्ये डिजिटल संसाधनांचे उच्चाटन केले जाणार आहे. डिजीटल इंडीया यामध्ये अनेक योजनांना एकत्र आणण्याचे उद्दीष्ट आहे. ज्ञान आधारीत परिवर्तन भारत निर्माण करणे व नागरीकांना सुशासन देण्याचा प्रयत्न आहे. या योजनेद्वारा भारतातील सर्व नागरीकांना सरकारी सुविधा इंटरनेटद्वारा पोहचविण्याचा सरकारचा हेतु आहे. भारतामध्ये दुर्गम ठिकाणी चांगल्याप्रमाणे वेगवान इंटरनेट सेवा पोहचवण्याच्या योजनांचा यामध्ये समावेश आहे. डिजिटल इंडियाचे मुळ तीन घटक आहेत.

१) तांत्रिक सुविधांच्या पायाभुत सुविधा निर्माण करणे.

२) सुविधांची डिजिटल पुर्तता करणे.

३) तांत्रिक साक्षरता निर्माण करणे.

या योजनेद्वारे दुमार्गी मंच निर्माण केला जाणार आहे. ज्यामध्ये सुविधा देणारा व वापरणारा या दोघांचाही फायदा असेल. या सुविधांचे परिक्षण भारतीय माहिती व जनसंपर्क विभागाव्दारा केले जाईल. ग्राहकांचा वेळ, पैसा, भौतिक आणि मानसिक उर्जा शासनाच्या लांब चालणाऱ्या प्रक्रिया सर्व बाबींची बचत होईल.

उपक्रम :–

देशातील २.५ लाख गावामध्ये जागतीक दुरध्वनी संपर्क उपलब्ध केले जातील. ४ लाख सार्वजनिक इंटरनेट सुविधा केंद्रे, २.५ लाख शाळामध्ये, सर्व विद्यापीठामध्ये वाय-फाय सेवा खुली केली जाईल. १.७ करोड सरकारी नोकरीच्या संधी व ८.५ करोड रूपये खर्च करून सर्वसामान्यापर्यंत सरकारी सुविधा पुरविणे. शाळांमधील प्रशस्तीपत्रक, ओळखपत्र ऑनलाईन मिळणार असून आधार क्रमांक, वेतन प्रणाली अशा सेवा तंत्रज्ञान आधारीत बनविण्यात येणार आहे. तसेच ई-शिक्षण ऑनलाईन मार्गदर्शन/अहवाल, ई-न्यायालय व शेतकऱ्यांच्या वित्तिय समावेशासाठी माहिती पुरविणे. याबाबी समाविष्ट आहेत. भारत सरकारद्वारे आंतराष्ट्रीय स्तरावर इंटरनेटद्वारे आरोग्य, शिक्षण, डिजिटल बँकींग सुविधा देण्यामध्ये पुढाकार घेणार आहे. यामध्ये पुढील तीन भागावर लक्ष केंद्रीत केले आहे.

प्रत्येक नागरीकांसाठी उपयुक्तता म्हणून पायाभुत सुविधा:

- उच्च गती इंटरनेट, कोर उपयुक्तता, खाजगी स्तरावर सार्वजनिकरीत्या लोकांच्या सहकार्याने केले जाईल.
- बँक खाते आणि मोबाईल फोन सार्वजनिक आणि वित्तीय क्षेत्रामध्ये स्वातंत्र पातळीवर सक्षम केले जाईल.
- सार्वजनिक सेवा केंद्राच्या आसपास सहज प्रवेश करता येईल.
- देशामध्ये खात्रीपुर्ण व सुरक्षित सायबर स्थळ निर्माण होईल.

नागरीकांचे डिजिटल सशक्तीकरण :–

- सार्वत्रिक डिजिटल साक्षरता निर्माण करणे.
- सर्वच व्यवहारामध्ये पारदर्शकता आणणे.
- सर्वच डिजिटल संसाधनांची उपलब्धता
- सर्व सरकारी प्रमाणपत्रे/कागदपत्रे इंनटरनेटद्वारे उपलब्ध असतील.
- डिजिटल व्यवस्थेच्या पातळयांवर सहभागीत्व या तत्वानुसार शासन काम करेल.

- भारतातील सर्वच भाषांमध्ये डिजिटल सेवा/संसाधने उपलब्ध केले जातील.

सेवा आणि मागणी प्रमाणे शासन :-

- सार्वत्रिक सहज व एक खिडकी सेवा देणारा विभाग.
- शासकीय सेवा व्यावसायीक दृष्ट्या सुधारीत करणे.
- नागरीकांचा अधिकार म्हणून सेवा वेळेत ऑनलाईन व मोबाईलच्या माध्यमातून पुरविण्यासाठी एक व्यासपीठ निर्माण करणे.
- वरील आर्थिक व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक्स व रोख पैसा न देता करणे.

डिजिटल इंडिया संकल्पनेची व्याप्ती :-

- एक छत्री कार्यक्रमा अंतर्गत विविध विभाग एकत्र आणणे, जे भारताचे भविष्य ज्ञानपुर्ण निर्माण करून केंद्रीय तंत्रज्ञान विकसित करतील.
- विचार आणि कल्पना एक व्यापक दृष्टीकोन ठेवून संपुर्ण मिशन पुर्ण करणे.
- डिजिटल इंडिया कार्यक्रमामध्ये सद्या सुरू असणाऱ्या अनेक योजनांना पुन्हा लक्ष केंद्रीत करून त्यांची अंमलबजावणी संक्रमणीत पद्धतीने परिणामकारक करणे.

पद्धती आणि दृष्टीकोन :-

यामध्ये दर्जा आणि मार्गदर्शक तत्वे तांत्रिक आधार घेवुन पुरविल्या जातील. सद्यस्थित ई-शासनाचे उपक्रम योग्य डिजिटल भारत तत्वांनी त्यांना समाविष्ट करण्यावर भर देणे. सर्वसामान्य नागरीकांना केंद्र स्थानी ठेवून सेवा, विविध ई-शासन सुविधा, पायाभुत सुविधा चांगल्या सहकृत क्षमताद्वारा वापरण्यात येईल. मात्र राज्यांना विशिष्ट कार्यक्रम विकसित करण्यास स्वतंत्र असणार आहे.

- ज्या ठिकाणी पुरेसे व्यवस्थापन व नियंत्रण असेल अशा संभावित सार्वजनिक खाजगी क्षेत्रामध्ये ई-शासन प्रकल्पाची अंमलबजावणी केली जाईल.
- शासनाच्या सर्व विभागांना माहिती व तंत्रज्ञान मजबूत करण्यासाठी युनिट ओळख प्रमाण आणि प्रामाणिकरणाच्या माध्यमातून फायदे मिळतील.
- विभागाअंतर्गत वरीष्ठ दर्जा निर्माण करणेसाठी एकंदरीत समुह, एकत्रीकरण आणि विचारात घेतलेली योग्यता, डिजिटल इंडिया कार्यक्रमासाच्या अंमलबजावणी करीता प्रत्येक संस्था एक कार्यक्रम म्हणून योग्य मानले जाते.

डिजीटल इंडीया या कार्यक्रमाअंतर्गत एक दर्जा निर्माण केला जावू शकते. ज्यामुळे विविध ई-शासन प्रकल्प, रचनात्मक आणि जलद अंमलबजावणीसाठी विकसित केले जाऊ शकतात.

निष्कर्ष :-

डिजिटल इंडिया कार्यक्रम हा भारतासारख्या विकसनशिल देशासाठी खुप महत्वाचा आहे. ज्यामुळे फक्त इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाची उन्नतीच निगडीत नाही तर देशाची आर्थिक वृद्धी, रोजगार, राहणीमानाचा दर्जा, सेवांची किंमत व त्यासाठी लागणारा वेळ, वस्तु आणि सेवांची प्रत या सर्व गोष्टीमध्ये सुधारणा होणार आहे. या संपुर्ण कार्यक्रमाची व्यवस्थीत व योग्य अंमलबजावणी विविध पातळींवर म्हणजे केंद्र सरकार, संबंधित मंत्रालय, राज्य सरकार, विभाग स्तर आणि स्थानिक पातळींवर झाली, तर त्याचे सकारात्मक बदल दिसणार आहेत.

संदर्भ :-

१) https: // wikipedia.org/ wiki/digital.india
२) बुलेटीन ऑफ युनिक ॲकडमी, नोव्हेंबर २०१४
३) योजना मासिक, मार्च २०१४

•••

ISSN 2231-0096

WOMEN IN DIFFICULT CIRCUMSTANCES :

ISSUES, CHALLENGES AND RESPONSES

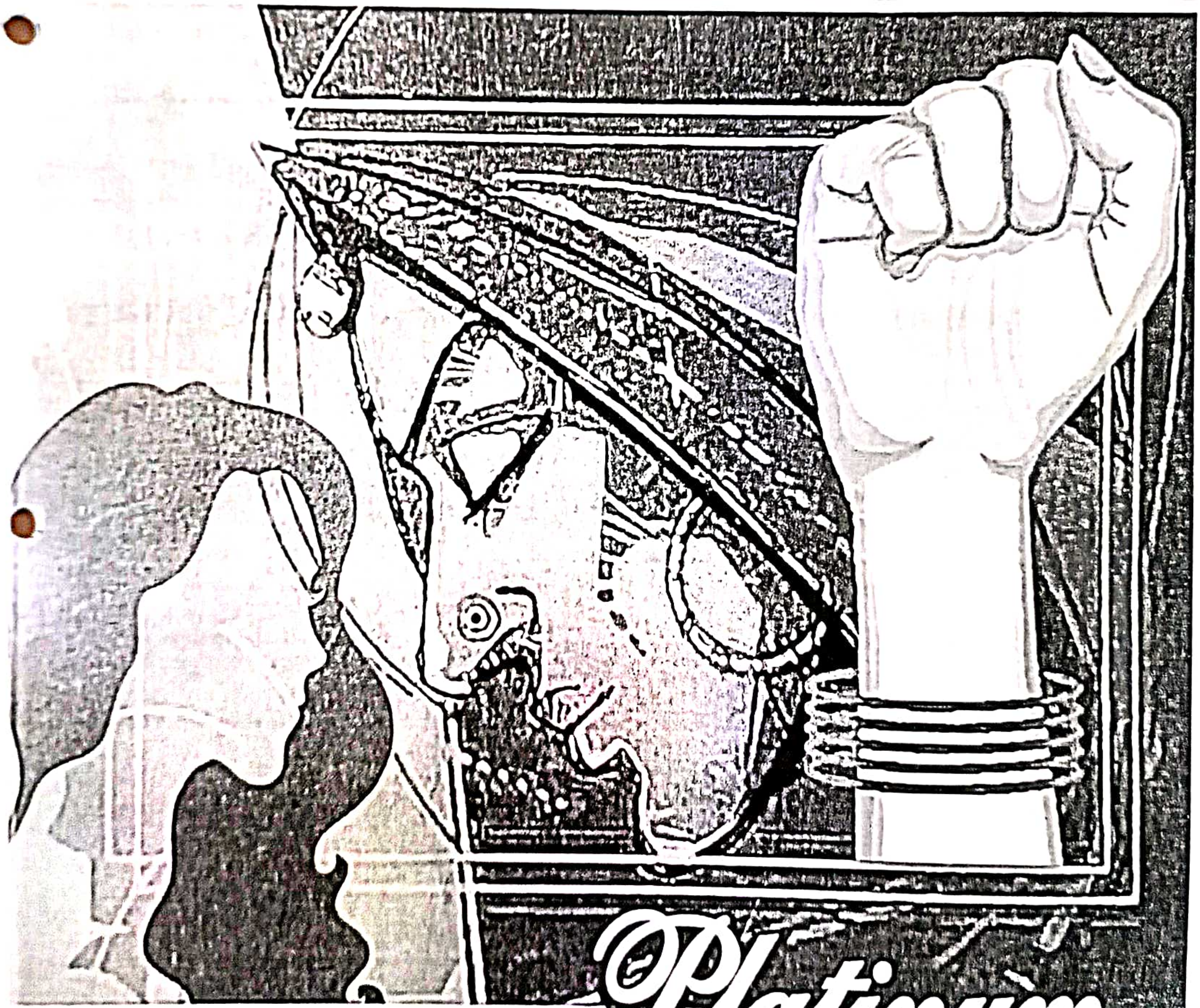

Platinum

A Peer Reviewed National Journal

Platinum

ISSN 2231-0096

A Peer Reviewed National Multidisciplinary Journal

Volume - 7 Number - 1 (Part III) Feb. 2017

Editor

Dr. Madhukar. V. Patil, Nandurbar

Advisory Editors

Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J. Parikh, Gujrat
Dr. Keshav Phale, Amravati
Dr. A. M. Garode, Chikhli

Managing Editor

Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office

Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch : Circulation & Advertisement

Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates

For This Copy Rs 850/- Only

Single Copy for reader Rs. 350.00 or US $ 35.00 Only
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.

- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७-२२३९६६६.

महिलांची आधुनिक काळातील स्थिती – महिलांवरील हिंसाचार

अनिल चिं. सावळे
सहा.प्राध्यापक दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि.बुलडाणा

सारांश :-

महिलांच्या हिंसाचाराच्या बाबतीत पुरूष अहंकार, दुय्यम दर्जा आणि शारिरीक शोषण सामान्य मानुन त्याला सामाजिक मान्यता असल्याचे गृहित धरून अत्याचार केले जातात. आजच्या काळात महिलांवरील अत्यांचारांचे प्रमाण वाढत चालले आहे व अत्याचाराचे स्वरूप सुद्धा विक्षिप्त होत आहे. बलात्काराच्या घटना जणू आम बाब झाली आहे. याला तर विडंबना म्हणावी लागणार आहे. कारण जसा जसा स्वतंत्रता व आधुनिकतेचा विस्तार झाला, तशी तशी महिलांच्या प्रती संकीर्णता वाढली आहे. हेच नाही तर या आधुनिक समाजामध्ये सुद्धा महिलांविषयी ही मानसिकता दिसून येते. याच मानसिकतेचा घातक परिणाम म्हणजे बलात्कार, छेळखानी, त्रास देणे, अनैतिक व्यापार, हुंडाबळी व अशा प्रकारच्या गुन्ह्यांमध्ये निरंतर वृद्धी होतांना दिसत आहे.

प्रस्तावना :-

मानवाचे दोन रूप आहेत स्त्री व पुरूष. सुरूवातीच्या काळामध्ये स्त्री पुरूषामध्ये भेद नव्हता व परिणामी मानव विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल करीत होता. परंतु पुरूषाचे कामाचे विभाजन होऊ लागले व परिस्थितीमध्ये परीवर्तन होत गेले. आणि पितृसत्ताक पद्धती रूढ होवुन घट्ट होत गेली. मानव अधिकारांना सर्व मानव जाती हक्कदार आहेत. मग तो कोणत्याही देशाचा, जातीचा, धर्माचा असो तो मानव आहे. परंतु आज पुर्ण जगात कुठे ना कुठे, कुठल्या ना कुठल्या माध्यमातून मानव अधिकारांचे हनन होत आहे. त्यामध्ये भारतातील महिला हा घटक असा आहे की, तो सतत अत्याचार पिडीत आहे. १८ डिसेंबर १९७९ रोजी संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेद्वारा महिलांच्या प्रती कोणताही भेदभाव केल्या जाणार नाही, हा करार स्विकारला गेला होता. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे तयार करण्यात आलेल्या १० व्या वार्षिक अहवालानुसार जगात सर्वात मोठा भेदभाव म्हणजे लिंगभेद हा होय हे मान्य केले गेले. आणि ३ डिसेंबर १९८१ ला २० देशांनी या कराराप्रती समर्थन दर्शविले होते. तसेच याबाबत जोरात कामाला सुरूवात सुद्धा झाली. पुढे १९८९ साली १० व्या वार्षिक सभेतील अहवाला प्रती १०० राष्ट्रांनी या कराराला सहमती दर्शविली होती. त्यामध्ये भारत देश हा एक घटक देश होता. महिलांच्या बाबतीत भारतीय समाजामध्ये दोन प्रकारचे दृष्टीकोन पाहायला मिळतात. एक स्त्री-पुरूष समानता असावी असा प्रवाह तर दुसरा प्रवाह हा स्त्रीयांना दुय्यम दर्जा समजणारा आहे. भारतामध्ये महिलांवर अत्याचार फार प्राचीन काळापासून होतांना दिसत आहेत. स्वतंत्र प्राप्तीनंतर महिलांच्या कल्याणासाठी अनेक कायद्यात्मक व्यवस्था केल्या गेल्या. त्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे महिला आर्थिक सक्षम सुद्धा झाल्या. तरी सुद्धा आजही महिलांवरील अत्याचार कमी झाले नाहीत.

महिलांवरील वाढते हिंसाचार :

महिलांवरील हिंसाचाराचे प्रामुख्याने तीन प्रकार पडतात.

१. अपराधीक हिंसाचार
२. कौटुंबिक हिंसाचार
३. सामाजिक हिंसाचार

महिलांवरील हिंसाचारामध्ये पाच राज्यांची आकडेवारी मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामध्ये प्रथम मध्य प्रदेश १७.६ टक्के, उत्तर प्रदेश १५.७ टक्के, महाराष्ट्र १३.९टक्के, आंध्र प्रदेश ७.९टक्के, आणि राजस्थान ७.५टक्के व ३७.४ टक्के महिलांवरील हिंसाचार भारतातील उर्वरित राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये होतात.

एकीकडे महिला प्रगतीच्या वाटेवर आगेकुच करीत आहे तर दुसरीकडे महिलांवरील हिंसाचार सतत वाढ होतांना दिसत आहे. भारतामध्ये १६ वर्षाच्या मुली कोणत्या कोणत्या कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडत आहेत. सरासरी प्रत्येक ७ मिनिटाला एक महिला अपराध तर सरासरी प्रत्येक २४ मिनिटांमध्ये एक लैंगिक अत्याचार होत आहेत. तर दर ४३ मिनिटांला एका महिलेचे अपहरण, तर दर ५४ मनिटाला एका महिलेवर बलात्काराचा प्रयत्न व छेड काढली जाते.

२१ व्या शतकामध्ये महिला शिक्षीत झाल्या, पुरूषांच्या बरोबरीने काम करीत आहेत. तरी देखील सामाजिक नियमावली, निर्बंध, परंपरा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष महिलांच्या आयुष्याला नियंत्रित करीत आहेत. गेल्या दोन दशकांमध्ये महिलांवरील गंभीर अत्याचार समस्या म्हणजे मानवी अधिकारांचे उल्लंघन आहे. सरकारी यंत्रणा याची दखल घेत आहेत. परंतु फारसा फरक पडलेला नाही. दिल्लीतील एका २३ वर्षीय मुलीचा सामुहिकरीत्या केलेला बलात्कार व त्यानंतर अशा अनेक घटना आहेत. महिलांची तस्करी, बलात्कार, हुंडामुळे मृत्यू, स्त्रिभ्रुण हत्या अशी महिलांवरील

अत्याचारीची साखळी पाहायला मिळते. मानसिक छळ मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. गरोदरपणामध्ये आहार विषयक स्त्रियांची व्यवस्थित काळजी घेण्याचे प्रमाण ३०% आहे. तर बाळंतपणानंतर लिंग आधारीत म्हणजे मुलगा झाला की मुलगी या नुसार तिची देखभाल केली जाते. महिलांना आपल्या पती किंवा पालकांकडून देश व्यवसायात ढकलेले जाते याच्यातही नोंद सापडतात. कारण कोणत्याही निर्णय प्रक्रियेमध्ये महिलेला प्राधान्य दिले जात नाही. हे यामागील एक महत्वाचे कारण आहे.

महिलांवरील हिंसाचारास जबाबदार घटक :-

१. सांस्कृतिक – लिंग विशेषीकरण, लिंग विषयक सांस्कृतिक योग्य भुमिका, यांच्या भुमिकेकडून जास्त अपेक्षा, महिलांपेक्षा पुरूषांचे त्यांच्यावर वर्चस्वाची भावना.

२. कायदेविषयक – महिलांविषयक कमी तरतुदी, घटस्फोट कायदा, वारसा हक्क कायदा, बलत्काराच्या व्याख्या विषयी, कायद्यांविषयक महिला व मुलींमध्ये कमी ज्ञान, पोलीस व न्याय व्यवस्थेकडून असंवेदनशिल उपचार.

३. आर्थिक – आर्थिकदृष्ट्या परावलंब मोठ्या प्रमाणात आहे. खर्चाच्या मर्यादा, अनौपचारीक व औपचारीक क्षेत्रामध्ये नोकरी करीता मर्यादा.

४. राजकीय – राजकीय प्रतिनिधीत्वामध्ये भेदभाव, प्रचार माध्यमांची भुमिका, घरगुती समस्या गांभीर्याने घेतल्या जात नाहीत. धार्मिक कायद्यांचे बंधने, कुटुंब व खाजगी जिवनातील अडथळे, मर्यादित महिला संघटना, महिला शक्तीमध्ये महिलांच्या मर्यादित सहभाग इ.

अलीकडच्या काही वर्षामध्ये भारतामध्ये राजकारणी आणि प्रसार माध्यमांनी अशा घटनांवर महान काम केले आहे आणि त्याचा आपआपल्यारीतीने वापर केला आहे.

भारतीय राष्ट्रीय गुन्हे अहवाल संस्था :-

महिलांवरील हिंसाचाराच्या चर्चा एक प्रमुख विषय झाला आहे. या विषयी साधारणत: २०१० ते २०१४ या दरम्यान या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. भारतीय राष्ट्रीय गुन्हे अहवाल संस्थांच्या अहवालानुसार २०१४ मध्ये महिलांवरील गुन्हेगारीची टक्केवारी २०११ ते २०१३ च्या तुलनेत वाढली आहे. यामध्ये बलात्कार - १०.९ टक्के, अपहरण व गैरवापर - १७.० टक्के, पती व नातेवाईकांकडून छळ - ३६.४ टक्के, अॅसीड हल्ले किंवा तीचे सौंदर्य खराब करण्याबाबतचा प्रयत्न - १६.३ टक्के, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे - १.३ टक्के, अनैतिक व्यापार ०.६ टक्के, एकंदरी महिलांवर होणाऱ्या विविध गुन्ह्यामध्ये एकूण ९.९ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे.

चर्चा :-

वरील अहवालावरून लक्षात येते की, महिलांवरील अत्याचार व हिंसाचार सतत वाढत आहे. महिला प्रती भोगवस्तु म्हणून पाहण्याची भावना आजही समाजामध्ये मोठया आहे. महिलेला आपल्या सासर कडुन विशेष:ता पती व नातेवाईकांकडुन जास्त छळ होतांना आकडेवारी सांगते. तर संस्काप्रधान देशामध्ये बलत्काराच्या घटनासुध्दा वाढत आहेत. महिलांचा गैरवापर व इतर घटना सुध्दा वाढल्या आहेत हे आपल्या समाजासाठी निंदनिय बाब आहे.

निष्कर्ष :

बहुतेक सर्व समाजात जिथे समाजमान्य प्रतिष्ठीत लैंगिक श्रमविभागणी दिसते तेथे स्त्रियांच्या श्रमाला हमखास कनिष्ठ दर्जा दिलेला आढळतो. पुरूषी सत्तेचा भौतिक पाया म्हणजे स्त्रियांच्या श्रमशक्तीवर लैंगिकतेवर असलेले पुरूषांचे नियंत्रण होय. पुरूषशाही ही एक अत्यंत मुलभूत भावना दिसून येते. सामाजिक शिक्षणाचा प्रसार होतांनाच माहितीचा मात्र अभाव निर्माण होत आहे. कौटुंबिक घटनांमध्ये तर मुले साक्षीदार असतात. सर्व काही त्यांच्या समोर घडत परिणामी त्यांच्या मानसिकेमध्ये बदल होवुन ते हिंसाचारी होवु शकतात. खरतर महिलांवरील हिंसाचार हा भारताला लागलेला रोग आहे. या देशातील महिला अतिसंवेदनशिल आहे. सामाजिक मानसिकतेमध्ये फार काही बदल झालेला नाही. घरात व घराबाहेर तीला हिंसाचाराला सामोरे जावे लागत आहेत. शासन व स्वयंसेवी संस्था प्रयत्न करीत आहेत. परंतु हे प्रयत्न प्रभावीपणे होत नाहीत. पुरुष व मुलांमध्ये महिलांप्रती आदरभाव निर्माण करावा लागेल. यासाठी प्रसारमाध्यमे सक्रीय भुमिका बजावू शकतात. एक जबाबदार स्थान निर्माण करून परीवर्तन आणता येवु शकते.

संदर्भ सूची :-

१. भारतीय स्त्री सामाजिक प्रस्थिती और विकास, कविता शर्मा, रजत प्रकाशन, नई दिल्ली
२. महिला विश्वकोष, रमा शर्मा, एम.के.शर्मा, अर्जुन पब्लीशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
३. महिला सशक्तीकरण - सिद्धांत और वास्तविकता, डॉ.दिपाली सक्सेना, रोशनी पब्लीकेशन, कानपुर

•••

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 6 Number - 3 (Part II) October 2016

Editor
Dr. Madhukar. V. Patil, Nandurbar

Asst.Editor
Prin Dr. P.R Chaudhari (For this Issue)

Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J. Parikh, Gujrat
Dr. Keshav Phale, Amravati
Dr. A. M. Garode, Chikhli

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch : Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement. Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph No. 0257-2239666

Subscription Rates
For This Copy Rs 700/- Only

Single Copy for reader Rs. 350.00 or US $ 35.00 Only
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री. युवराज माळी यांनी प्लॉट नं. १७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७-२२३९६६६.

Platinum ISSN 2231-0096 Volume - 6 Number - 3 (Part-II) Oct. 201

WOMEN EMPOWERMENT THROUGH NATIONAL RURAL LIVELIHOODS MISSION (N.R.L.M.) (Special report of Taloda block Dist-Nandurbar)

Mr.Nitin W.
Asst.Prof, Mahatma Phule College of Social Work ,Taloda Dist-Nandurbar
Mr.Rajendrasingh
Senior Faculty, Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari College of Social Work,Malkapur Dist-Buldhana

Abstract

In India since 1947, our Respective Government tries to reduce poverty rate and increase healthy life style through self employment. To achieve better, India start many programmes like - Poverty alleviation Programme,Twenty point programme, Minimum needs programme, National Rural Employment Programme (NREP), Rural Labour Employment Guarantee Programme (RLEGP) Jawahar Rojgar Yojna (JRY), Swarna Jayanti Gram Swarozgar Yojna, Pradhan Mantri Rojgar Yojna, Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme,etc. Key things behind these programme was Reduce poverty rate ,increase employment opportunity and people live with respect. In India 50% population are women and without women's development, we can't develop. For women empowerment. They shows there status in society with economical power. Now in 21st century empowerment of women is need of the society and to fulfill these purpose Government started economical kind of programme that is formation of Self Help Group (SHG) to get self employment. Under The National Rural Livelihoods Mission (NRLM) 5 to 20 women started Self Help Group.

The National Rural Livelihoods Mission (NRLM) came from Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana, better known as the SGSY programme, by the Government of India in 2010. This reconfiguration has been a result of recommendations from stakeholder consultations with state governments, civil society organizations, bankers and academicians among others. The programme also includes past experience and lessons from many livelihood programmes that demonstrated the value in building self-managed institutions of the poor and their amalgamation for effective poverty reduction. Conceivably, the largest poverty reduction programme for women in the world, the National Rural Livelihoods Mission (NRLM) aims at reaching nearly 70 million rural households in 12 states of India that account for 85% of the rural poor households in the country. The NRLM will be funded jointly by the Government of India and the World Bank over the next seven years. While the GOI will invest US$5.1 billion including expected allocation for 12th Five Year Plan, the World Bank is committing US$1 billion through its national rural livelihoods project (NRLP)—its largest single investment in a poverty reduction program. Apart from the GOI and the WB, the NRLM will leverage funds from formal finance, other sector programs, the private sector, and CSOs in of rural poverty reduction.

NRLM in Maharashtra

The National Rural Livelihoods Mission (NRLM) has launched in Maharashtra in 03 JUNE 2011 "Maharashtra State Rural Lively hood Mission" as UMED in Marathi hope. Started with 36 covered under 10 districts with Intensive approach 336 blocks are covered under a non-intensive strategy.

Key words: - Self-employment, Intensive approach, non-intensive approach and SHG.

" There is no chance for the welfare of the world unless the condition of woman is improved. It is not possible for a bird to fly on only one win". By Swami Vivekanand

National Rural Livelyhood Mission (Nrlm)

NATIONAL RURAL LIVELYHOOD MISSION (NRLM) is a Poverty alleviation project implemented by Ministry of Rural Development, Government of India. This project is focused on promoting self-employment and organization of rural poor. The basic idea behind this programme is to organize the poor into Self Help Groups (SHG) and make them capable for self-employment. In 1999 after restructuring Integrated Rural Development Programme (IRDP), Ministry of Rural Development, launched Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY) to focus on promoting self-employment among rural poor. SGSY is now remodeled to form NRLM thereby plugging the shortfalls of SGSY Programme. This scheme was launched in 2011 with a budget of $5.1 billion and is one of the flagship programmes of Ministry of Rural Development. This is one of the world's largest initiatives to improve the livelihood of poor. This programme is supported by World Bank with a credit of $1 Billion. The scheme was succeeded by Deen Dayal Antyodaya Yojna on 25th September 2015.

Women Empowerment Through Shgs

Main objective of NRLM programme is empower rural society, and make them fit to solve their day to day problem through economical stability. Women empowerment means emancipation of women from the bad grips of Social, Economical, Political, cast and Gender based discrimination. It means granting women the freedom to make life choices. Then Self-help group means Voluntary association of rural people preferably

Women from the same socio-economical background, they came together for the purpose of solving the common problem through self-help and mutual help in the Self help group. And SHG help to poor and needy women to overcome their economical problem.

Mission of NRLM :-

"To reduce poverty by enabling the poor households to access gainful self- employment and skilled wage employment opportunities resulting in appreciable improvement in their livelihoods on a sustainable basis, through building strong and sustainable grassroots institutions of the poor."

Principle of NRLM :-

- Poor have a strong desire to come out of poverty, and they have natural capabilities.
- An external dedicated and sensitive support structure is required to induce the social mobilization, institution building and empowerment process.
- Facilitating knowledge dissemination, skill building, access to credit, access to marketing, and access to other livelihoods services enables them to enjoy a portfolio of sustainable livelihoods.

Values of NRLM :-

- The core values which guide all the activities under NRLM are as follows
- Inclusion of the poorest, and meaningful role to the poorest in all the processes
- Transparency and accountability of all processes and institutions.
- Ownership and key role of the poor and their institutions in all stages – planning, implementation, and, monitoring
- Community self-reliance and self-dependence

The Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM) :-

The Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM) has been launched in Maharashtra in July 2011 a registered organization under the guidance of the National Rural Livelihoods Mission (NRLM) – Endeavors to impact rural poverty through a range of comprehensive and strategic livelihoods interventions in a time bound manner. The Mission aims at eradication of rural poverty by building sustainable institutions of poor and ultimately leading them to sustainable livelihoods. The conceptualization and design of the MSRLM goes beyond income generation activities and employment programs to include capacity building, financial inclusion, social mobilization and marketing services as equally important elements of livelihoods enhancement. The exponential growth in the livelihoods sector as a whole, both rural and urban combined with experiences and learning from earlier programs such as the IRDP, SGSY, etc. has led to a shift in the envisioning of the mission from an agency-beneficiary relationship to a more holistic and equal partnership with the communities. Building and strengthening institutions of the poor, putting in place dedicated support structures for such institutions and drawing upon their skills, knowledge and desire to overcome poverty lie at the core of the mission.

According to the 2011 Census report Maharashtra has a rural population of 5.57 crore of which 2.05 crore people languish below the poverty line. The Human Development Index (HDI) of 19 districts in the state is lower than the National Index. To begin with ten districts have been identified on the basis of, ranking on the Human Development Index (HDI) index, Integrated Action Plan (IAP) districts, geographical location etc that include Gadchiroli, Wardha, Yavatmal, Osmanabad Jalna, Ratnagiri, Nandurbar, Solapur, Thane and Gondia as the pilot districts for the National Rural Livelihoods Project (NRLP). 36 blocks have been identified based on criteria such as percentage of SC/ST, number of BPL families, number of SHGs formed in the block under various schemes and better financial management track record/ better co operation from Banks, etc. The mission will engage poor and marginalized communities intensively in these ten districts, whereas the remaining 23 districts in the state will be covered under a non-intensive intervention strategy in a phased manner.

The Mission is implemented through a three tier structure comprising a State Mission Management Unit (SMMU), District Mission Management Unit(DMMU) and Block Mission Management Unit(BMMU). The mission envisions poverty elimination through social mobilization, institution building, financial inclusion and the creation of several models of sustainable livelihoods so that each poor family is able to secure incremental annual income. The key task under the mission is to reach out 45 lakh rural poor households of Maharashtra and stay engaged with them till they come out of poverty. The mission will bring about a paradigm shift in the approach to rural livelihoods and rural poverty eradication in that it engages directly with institutions of poor and empowers them to find lasting solutions to poverty. It sees the poor as the engines of growth rather than mere receivers of aid or being dependent on 'trickle down'. The NRLM believes that poor have the innate capabilities to overcome poverty if they are supported with sensitive dedicated and responsive institutions at one level and by building strong and sustainable institutions of the poor themselves on the other.

National Rural Livelihoods Mission is being implemented in Maharashtra through Three strategies

- Intensive
- Non-intensive and
- Semi intensive

Non-intensive and semi-intensive strategy has been introduced from 2013-14. Non & semi intensive strategy is being implemented in 315 blocks of 33 districts through district rural development agencies (DRDAs)

Intensive Approach

In Maharashtra 13 districts across with Intensive approach that Yavatmal,Gadchiroli,Nandurbar,Jalna,

...ndiya, Wardha, Solapur, Oosmanabad, Thane, ...atnagiri, Beed, chandrapur and Sindhudurg.

- **Nandurbar District And Msrlm /Umed**

As per management of Maharashtra State Rural ...velihoods Mission (MSRLM) Nandurbar district ...pproach in Intensive strategy. In Nandurbar district there were 6 block Name is Navapur, Nandurbar, Shahada, Akkalkuwa, Dhadgaon and Taloda. Out of six,three ...ks approaches in Intensive Phase name- ...alkuwa,Dhadgaon and Shahada and 3 block name – Taloda Navapur and Nandurbar in Non-intensive Phase

STRATEGY	BLOCK	BLOCK	BLOCK
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
NON INTENSIVE	NANDURBAR	NAVAPUR	TALODA

- **Taloda Block**

Taloda Block is covered In Nandurbar District Nandurbar district is known as one of the Tribal district in Maharashtra state located of the foothills of the Satpuda. Nandurbar district came under Intensive strategy but Taloda block is covered under Non-Incentive strategy under MSRLM project.

AUDIT REPORT OF MONTH SEP-2016 BY PANCHYAT SAMITTEE, TALODA UNDER MSRLM/ UMED PROJECT.

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13	[illegible]	121	[illegible]

Above figure shows current status of MSRLM Taloda block. Total SHGs is 766 out of that 654 is old by SGSY and 112 new under MSRLM fold.

- **Different Strategy apply in different Area**

For the effective implementation of the MSRLM or UMED they develop four strategy .These institution play a vital role to providing platform for the poor and needy people to overcome poverty with the help of through SHGs. MSRLM adopted multiple intervention strategies to implementation of the mission. These four strategy is 1)Society for Elimination of Rural Poverty (SERP),Andhra Pradesh 2) Mahila AArthik Vikas Mahamandal,(MAVIM) 3) WARDHINI and 4) Intensive Approach.

Sr.no.	STRATEGY	DISTRICT and BLOCK
1	SERP,(AP)	Gadchiroli,Yavatmal Jalana and Nandurbar district with 8 block
2	MAVIM	Solapur,Gondiya and Thane district with 6 block
3	WARDHINI	Wardha district with 6 block
4	INTENSIVE APPOARCH	16 block in Maharashtra

- **Progress Through Msrlm Project Among Shgs Members**
  - Financial Inclusion typically involve – Savings, Small loan and Financial counseling
  - Start small scale industry
  - Dairy cooperatives in Wardha district.
  - Fisheries cooperatives in Dimbhe dam at Dimbhe Block District-Pune.
  - Collective vegetable Cultivation and Marketing in Pune.
  - Employment link programme.
  - Leadership quality.
  - Self-employment link programme.
  - Aajivika skill development programme.
  - ROSHNI- Programme for overall youth development of Tribal youth in 34 district.
- **Conclusion**

The Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM) has been launched in Maharashtra in July 2011 as a registered organization under the guidance of the National Rural Livelihoods Mission (NRLM). Poverty Elevation, Women Empowerment and Rural Development these all achievement will complete by this project by Rural ministry, (Government of Maharashtra). MSRLM UMED mobilize women from poor households and organized them into Self Help Group for economical growth. If economical condition is change everything will be change and social status also change.

References

Mahila Bachat –Gat By ..Divekar
I Am MALALA By ..... Malal Yousafzai
Report of MSRLM /UMED
Report of NRLM
www.nrlm.gov.in
Census report 2011

•••

संदर्भसेवा : ग्रंथालयीन सेवेचा आत्मा

प्रतिभा लक्ष्मण वराडे

ग्रंथपाल, दा.ध.ना.चौ.समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि. बुलढाणा

email-ppkmlk@gmail.com

सार -

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. ज्याला अनेक गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. ज्यामध्ये अन्न, वस्त्र व निवारा याशिवाय शिक्षण ही सुद्धा मूलभूत गरज आहे. अन्न, वस्त्र व निवारा ह्या गरजा शारीरीक विकासाच्या दृष्टीने पूर्ण केल्या जात असतात तर शिक्षण हे व्यक्तीच्या ज्ञानात्मक विकासाची गरज भागवण्यासाठी उपयोगता येत असते. शिक्षण व ज्ञानप्राप्तीचा सर्वात महत्वाचा स्त्रोत म्हणजे ग्रंथ होय. ग्रंथ या ज्ञानभंडाराचा उपयोग जगभरात ग्रंथालयांमध्ये संदर्भसेवेतून घेतला जातो.

प्रस्तावना -

संपूर्ण जगात आज क्रांतीकारक बदल घडत आहेत. विज्ञानाने केलेल्या प्रगतीनुसार आज अनेक नव-नवीन साधने व सोयी सुविधा उपलब्ध होत असल्याकारणाने शिक्षण क्षेत्रात सुद्धा फार मोठे बदल झाले आहेत, होत आहे व होत राहतील. त्यामुळे शिक्षण प्रक्रियेशी संबंधीत घटकांमध्येही परिस्थितीनुसार बदल घडणे अपेक्षितच आहे. शिक्षण म्हटले की ते पूर्ण करण्यासाठी ज्याचा आधार घ्यावाच लागतो अशी संस्था किंवा घटक म्हणजे ग्रंथालय होय. ग्रंथालयाला ज्ञानाचा भंडार म्हणून संबोधल्या जाते. अनेक विषयावर सविस्तर असे ज्ञान ग्रंथाच्या माध्यमातून वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचे काम ग्रंधालय प्राचीन काळापासून करीत आला आहे. विशेषतः आध्यात्मिक व मानवीविकासास पूरक असे अभ्यासक्रम आपल्या देशात प्राचीन काळापासून शिकविले जात असल्याचे अनेक दाखले आपणाला घायला मिळतात. उदाहरण दयायचे झाल्यास नालंदा, तक्षशिला सारख्या विश्वविद्यालयाचे देता येईल. ज्या विद्यापीठात अनेक पाश्चिमात्य देशातील नागरीक सुध्दा शिक्षण घेऊन आपला नावलौकीक मिळविण्यात यशस्वी झाले आहेत.

उद्देश -

१) वाचकांना ग्रंथालय सेवांची माहीती उपलब्ध करुन देणे.
२) वाचकांच्या मागणीला प्रतिसाद देणे.
३) अद्ययावत माहितीचे संग्रहण करणे.
४) वाचकांना माहिती मिळवून देण्याकरीता तात्काळ सेवा उपलब्ध करुन देणे.
५) वाचकांच्या मनात ग्रंथालय सेवा बाबत समाधान मिळविणे.
६) वाचकांना आधुनिक माहितीच्या स्त्रोतांची जाणीव करुन देणे.
७) इंटरनेट सारख्या माध्यमाचा वापर करुन माहिती उपलब्ध करुन देणे.

महत्त्व - विज्ञानाच्या प्रगतीने आज अनेक आधुनिक साधनाद्वारे संदेशवहन अत्यंत सोपे व शीघ्र गतीने होत आहे. माहितीचे अनेक स्त्रोत उपलब्ध होत असतांना माहितीचे स्वरुप सुध्दा अवाढव्य प्रमाणात वाढत आहे. किंबहुना जुन्या माहितीच्या अद्यावतीकरण्यासाठी नवीन माहितीची उपलब्धता करुन देणे झाले असल्यामुळे आज ग्रंथालयाची ओळख ग्रंथालय म्हणूनच राहिली नसून ग्रंथालय व माहिती विभाग अशी झाली आहे. या ओळख होण्यामागील कारणांची मिमांसा केल्यास असे स्पष्ट होते की ग्रंथालयीन सेवांमधून संदर्भसेवा हीच मुळात माहिती पुरविणारी सेवा आहे. वाचकांच्या कोणत्याही मागणीला पूर्ण प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न संदर्भसेवेच्या माध्यमातून केला जात असतो.

ग्रंथालय व माहिती विभाग अंर्तगत माहिती मागणाऱ्या कोणत्याही वाचकाला त्याने मागितलेली माहिती ग्रंथपाल/संदर्भ ग्रंथपाल देण्याचा प्रयत्न करीत असतो. अशी सेवा देत असतांना सेवकाला ग्रंथ, नियतकालिके असे जे काही माहितीचे स्त्रोत आहेत त्या सर्वांचा वापर/उपयोग करावा लागत असतो. अशा या स्त्रोतांमध्ये ग्रंथासोबतच नियतकालिके व अन्य छापील साहित्याचा वापर केला जात असतो. ग्रंथामध्ये क्रमिक पुस्तके, कथा, कविता, नाटक, कादंबरी, चरित्रे यासह शब्दकोश, वार्षिके, सूची, मार्गदर्शन, ॲटलास, गॅझेटिअर्स, प्रबंध अशा अनेकविध साधनांचा समावेश होत असतो. आजच्या या प्रचंड माहितीच्या युगात नियतकालिकांमधूनही भरपूर माहिती उपलब्ध होणार नाही परंतु त्याच विषयावर एक पुस्तक प्रकाशित करण्याइतकी माहिती उपलब्ध होणार नाही परंतु त्याच विषयावर प्रकाशित झालेले

लेख आपणास उपलब्ध होऊ शकतील व ज्यातील माहितीही अधिक अद्यायावत असेल. काही नियतकालीके विशिष्ट विषयापुरतीच मर्यादीत असतात त्यामुळे त्या विषयाची अद्यावत व संपूर्ण माहिती त्यामधून उपलब्ध होवू शकते. या नियतकलिकांचे महत्त्व लक्षात घेऊनच ग्रंथालयांमधून नियतकालीकांचे जुने अंक बांधणी करुन ठेवली जातात. एवढेच नव्हे तर त्या नियतकालीकात अंर्तभूत विषयाच्या लेखांचे सूचीकरण करण्यात येते. ज्यावेळी वाचकांची मागणी असेल तेव्हा सूचीवरुन इत्यंभूत माहिती वाचकांना तात्काळ पुरविण्यात मदत होत असते. आज तर इलेक्ट्रॉनिक्स जर्नल्स, ऑनलाईन जर्नल्स अशा स्वरुपाच्या नियतकालिकांचे प्रकार अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहेत.

उपयोग - संदर्भीय सेवा देत असतांना छापील साहित्याशिवाय दृकश्राव्य साहित्याच्या माध्यमातूनच जसे स्लाईड्स, फिल्म्स, ध्वनी व ध्वनिचित्र कॅसेट्स, सी.डी. रॉम, फ्लॉपी, ध्वनिमूद्रिका, मायक्रोफिल्मस् अश्या अनेकविध साधनांचा उपयोग केला जात असतो. जसा या साधनांचा वापर ग्रंथ आणि नियतकालिकाप्रमाणेच केला जात असतो शिंवाय ही साधणे वापरण्यास व हलविण्यासही सोयीचे असतात. आज आपणास अनेक विषयावरच्या एन्साक्लोपीडिया, सी.डी. रॉममध्ये बसविणे शक्य होतात. त्यामुळे भरपूर प्रमाणात असलेली माहिती सहजपणे साठविता येणे शक्य होत असते. जी माहिती ऑडीओच्या माध्यमातून उपलब्ध होऊ शकते. अशी माहिती संग्रहित करुन त्याद्वारे सुद्धा वाचकाची मागणी पूर्ण करता येणे शक्य होते. अशी माहिती हेडफोन लावून आपण माहिती मागणाऱ्याला सहजपणे उपलब्ध करुन देवू शकतो. अशा या आधुनिक साधनापैकी आणखी एक अद्यावत व महत्वाचे साधन म्हणजे इंटरनेट होय. इंटरनेटच्या माध्यमातून माहिती देवाण-घेवाण सहजपणे व अल्पावधीत जशीच्या तशी होत असते. त्यामुळेच आज कित्येक महाजाल म्हणून ओळखल्या जाते. परंतु इंटरनेटवर अशाप्रकारची माहिती उपलब्ध असून सुध्दा तीचा उपयोग करतांना अनेक बाबींकडे लक्ष देणे गरजेचे असते एखादे पुस्तक अथवा ग्रंथ इंटरनेटवर वाचायचा झाल्यास वाचनासाठी आवश्यक असलेल्या वेळात इंटरनेट सेवा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे तसेच इंटरनेटवरील माहिती डाऊनलोड करायची झाल्यास त्यालाही वेळ लागतो आणि डाऊनलोड केलेल्या माहितीची प्रिन्ट काढल्यास खर्च वाढतो. त्यामुळे अशी माहिती उपलब्ध करुन घेणे व्यक्तिशः वाचकांना परवडणारी नसू शकते. परंतु तीच माहिती ग्रंथालयातून संदर्भसेवेच्या माध्यमातून वाचकांना पुरविणे सहजपणे शक्य होत असंते. इंटरनेटच्या माध्यमातून ग्रंथालयात अशा माहितीची देवाण-घेवाण ई-मेल च्या माध्यमातून पुरविली जात असते. आजच्या मोबाईलच्या युगात ही माहिती ई-मेल तथा सोसल मिडीयाच्या माध्यमातून माहितीची देवाण-घेवाण संदर्भसेवेच्या माध्यमातून केली जात असते त्यामुळे ग्रंथालयाला माहितीचे आधुनिक भंडार ही संकल्पना लावण्यास पुरेसा वाव आहे.

उपयोग -

१) अध्ययन परिपक्व होण्याकरीता संदर्भसेवेचा भरपूर उपयोग होतो.
२) संशोधकांना हवी असलेलीच माहिती संदर्भसेवेद्वारे प्राप्त होत असते.
३) संदर्भसेवेमुळे माहितीची वर्गीकरण करण्यास मदत होते.
४) संदर्भसेवेनूसार कोणत्याही विषयाची माहिती अद्ययावत उपलब्ध करता येते.
५) संदर्भसेवेमुळे वाचक व सेवकाचा वेळ वाचतो.
६) संदर्भसेवेत नियतकालिके तथा वर्तमानपत्रातील माहितीचे संग्रहन केले जाते.
७) संदर्भसेवेतून दैनंदिन घडामोडीचे ज्ञान मिळते.
८) संदर्भसेवेतून हव्या असलेल्या माहितीचे सत्यप्रत (झेरॉक्स) उपलब्ध करुन दिली जाते.
९) संदर्भसेवा मागणाऱ्या अभ्यासकाला तात्काळ सेवा उपलब्ध करुन दिल्या जाते.
१०) अभ्यासक व संशोधकांना संदर्भसेवेनुसारच कमीवेळात कमी खर्चात व कमी श्रमात माहिती उपलब्ध करुन दिली जात असल्याने त्याच्या कार्यास गती प्राप्त होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष -

१) ग्रंथालय व माहितीशास्त्रात संदर्भ सेवा महत्त्वाची आहे.
२) संदर्भसेवेमुळे वाचकांची मागणी पूर्ण करता येते.
३) संदर्भ साहित्यात परंपरागत व आधुनिक साधनांचा वापर केला जातो.
४) संदर्भसेवेत वाचकांना हवी असलेली माहिती तात्काळ मिळते.
५) संदर्भसेवेत वाचकांचा वेळ वाचतो.

प्राप्त झाली.

संदर्भ ग्रंथ

१) जोशी शा्रदा, स्वामी विवेकानंद संक्षिप्त चरित्र व विचार धन. चौथी आ. पुणे : विद्याभरती प्रकाशन, ५ सप्टेंबर २००४. पृष्ठे ४८ रू. १५

२) रोकडे, मनोहर. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक व भारतीय विचारवंत. पुणे : साधन सेवा प्रकाशन, ऑक्टोबर २०१३. पृ.१९२ रू. ८०

३) भिसीकर, स्वर्णलता. युगनायक. तृ.आ.पुणे : विवेकानंद केंद्र मराठी प्रकाशन विभाग, जुलै २०१३. पृ. १२८ रू. २६

४) महामने लक्ष्मण. महाविद्यालय प्राध्यापक आणि शैक्षणिक व्यवस्थापन पुणे : विद्या प्रितम प्रकाशन, २ डिसेंबर २०१० पृ.२८८ रू.२७०

५) चाणक्य मंडल परिवार. अविनाश धर्माधिकारी (संपा.) पुणे : चाणक्य मंडल परिवार पृ.११६. रू. ५० फेब्रुवारी २०१७.

महिला सक्षमीकरणाबाबत स्वामी विवेकानंदाचे विचार

डॉ. ए. बी. काळे
श्री शिवाजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
प्रा. एम. एम. किर्तने
श्री रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

प्रस्तावना – जगामध्ये सर्व स्त्री-पुरुष विषमता कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे अस्तित्वात आहे पुरुष प्रधान मुल्ये स्त्रियांची दुय्यम भूमिका आणि दुय्यम स्थान हे सर्वाच्या चिंतेचा विशय आहेत. विषमतेमुळे होणारे स्त्रियांचे शोषण त्यातून निर्माण होणाऱ्या त्यांच्या मागासलेपणाचे व अत्याचाराचे प्रश्न हे मानवी अधिकाराच्या दृष्टीने चिंतनाचा विषय बनला आहे. स्त्रियांच्या अधिकारासाठी जगामध्ये भिन्न भिन्न मुद्दे समोर येऊन संघर्षही झाले आहेत. जगाच्या पातळीवर जागतीक व्यासपिठावर एकत्र येऊन स्त्रियांच्या मानवी हक्कावर चर्चा करण्यासाठी युनोने इ. स. १९७५ साली ठोस पावले उचलली आहेत. त्या नंतर मॅक्सीकोमध्ये जागतीक पातळीवर जी पहिली महिला परिषद झाली त्यावेळी तिच्या मध्ये सरकारी अणि बिंन सरकारी परिषद असे दोन विभाग होऊन महिला प्रश्नांवर व्यापक चर्चा झाली. या परिषदेच्या निमीत्ताने शासन व स्वयंसेवी सस्था या दोन्ही पातळीवर सक्रीयता निर्माण झाल्याचे जाणवले.

स्वातंत्र्याची मूल्य स्वामीजींनी अत्यंत मर्मग्राही पध्दतीने विशद करुन तत्कालीन स्त्री जीवनाची होणारी अधोगती कशामुळे होती याचे विवेचन केले आहे. स्वामी विवेकानंदानी आपल्या अनेक व्याख्यानातून आणि लेखनातून त्यांना अभिप्रेत असणारी सक्षम भारतीय स्त्री कशी असावी हे सातत्याने विषद केले आहे.

स्वामीजींनी भारतीय आणि पाश्चात्य समाजावे सूक्ष्म अवलोकन केले आहे. प्रत्येक अमेरिकन स्त्री लक्षावधी हिंदू स्त्रियांपेक्षा अधिक शिक्षित आहे हे खरे आहे पण, वेदांमधील स्त्रियांची कामगीरी उल्लेखनीय आहे. रामायण, महाभारत स्त्री शिक्षित होती. स्त्रीशिक्षणाचा दर्जा खालावलेला नव्हता. ज्या मनुबद्दल सातत्याने 'न स्त्री स्वातंयईती' असे म्हटले जाते त्या मनूने देखील मुलींनाही अगदी मुलांप्रमाणे सुशिक्षित करावे असे म्हटले आहे. आमच्या धर्म ग्रंथात स्त्रिया मोह पाडणाऱ्या असतात म्हणून त्यांची निंदा करणारे पुष्कळ उतारेही आहेत हे स्वामीजी नाकबूल करीत नाहीत, परंतु स्त्रियांना परमेश्वराची शक्ती म्हणून गौरविणारे उतारेही त्यामध्ये आहेत.

Academic Year
2017-18

Jl. No.62759
UGC Approved Refereed Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue, February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

North Maharashtra University, Jalgaon

Sponsored

One Day Multidisciplinary National Conference

On

UTILITY OF HIGHER EDUCATION IN SOCIAL DEVELOPMENT

Organised By

Bhagni Mandal Chopda's

LLEGE OF SOCIAL WORK, CHOPDA, DIST-

(NAAC Accredited with "B" Grade)

Dr.Ishwar M.Saundankar
Mr.Anant V.Deshmukh
Mr. Narsing D.Valvi
Dr.Maroti N.Gaikwad
Ms.Kalpana S.Sonawane

CONCLUSION:

Education is a process by which person developed with all his personality. In India higher education is expanded rapidly in last 7 decades. Yet to meet global challenges and fulfill the need and to serve the large young populations we need to restructure and rebuild our educational system by taking corrective action and reforms in higher education. Though India is fasted developing countries of the world still a large number of the population remains illiterate. There is huge gap between educations. So not only focus on higher education but give more importance to primary education so maximum number of children is come into the force of education. And policies should be forms like these pupils will sustain till higher education. In order to sustain that rate of growth, there is need to increase the number of institutes and also the quality of higher education in India. Then and then only we can be develop country in upcoming years.

References:

Agrawal, M, (2008): "Education in Third World and India: A Development Perspective". New Delhi, Kanishka Pubublication, ISBN 81-8457-023-6.

Arunachalam P. Higher Education Sector in India: Issues and Imperatives. Journal of Global Econom 2010; 6(4)

Mishra Sharda, (2006). UGC and Higher Education System in India. Book Enclare, Jaipur.302006.

Powar, K. B. (2002). Indian Higher Education: A Conglomerate of Concept, facts and

practices. Concept publication company, New Delhi

University News. Vol. 49. No. 35, August-29, September 04, 2011

University grand commission report 2016-17

61

Social Work Education In Maharashtra : Issues and Challenges.

Mr. R.W.Dixit
Assistant Professor,
D.D.N.C. College of Social Work, Malkapur

****

Introduction :-

Social Work Education in India

Social Work is passing through a very critical period mainly because of rapid and startling changes throughout the globe. It is an insecure profession struggling for its very survival.. Brewer and Lait (1980: 188) have rightly observed that "without major and painful changes, social work may well have to struggle not merely for funds but for its survival". Ife (1997:24) has aisc pointed: "Many of the ideological and organizational foundations of social work practice as traditionally understood, seem to be crumbling, and it is not clear whether what: will take their place will be able to support the social work profession in any thing like its present form." He has come to the conclusion that in "a reformed (welfare) system it would be better not to use social work at all." Apprehending the end of social work, Brij Mohan has held the new fundamentalism to be responsible for such a state of affairs: as this "has unleashed a mean culture privatizing everything in the name of free enterprise and efficiency, written off the monumental failures of the structural system and focused attention on individual failures.

Social Work, if it wants to continue to claim to be a profession, has to be socially relevant and ensure that the education/training

which is imparted to prepare the professionals, sincerely addresses to the requirements of the field in which the professional practice is to be done. Moreover, it has to dearly demonstrate that it is really protecting and promoting the genuine interests of its users (the use of the word 'client' is being deliberately avoided) who may be marginalized, oppressed, suppressed, depressed, disempowered, destitute, deprived, exploited, abused, unsupported, handicapped, disabled, infirm, poor, etc. drawn from weaker and vulnerable sections of society, It has 'also to sufficiently evidence that its mission, vision and goals as well as means and approaches adopted by it for realizing them are unique and distinct from those of other professions.

The present is the era of liberalization, privatization and globalization. The world in which we live today is unipolar. Values of individualism, materialism, hedonism and consumerism are widely accepted. Society is money worshiping. Personal benefit is the main motive behind all kinds of social interactions. Social relationships are impersonal. Anonymity is rampant. Orientation is self seeking.. Inequalities of all kinds are fairly widespread. Injustices of a wide variety are distinctly visible. Insecurities of all kinds engulf me entire humanity. Communal harmony and social integration have been seriously endangered by varied kinds of narrow and parochial feelings and rise in ethnocentricism and cultural chauvinism. Mutual distrust and suspicions have become the hallmarks. Violence of all sorts including terrorism is at its peak. And above all, there is very serious crisis of character and deterioration in the sense of duty and work culture.

The success of any profession depends upon its ability :-

(i) to clearly identify its mission its basic concern and to state its goals and object unequivocally in order of priority,

(ii) to specify the tasks and functions that are required to be performed to march towards the mission a avowed goals and objectives;

(iii) to pinpoint the users of professional services for fulfillment of their typical needs and resolution of distil problems;

(iv) to search for various alternative means and method selecting the most suitable one(s) from amongst them from standpoint advancing ahead in the direction of the stated mission and goals a objectives, and in the light of experiences thus gained to introduce necessary modification in them.

Definitions of Social Work :

1) Council of social work Education

"Social Work seeks to enhance the social functioning of individuals, singly and in groups, by activities, focused upon their social relationships which constitute the 'interaction between man and his environment". These activities can be grouped in to three functions: restoration of impaired capacity, provision of individual and social resources and prevention of social dysfunction.

Indian conference of social work:

"Social work is a welfare activity based on humanitarian philosophy. Scien-tific knowledge and techniques and skills for helping individuals groups or communi-ties to live rich and full life".

Mission, Goals and Objectives of Social Work

To alleviate the pains of suffering humanity and secure minimum desirable quality of life to people belonging to weaker a vulnerable sections of society is the mission of social work. The goal social work is to facilitate social functioning by solving relational problem and to establish an egalitarian social system characterized by maximum possible equality, justice and fair play, liberty to lead decent and dignify life and freely move around the public places and brotherhood based tolerance and peaceful co-existence. The objectives of social work are :

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

विशेषांक, फरवरी–२०१८

Multidisciplinary National Conference
on

"Utility of Higher Education in Social Development"

Organized by
Bhagini Mandal Chopda's
College of Social Work, Chopda, Dist.Jalgaon .
on 24th February, 2018.

Editors

Mr. Narsing Dongarsing Valvi
Dr. Maroti Nivarati Gaikwad

Mr. Anant Vinayak Deshmukh
Ms. Kalpana Shamrao Sonawane

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

National Conference On

"Interdisciplinary Approach to Sustainable Rural Development : Issues and Challenges"

-: Jointly Organized by :-

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's

College Of Social Work, Jalgaon

(NACC Accredited 'A' Grade)

&

Maharashtra Association of Social Work Educators

Certificate

Mr./Mrs./Prof./Dr./. Pingale Vijay K.

of D.N. College of Social work, Malkapur,

has attended the Two Day National Conference on "Interdisciplinary Approach to Sustainable Rural Development : Issues and Challenges" jointly organised by DNCVP'S College of Social Work, Jalgaon and Maharashtra Association of Social Work Educators (MASWE) on 16th-17th October, 2016. at DNCVP'S College of Social Work, Jalgaon in the Capacity of Resource Person/ Chair Person of a Session / Participant. He/ She/ has presented the paper entitled " महिला सक्षमिकरण लिंग समभाव आणि सामाजिक विकास "

Mr. Nitin Badgujar
(Asst. Professor)
Coordinator

Dr. Deepak Walokar
(President MASWE)
Convener

Dr. Umesh Wani
(Acting Principal)
Convener

28

Volume - 6 Number - 3 (Part-II) Oct. 2016
Platinum ISSN 2231-0096

महिला सक्षमीकरण लिंग समभाव आणि ग्रामीण विकास

प्रा. विजय के. पिंगळे
धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर

वैदिक काळात भारतीय समाजातील महिलांना समान संधी होती. या काळात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान स्त्रियांना होते. मध्ययुगात पितृसत्ताक कुटूंब पध्दतीमुळे पुरुषप्रधान समाज दिसून येतो. त्यामुळे स्त्रि पुरुषांमध्ये असमानता आढळते. या काळात पुरुष श्रेष्ठ महिला कनिष्ठ एवढेच नाही तर चार भिंतीच्या आतच महिलांचे विश्व अशी परिस्थीती होती. हे युग स्त्रियांच्या बाबतीत कलंकीत युग मानले जाते. तेव्हापासुन भारतीय समाजात स्त्रियांना जे स्थान होते त्यात बदल होत आहे. मात्र या बदलाची गती फारच कमी आहे.

स्वातंत्र्य पूर्व काळात महिलांचा विकास व्हावा यासाठी प्रयत्न करण्यात आले असुन महिलांना शिक्षण, हक्क, स्वातंत्र्य, आरोग्य, समानता, उत्तराधिकार इत्यादी महिलांच्या अनेक सामाजिक समस्येवर इंग्रज शासनाने व अनेक समाजसुधारकांनी कार्य केले. यामध्ये राजाराम मोहन रॉय, डी.एन.टागोर, इश्वरचंद्र विद्यासागर, गोपाळ गणेश आगरकर, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई ज्योतीबा फुले, न्या रानडे, पंडीता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी, एफ. सोराबजी, अॅनी बेझंट, महात्मा गांधी ह्यांनी व अशा अनेक समाज सुधारकांनी महिलांच्या वेगवेगळ्या समस्यावर कार्य करुन महिलांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये इंग्रज शासनाने सुध्दा थोड्या प्रमाणात प्रयत्न केले. हे कार्य सुध्दा अपूरे पडले महिलांचा पहिजे त्या प्रमाणात विकास होऊ शकला नाही.

२० व्या शतकातील दूसऱ्या दशकापासून महिला विकासाला चांगली सुरुवात झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. ज्यामध्ये सरोजनी नायडू यांनी १९१७ मध्ये महिलांना मतदानाचा हक्क व आरोग्यविषयक सुविधांची मागणी केली याच दशकात भारतात बऱ्याच प्रांतामध्ये महिला संघटना तयार झाल्या ही भारतातील महिला सक्षमीकरणाची नांदी होती.

स्वातंत्र्यानंतर भारताचा विकास करण्याची जबाबदारी भारत सरकारवर आली त्यानुसार त्यांनी भारताच्या विकासाची जोमाने सरुवात केली. यामध्ये महिला विकासासाठी सुध्दा कार्य करण्यात आले. महिला सक्षमीकरणासाठी मोठे प्रयत्न करण्यात आले. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ हे आंतर राष्ट्रीय महिला वर्ष आणि. १९७५ ते १९८५ ह्या काळात महिला दशक म्हणून घोषीत केले. या काळात अनेक महिला संघटना पूढे आल्या. ज्या महिलांसाठी कार्य करीत होत्या. महिला सक्षमीकरणाची धूरा ह्या संघटना संभाळत होत्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत स्त्रि समानतेला प्राधान्य दिले आहे. लिंगाच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारची विषमता बेकायदेशीर ठरविण्यात आली यासाठी भारतीय राज्य घटनेत अनेक तरतूदी केल्या आहे. यातून महिलांना समानतेचा हक्क प्राप्त झाला.

या आधारावर सरकारने शासकीय स्तरावर अनेक कायदे, योजना, कार्यक्रम तयार केले. त्याची अमंलबजावणी केली. यामधून महिलांना कौटूंबीक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आरोग्यविषयक हक्क प्राप्त होईल महिलांना मिळालेल्या हक्काचा वापर करण्यासाठी महिलांना जागृत करणे महत्वाचे आहे.

या पूर्वी महिला राजकरणात होत्या मात्र त्यांचे प्रमाण नगण्य होते. यामुळे महिलांचे राजकरणातील प्रमाण वाढले परंतू महिलांच्या संख्येत ते पुरेसे नव्हते. त्यातही ज्यांचे नातेवाईक आप्तेष्ट राजकरणात आहेत अशा महिला राजकरणात जास्त होत्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत स्त्री समानतेला प्राधान्य दिले आहे. लिंगाच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारची विषमता बेकायदेशीर ठरविण्यात आली यासाठी भारतीय राज्य घटनेत अनेक तरतूदी केल्या आहे. यातून महिलांना समानतेचा हक्क प्राप्त झाला.

या आधारावर सरकारने शासकीय स्तरावर अनेक कायदे, योजना, कार्यक्रम तयार केले. त्याची अमंलबजावणी केली. यामधून महिलांना कौटूंबीक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आरोग्यविषयक हक्क प्राप्त होईल महिलांना मिळालेल्या हक्काचा वापर करण्यासाठी महिलांना जागृत करणे महत्वाचे आहे.

या पूर्वी महिला राजकारणात होत्या मात्र त्यांचे प्रमाण नगण्य होते. यामुळे महिलांचे राजकरणातील प्रमाण वाढले परंतू महिलांच्या संख्येत ते पुरेसे नव्हते. त्यातही ज्यांचे नातेवाईक आप्तेष्ट राजकरणात आहेत. अशा महिला राजकरणात जास्त होत्या.

महिला समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. ही भावना समाजात रुजविल्या गेली पाहिजे. महिलांचे चूल आणि मूल एवढेच क्षेत्र नसून तिच्यावर कुटूंबाचा गाडा चालवण्याची जबाबदारी असते महिला काम करुन अर्थोत्पादन करते म्हणजे कुटूंबाच्या आर्थिक उत्पनात तिचा समावेश असतो. ती आपल्या कुटूंबाची व्यवस्थापक असते. त्यामुळे महिलांना समाजात महत्व प्राप्त होईल.

समाजामध्ये पितृसत्ताक कूटूंब पध्दती असल्यामुळे महिलांना जीवन जगतांना जाचक ठरतील अशा चालीरिती, रुढी परंपरा रुढ

झाल्या आहे. त्या संपुष्टात आणून महिलांना पुरुषांबरोबर समान जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे.

विकासाचे खरे मापक म्हणजे शिक्षण कारण शिक्षणाशिवाय विकासाचे स्वप्न शक्य नाही त्या शिक्षणापासून सुध्दा महिला वंचीत होत्या असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. महिलांच्या तूलनेत पूरुष दुप्पट शिक्षित होते. त्यामुळे महिलांचा विकास पूरुषांच्या बरोबरीत होऊ शकला नाही. ही बाब शासनाने लक्षात घेऊन महिलांसाठी मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाच्या सोई, सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या. सर्व मुलींनी शिक्षण घेतले पाहिजे यासाठी निरनिराळ्या योजना आखल्या यातून महिला. पुरुषांचा शिक्षणाचा समतोल राखण्याचा प्रयत्न शासन करीत आहे. महिलांना नोकरीमध्ये आरक्षण ३३ % देण्यात आले. अशा प्रकारे सर्व स्तरावरुन महिला सक्षमीकरणाचे प्रयत्न सुरु आहे.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याची जबाबदारी भारत सरकारने स्विकारली. भारतात ८०% लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत असल्यामुळे ग्रामीण विकास घडवून आणणे अत्यंत आवश्यक होते. ग्राम विकासाशिवाय भारताचा विकास शक्य नव्हता. पहिल्या पंचवार्षिक योजेनेत २ ऑक्टोंबर १९५२ पासून तूटपूंज्या आर्थिक व्यवस्थेमध्ये देशातील उपलब्ध संसाधनाचा उपयोग करुन ग्रामीण विकासासाठी सामुदायिक विकास योजना सुरु करण्यात आली. भारतासारख्या अविकसित देशात विकासाची उपलब्ध असणारी साधने मर्यादित होती. ग्रामीण भागाच्या विकासाकरीता या साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग होण्यासाठी विकासाच्या विविध योजना ग्रामीण भागापर्यंत पोहचविण्यासाठी राष्ट्रीय विस्तार योजना २ ऑक्टोंबर १९५३ पासून सुरु करण्यात आली. या योजनेचे मुख्य उद्दीष्ट ग्रामीण जनतेचा सर्वांगीण विकास व संघटन हे आहे.

या दोन्ही योजनेचे मूल्यमापन करण्यासाठी राष्ट्रीय विकास परिषदेने व नियोजन मंडळाने १९५७ मध्ये श्री.बलवंतराव मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यास गट नेमला या समितीने आपला अहवाल २४ नोव्हेंबर १९५७ ला सादर केला. या अहवालामध्ये भारतातील ग्रामीण जनतेस विकास कार्यात सहभागी करुन घेण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करुन त्या संस्थेस कार्य करण्यासाठी अधिकार व साधने विकेंद्रित करावी. यामुळे केंद्र व राज्यातील सत्ता ही ग्राम स्तरापर्यंत प्राप्त होईल. त्यांच्या स्थानिक समस्या ते सोडवतील, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य लोकप्रतिनिधींना द्यावे. म्हणून याला पंचायत राज म्हटले आहे. यामध्ये ग्राम स्तरावर ग्रामपंचायत, खंड स्तरावर पंचायत समिती व जिल्हास्तरावर जिल्हा परिषद अशा त्रीस्तरीय रचनेची शिफारस केली. सर्व राज्याने हे पंचायत राज स्विकारावे असे केंद्र सरकारने सुचविले. या पंचायत राजमध्ये स्त्रियांचा चांगल्या प्रमाणात सहभाग दिसून आला. महिला सहभागामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा चांगला विकास होऊ लागला. ग्रामीण महिला नेतृत्व पुढे यायला सुरुवात झाली. आता पंचायत राजमध्ये महिलांचा सहभाग वाढविला पाहिजे. यामुळे ग्रामिण विकासाला मोठी चालना मिळेल असे राज्यकर्त्यांच्या लक्षात आले.

भारतात पंचायत राज संस्थांचे मुल्यांकन वेळोवेळी करण्यात आले त्यासाठी तशा समित्या सुद्धा नेमल्या गेल्या त्यांच्या मूल्यांकनातून दिलेल्या शिफारशीची अंमलबजावणी करुन पंचायत राजचा विकासाकडे वाटचाल करण्याचा प्रयत्न शासनाचा होता.

अश्या प्रयत्नातच एल.एम.सिंघवी यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीचे गठण करण्यात आले. या समितीने एक महत्वाची शिफारस केली. ती पंचायत राज मधिला संस्थांना घटनात्मक मान्यता व संरक्षण देण्यात यावे. त्याकरीता राज्य घटनेत नवीन प्रकरण समाविष्ट करण्यात यावे. त्याकरीता यालाच अनुसरुन पी.व्ही.नरसिंहराव सरकारने ७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीचे विधेयक लोकसभेत व राज्यसभेत मांडले. २३ डिसेंबर १९९२ रोजी या विधेयकास मान्यता मिळाली. यानंतर २० एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतीची मान्यता मिळाली. २४ सप्टेंबर १९९४ ला ७३ वी घटना दुरुस्ती लागु करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीने पंचायत राज ला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला व महिलांना पंचायत राज संस्थामध्ये ३३% आरक्षण दिले. यामुळे महिलांना पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये अधिकृतपणे सामावून घेतल्या गेले. वास्तव संधी समजून महिलांनी ग्राम विकासात मोठे योगदान दिले. ग्रामातील महिलांचे प्रश्न महिलाच सोडवू लागल्या त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात ग्राम विकासाला चालना मिळाली. पुढे २७ ऑगस्ट २००९ रोजी पंचायत राज मधील संस्थामध्ये महिलांना ५०% आरक्षण देण्यात आले व महिलांना ग्राम विकासात ५०% वाटा मिळाल्यामुळे महिला ग्रामपंचायतीच्या कार्याचे नियोजन, ग्राम हिताचे, महिला हिताचे निर्णय घेऊ लागल्या.

ग्रामात सरपंचांनी एका वित्तीय वर्षात चार ग्रामसभा घेणे आवश्यक आहे. ग्रामातील मतदार यादीत ज्या ग्रामस्थांचे नाव असते ते ग्रामसभेचे सदस्य असतात. प्रत्येक ग्रामसभेपुर्वी एक दिवस अगोदर महिलांची सभा घेणे आवश्यक आहे. महिलांना त्यांच्या समस्यांवर चर्चा करता यावी. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढावा, अधिकाराची जाणिव व्हावी, संगठन व्हावे, अन्यायाला सामोरे जाता यावे, एकत्रीत ग्रामसभेत त्यांची मते डावलण्यात येऊ नये, यासाठी ही महिला सभा आवश्यक ठरविली आहे. महिला सभेत झालेले ठराव ग्रामसभेत मांडण्यात येतात व मंजूर केल्या जातात. एखादा ठराव मंजूर होत नसेल तर त्याची कारणे ग्रामसभेला द्यावी लागतात. ग्रामसभा ही आपण निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीवर नियंत्रण ठेवते असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही.

महिलांना ग्राम विकासामध्ये जास्तीत जास्त समाविष्ट करुन त्यांना जास्त अधिकार देऊन विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन दिले. पर्यायाने अर्धे सत्तास्थान महिलांना मिळाले यामुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळून ग्रामीण विकासाची गती वाढली.

निष्कर्ष :-

१) पितृसत्ताक समाजरचनेत महिलाबाबतच्या दृष्टीकोन

सक्षमीकरण होणे गरजेचे आहे.

२) महिला सक्षमीकरणाशिवाय देशांचा विकास शक्य नाही.

३) सामान्य महिलांचा राजकारणातील प्रवेश प्रमाण वाढलं पाहीजे.

४) घटनात्मक अधिकारामुळे महिलांना ग्रामविकासातील सत्ता स्थानी मिळवण्याची संधी प्राप्त झाली.

५) शिक्षण व वैयक्तीक प्रगतीमुळे महिला ग्रामीण विकासात पुढे येऊ पाहात आहे.

६) महिलांना ग्रामविकास उपक्रमात सहभागी केल्या जाते, परंतू त्यांच्या हक्क व कर्तव्यावर पुरुषी मनोवृत्ती गदा आणतात.

७) ग्रामीण भागात लिंगभेदाची प्रखरता कमी झाली आहे.

८) ग्राम विकासात स्त्री व पुरुष दोघांचेही सहकार्य महत्वाचे आहे.

संदर्भसुची

प्रा.संजय नाथे – भारतीय राज्य घटना पंचायत राज नाथे पब्लिकेशन प्रा.लि.सिताबर्डी, नागपूर

कविता शर्मा – भारतीय स्त्री, सामाजिक प्रस्थिती एवं विकास रजत प्रकाशन नई दिल्ली.

डॉ.रामचंद्र मुंजाजी भिसे – भारतीय समाज एवं महिला सशक्तीकरण, विकास प्रकाशन, कानपूर

डॉ.नंदा पांगुळ बारहाते – भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास आर.बी. प्रकाशन, नागपूर

डॉ.दिपक पवार – महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

योजना मासिक – सप्टेंबर २०१६

•••

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue/ 02 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

January 2018, Special Issue

UGC Approved Jr.No.43053

Special Issue
Vol.02

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

Organized

Two days interdisciplinary International conference

on

" Emerging Trends in Higher Education"

Editor

Dr. Sambhaji N. Desai

Principal

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research journal | December 2017 Special Issue/ 02 | 0148

42

"शिक्षणामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व शिक्षकांना आत्मसात करावयाची कौशल्ये एक गरज"

प्रा.विजय के. पिंगळे
अमोल सुदाम देवरे
दा.ध.ना.चौ. समाजकार्य महा. मलकापूर

प्रस्तावना :-

या माहितीयुगात आपण तंत्रज्ञानाशिवाय अस्तित्वाची कल्पनाही करू शकत नाही. आपण पाहतोय, समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरांवर याचा वापर होऊ लागला आहे. कालपर्यंत डिजिटल कॅमेरा, लॅपटॉप ही उच्चभ्रुंची मक्तेदारी वाटप होती. पण आता तर सामान्यांनाही त्याची नवलाई राहली नाही. इंटरनेटद्वारे जगातील कानाकोपऱ्यांतून कुणीही कोणतीही मदत घेऊ शकतो. तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने दुरदुरचे संदेश व्यवहाराच नाहीत पण अनेक व्यवहार घरबसल्या शक्य झ ालेले दिसते. जेव्हा आपल्याला दूर ठिकाणी विद्वानांच्या चर्चेत घरबसल्या भाग घेता येतो. शैक्षणिक क्षेत्रात अशा प्रकारची शैक्षणिक चर्चासत्रे, परिसंवाद, अधिवेश याचे महत्व वाढले आहे. महाविद्यालये, विश्वविद्यालये ही तर त्यांची महत्वाची केंद्र विविध विषयांतील तज्ज ांना एका व्यासपीठावर बोलावून विशिष्ट विषयावर सर्वांगीण चर्चा करण्यात एक उत्तम उपाय म्हणून सेमिनार अथवा परिसंवाद अनेक मुद्दांवर चर्चा घडवून एक नविन दिशा मिळवू शकते. संगणकाच्या सर्वच क्षेत्रात वाढता वापर याचा मानवाच्या दैनंदिन जीवनातील सर्वच बाबींवर सखोल परिणाम झाला आहे. औद्योगिक प्रगतीत संगणकाचा सहभाग फारच मोठा आहे. औद्योगिक जगात ज्याला संगणक वापराचे ज्ञान व कौशल्य आहे.अशाच व्यक्तीस नोकरीवर घेतांना प्राधान्य दिले जाते. संगणकाच्या प्रभावाने यापेक्षाही मोठा बदल समाजात घडत आहे. तो म्हणजे 'ज्ञानाधिष्ठित' समाजाकडे सुरू झालेली वाटचाल. इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचा प्रचंड स्त्रोत आज सर्वांपर्यंत पोहोचत आहे. त्यामुळे जगभरातील लोकांमध्ये माहितीची देवाण-घेवाण करणे शक्य झाले आहे. एकाच प्रकल्पावर वेगवेगळ्या ठिकाणी राहून अनेक तज्ज्ञ एकत्रितपणे काम करत आहेत. इंटरनेटद्वारे सर्वांसाठी अनेक विषयांवर माहितीचे लाखो संग्रह सर्वांसाठी उपलब्ध आहे. त्यामुळे हव्या त्या विषयाची नवनवीन माहिती मिळवणे सहज साध्य झाले आहे. नवीन तंत्रज्ञानामुळे सर्वसामान्य माणसास आज जितक्या मोठ्या प्रमाणात हव्या त्या विषयाची माहिती सहज उपलब्ध आहे हे सर्व इंटरनेट व संगणकातील अद्ययावत तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. संगणकाचा वापर शैक्षणिक क्षेत्रातही वाढत आहे. शिक्षक शिकवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर संगणकाचा वापर करीत आहेत. त्यामुळे शिकविण्याच्या व शिकण्याच्या प्रक्रियेत मोठा बदल होत आहे.

संशोधन निबंधाची उद्दिष्टे :-

शिक्षण व्यवस्थेत इंटरनेट, वेब टेक्नॉलॉजी, मल्टिमीडिया टेक्नॉलॉजी, संगणकाची माहिती व प्रक्रिया करण्याची वाढलेली क्षमता, सॉफ्टवेअरची अतिप्रचंड माहिती हाताळण्याची सुविधा यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात येईल. ही शिक्षण व्यवस्था नेण्यानेच अस्तित्वात येत असल्याने विद्यार्थी व शिक्षक यांना अनेक नवीन कौशल्ये शिकावी लागणार आहेत. सदर शोध निबंधात शिक्षकांना कोणते कौशल्ये आत्मसात करावी लागणार आहेत यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षण व्यवस्थेतील बदल :-

इंटरनेट व संगणकाच्या प्रगतीने शिक्षण क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात बदल सुरू झालेला आहे. भविष्यातील यांचा प्रभावी वापरामुळे शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक, शिक्षण तज्ज्ञ, औद्योगिक क्षेत्रातील तज्ज्ञ ा या सर्वांना एकत्रीतपणे जोडून विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिकच परिणामकारक करणे शक्य होणार आहे व त्याद्वारे अधिक प्रगल्भ विद्यार्थी घडविले जातील. इंटरनेटद्वारे शैक्षणिक सुविधा देण्यास अनेक विद्यापीठांतून सुरूवात झाली आहे. मल्टिमीडियाचा वापर करून बनविलेल्या अभ्यासक्रमांवर आधारित इंटरनेट व संगणकाद्वारे ह्या विद्यापीठांमार्फत जगातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. ह्या सुविधेमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण घेण्याच्या प्रकिय्रेत मोठा बदल घडवून येत आहे. विद्यार्थ्यांना संगणकावर आधारित मिळणारे उच्च दर्जाचे अध्ययन साहित्य हा महत्वाचा घटक आहे. यात चित्रफिती, ॲनिमेशन, अधिक माहितीसाठी संदर्भ लिंक, समजेपर्यंत अनेक वेळा पाहण्याची सुविधा व इंटरॅक्टिव्हिटी यामुळे ते (अध्ययन साहित्य) अधिक प्रभावी झाले आहे. ही नविन शैक्षणिक सुविधा विद्यार्थ्यांना सर्जनशील बनविण्यास मदत करते आणि त्यास नविन कल्पना करण्यास संशोधन करण्यास आणि त्यांना सक्षम करण्यास मदत करते. सर्व ठिकाणी, सर्व वेळी उपलब्ध होऊ शकणारी ही शैक्षणिक सुविधा कशी वापरावी हे विद्यार्थ्यांना समजून द्यावे लागेल. तसेच नव्या पद्धतीने कसे शिकवावे ? मल्टिमीडिया बेस अध्ययनसाहित्य

[illegible] वापराव ? कोणते [illegible] असलेल्या [illegible] त्यानंतर [illegible] वाढलेल्या विद्यार्थ्यांशी एकाचवेळी [illegible] ? अनेक विद्यार्थ्यांना एकत्रितपणे [illegible] प्रकल्पाद्वारे [illegible] कौशल्य आत्मसात करावी [illegible] व शैक्षणिक पद्धतीमुळे आधुनिक [illegible] संवाद [illegible] शिक्षणाची निर्मिती [illegible] या शिक्षणाची आवड. दृष्टी [illegible] शैक्षणिक [illegible] शिक्षणाच्या [illegible] आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना अनेक नवीन कौशल्ये शिकण्याची गरज [illegible] प्रमाणावर निर्माण झाली आहे.

नवीन कौशल्य :-

आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित शैक्षणिक पद्धतीत विविध प्रगत साधनांचा वापर सॉफ्टवेअर वापर अनिवार्य आहे. [illegible] शिक्षणाची प्रक्रिया परिणामकारक होण्यासाठी शिक्षकांना या प्रगत साधनांचा वापर प्रभावीपणे करावा लागणार आहे. त्यासाठी त्यांना तंत्रज्ञान वापरासाठी लागणार कौशल्य शिकावे लागणार आहे व त्याचा [illegible], [illegible] वापर करावा लागणार आहे तसेच विद्यार्थ्यांनाही या साधनांचा वापर कसा करायचा ? [illegible] प्रशिक्षण [illegible] या भावी पिढीच्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा व शिकवण्याची पद्धत शिक्षकांना समजून घ्यावी लागणार आहे. [illegible] शिक्षणाची पद्धत ही टप्प्याटप्प्याने सुरू होणार असल्याने सुरुवातीच्या [illegible] काळात शिक्षकांना कार्यपद्धती का व कशी बदलत आहे हे समजून घ्यावे लागणार आहे व त्यानंतर त्यांना नवीन पद्धत अधिक प्रभावी करण्यासाठी आपले योगदान द्यावे लागणार आहे. तसेच इतर सहकार्यांचा सहभाग, त्यांची कार्यपद्धती व कामाची जबाबदारी समजावून घ्यावी लागेल. तंत्रज्ञानाचा सामाजिक [illegible] वापरून वापर करावा लागेल. जेणेकरून शिक्षणाची प्रक्रिया प्रभावी होऊ शकेल. सुरुवातीच्या काळात तंत्रज्ञानाच्या मर्यादा, परिपूर्ण सुविधांचा अभाव, त्यासाठी लागणारा पैसा [illegible] व तज्ज्ञांची कमतरता [illegible] बाबींचा विचार करून उपलब्ध असणाऱ्या पर्यायांतून योग्य पर्यायांची निवड करावी लागेल. उच्च दर्जाचे शिक्षण समाजातील [illegible] जास्त घटकांकडे पोहचविण्यासाठी [illegible] विशेष प्रयत्न करावे लागतील. त्यासाठी व्यवस्थापकीय कौशल्ये [illegible] शिक्षकांना आत्मसात करून घ्यावे लागेल

विद्यार्थी आपली मते, विचार, [illegible] सहजरित्या मांडू शकतील. [illegible] मॉडेल्स तयार करू शकतील. वेगवेगळ्या विषयांवर चर्चा करू शकतील. अनेक विद्यार्थी वेगवेगळ्या ठिकाणी राहून एखाद्या प्रकल्पावर [illegible] करतील. या सर्व अभ्यासासाठी त्यांना शैक्षणिक सहाय्यकाची गरज लागेल. [illegible] शिक्षकाला [illegible] व जो विद्यार्थ्यांना एकत्रितपणे त्यांची शैक्षणिक [illegible] करण्यास मदत करेल. या सहाय्यकास विद्यार्थ्यांना [illegible] शिक्षणक्रमाची माहिती देणे. त्याचे समुपदेशन करणे. विद्यार्थ्यांना [illegible] मदत करणे. तांत्रिक साधनांची देखभाल करणे, [illegible] लक्ष ठेवणे. विद्यार्थी-शिक्षक आणि तज्ज्ञ यांच्यात समन्वय [illegible] अशी कामे करावी लागतील. तंत्रज्ञानाची [illegible] व त्याचा शिक्षणामध्ये सुयोग्य वापर कसा करता येईल याचा सतत विचार करून शिक्षकांना वेगवेगळे प्रयोग करावे लागतील [illegible] विकसित होणाऱ्या तंत्रज्ञानाचे ज्ञान व ते वापरायचे कौशल्य सतत आत्मसात करावे लागणार आहे. शिक्षण तज्ज्ञ, शिक्षक यांना [illegible] तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करून ते शिक्षणात कशाप्रकारे प्रभावीपणे वापरता येईल याचा शोध घ्यावा लागेल ते निश्चित करून इतर शिक्षकांना त्याचे प्रशिक्षण द्यावे लागेल.

तसेच शिक्षकांना नियमित विषयांतील संशोधनाशिवाय वेगळ्या क्षेत्रात संशोधन करावे लागेल. जसे तंत्रज्ञानाचा सुयोग्य व शैक्षणिक कामासाठी प्रभावी वापर कसा करता येईल. ऑनलाईन पद्धतीने कसे प्रभावीपणे शिकवावे, त्यासाठी कोणकोणत्या पद्धती असाव्यात, व्हर्च्युअल प्रयोग शाळांच्या परिणामकारक उपयोग कशाप्रकारे वाढवता येईल, संगणकावर आधारित मल्टिमीडिया बेस अध्ययन साधनांची निर्मिती व त्याची उपयोगिता कशी वाढवावी [illegible] अनेक नवीन विषयांचे संशोधन करावे या शिक्षण पद्धतीतील विद्यार्थ्यांची विचारसरणी कशी असेल त्यांच्या गरजा कोणत्या वर्तणुक कशी असेल व त्यांचा परस्परांतील संवाद कशाप्रकारे वाढवता येईल [illegible] संशोधन हाती घ्यावे लागेल. तसेच काही विद्यार्थ्यांना तांत्रिक सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असतील त्यामुळे शिक्षकांना या [illegible] विचार करून नवीन मुल्यमापन पद्धती विकसित करावी लागेल. मल्टिमीडियायुक्त अध्ययन साहित्य बनविणे ही अतिशय तांत्रिक व क्लिष्ट प्रक्रिया आहे. मात्र त्यातील शिक्षकांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा व केंद्रीय असा आहे. त्यामुळे त्यांना वेगवेगळे [illegible] टूल्स वापरते शिकावे लागेल. डिजिटल स्टोरी बोर्ड, ॲनिमेशन, [illegible] निर्मिती त्याचा वापर हायपर टेक्स फॉरमॅटिंग [illegible] कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. त्यासाठी विविधि [illegible] आयोजन करून त्यात शिक्षकांचा सहभाग वाढवावा लागेल. शिक्षक ज्या विषयात पारंगत आहे अशा विषयांचा सखोल विचार करून संगणकावर आधारित शिक्षणक्रम कशा पद्धतीने देता येईल हे निश्चित करावे लागेल व एकाच वेळी अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सोयीने, वेगाने व त्यांच्या पातळीवर जाऊन त्यांना समजेल अशा प्रकारे मल्टिमीडियावर आधारित साहित्याची निर्मिती करावी

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research journal | December 2017 Special Issue/ 02 | 0150

लागेल.

शिक्षकांना हे सर्व करीत असतांना अनेक वेगवेगळ्या क्षेत्रातील गटांसोबत काम करावयाचे कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. उदा.मल्टिमीडिया निर्माण करणारा गट, औद्योगिक जगातील तज्ज्ञ व्यक्तीचा गट, मार्केटिंगचे काम करणारा गट, व्यवस्थापन करणारा गट, या सर्व गटांबरोबर काम करतांना विद्यार्थी केंद्रीत निर्णय त्यांना लागणाज्या शैक्षणिक व व्यवस्थापकीय सेवा, सुविधा यांचाच प्रामुख्याने विचार करावा लागेल. शिक्षकांना अजून एक कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. ते ज्या संस्थेत काम करीत आहे त्या संस्थांना नवीन तंत्रज्ञान कसे व कोणते तंत्रज्ञान घ्यावे बाजारात उपलब्ध असलेल्या पर्यायाचा तौलनिक अभ्यास करून संस्थेच्या उदिष्टपूर्तीसाठी योग्य पर्यायाची कसे निवड करावी हे ते कौशल्य होय. ज्ञानधिष्ठित समाजात विचारवंतांची, समाजाची व विद्यार्थ्यंची नवीन शिक्षणक्रम सुरू करण्याची मागणी वाढत आहे. त्याचबरोबर शिक्षणाचा दर्जाही उंचवावा लागेल आणि जबाबदारी ही निश्चित केली जाईल. त्यामुळे शिक्षकांना सतत घडणाज्या बदलांचे समायोजन करण्याची क्षमता वाढवावी लागेल.

निष्कर्ष :-

१) आधुनिक तंत्रज्ञानाची कौशल्ये जर शिक्षकांनी आत्मसात केली तर शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात क्रांती घडवून येतांना दिसेल.

२) आधुनिक तंत्रज्ञानाची कौशल्ये आत्मसयात केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या गतीनुसार शिक्षण देण्यास सोयीस्कर होईल.

३) आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) शर्मा बी.के., पुस्तकालय एवं सुचना नेटवर्क एक परिदृष्य, डेल्बिकॉम २००८ एप्रिल, २४५.

२) सुखावह क्षणांसाठी, स्वतःच्या आणि इतरांच्याही, वेदवती हक्क, मुंबई, टॉप पब्लिकेशन, २००६.

३) en.wikipedia.org

43

२१ व्या शतकातील स्त्रियांचे सबलीकरण

प्रा. श्रेया चौधरी

इतिहास विभाग,

दादासाहेब दे. ना. भोळे महाविद्याल,

भुसावळ, जि. जलगाँव (महाराष्ट्र)

****

.प्रास्ताविक :-

जगातील कोणत्याही देशातील संस्कृती, सभ्यता आणि विकास हा तेथील महिलांच्या सर्वांगीण स्थितीचे निदर्शक असतो. समाज आणि कुटुंबाची प्रगती सर्वस्वी महिलांवर अवलंबून असते. महिला सक्षमीकरणाची सुरूवात आंतरराष्ट्रीय संमेलनात, नैरोबी येथे केली गेली. (मार्च ६१ संयुक्त राष्ट्रसंघाने आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस म्हणून सन १८७५ मध्ये जाहिर केला. त्यानंतर १९७५-८५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला दशकही जाहिर झाले. संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्त्रियांच्या हक्कासाठी मांडलेल्या विचारांमुळे महिलांशी संबंधित अनेक विषयांना वाचा फुटली. स्त्रियांवर होणा४रे अत्याचार, मानसिक/ शारिरीक छळ, हुंडाबळी, लैंगिक शोषण, स्त्री-भ्रूण हत्या इ. प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले. परंपरेच्या नावाखाली अनिष्ट प्रथा जोपासल्या जात होत्या. स्त्रीवादी चळवळीच्या उदयामुळे विविध क्षेत्रे महिलांना खुली झाली. कायद्यांमध्ये महिलांसाठी विशेष करून तरतुदी केल्या, ज्यामुळे त्यांना स्वतःचा शोध घेणे सुकर झाले. मात्र त्यामुळे ती लगेचच सक्षम झाली असे म्हणता येत नाही. आजही स्त्रीला स्वतःस सिध्द करून दाखविण्यासाठी अनंत अडचणींचा सामना करावा लागतो.

उद्देश :

१) महिलांच्या अंगभूत क्षमतांची जाणीव करून घेणे.

२) समाजकारण, अर्थकारण व राजकारणातील त्यांची भूमिका समजून घेणे.

३) जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात स्त्रियांच्या समावेशाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

गृहितके :

१) महिला त्यांच्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी तत्पर असतात.

२) स्त्रियांना मिळालेल्या संधीचा अचूक वापर करता येतो.

Pankaj Shaikshanik & Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

'B' Grade NAAC Accredited

International Interdisciplinary Conference

on

" Emerging Trends in Higher Education"

Sponsored by

NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON.

Certificate

This is to certify that Mr./ Mrs./ Dr. प्रा. विजय के. पिंगळे

of दा. ध. ना. चौ. समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर has participated in the International Interdisciplinary Conference on " Emerging Trends in Higher Education" Sponsored by North Maharashtra University, Jalgaon and hosted by Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda on Saturday, 27th & Sunday, 28th January 2018. He / She has also presented paper entitled शिक्षणामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व शिक्षकांना आत्मसात करावयाची कौशल्ये एक गरज. in the conference.

Prof. Mahadev Waghmode	Dr. Sambhaji Desai	Dr. Suresh Borole
Co-ordinator of the conference	Principal	President, P. S. & S.S.

49

उच्च शिक्षणात बदलत्या शैक्षणिक धोरणाची गरज.

प्रा.विजय पिंगळे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर

आज भारतात मोठया प्रमाणात अनेक समस्या उभ्या असतांना दिसतात. त्यात शिक्षण क्षेत्रावर नजर टाकली तर असे दिसते की शिक्षणावर आपला देश जो खर्च करतो तो राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 3.5% पुढे जात नाही. अनेक शाळा व महाविद्यालयांना मुलभूत सेवा उपलब्ध नाहीत. खाजगी शिक्षण संस्थांनी देशात देणगी संस्कृती निर्माण केली आहे. शिक्षणाची समान संधी सर्वांना मिळायला हवी. त्यासाठी शिक्षणाच्या सोयी सुविधा विपुल प्रमाणात वाढवाव्या लागतील. ज्ञानधिष्ठित समाजाचे चित्र आपल्यासमोर उभे आहे. आणि आपण जी सर्व समावेशक समाजाची संकल्पना स्वीकारली आहे, त्याची सुस्थिती कशी राखता येईल या दृष्टिने आपल्याला विचार करावा लागेल. आज सर्व जगभर शिक्षण बदलले आहे. त्याची स्वरूप ही बदलले आहे. त्यामुळे वेगवेगळया प्रकारच्या समस्या निर्माण होत आहे. त्या समस्याचा आधी आपल्याला विचार करावा लागेल. आपण भारत जागतिक महासत्ता होण्याचे जे स्वप्न पाहत आहोत ते साकार करावयाचे असेल तर शिक्षण व संशोधनाकडे आपल्याला प्रकर्षाने लक्ष देण्याची गरज आहे. शिक्षण क्षेत्र हे विकास प्रक्रियेशी कल्पकतेने जोडण्याची आवश्यकता आहे. गेल्या दोन दशकात शिक्षण क्षेत्रातल्या बदलांचा वेग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. 1986 साली देशात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निश्चित केले. परंतु यामध्ये जागतिकीकरणाचा उल्लेख कोठेही चर्चेला आला नाही. या धोरणावरची चर्चा संपते न संपते तोच जागतिकीकरणाच्या लाटा आपल्या देशाच्या उंबरठ्यावर येऊन आदळण्यास सुरूवात झाली. आज शिक्षणाची परिभाषा बदलत चाललेली आहे. तयाचा आशय बदलत जात आहे. त्याची मुल्ये ही बदलत जात आहे. ग्रामीण भागातील शिक्षणाविषयींचे प्रश्न अजूनही सोडविता आलेली नाहीत.

शिक्षण ही जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक जन आयुष्यभर विद्यार्थी असतो. उक्तीप्रमाणे मानवाच्या शारीरिक व मानसिक शक्तीचा विकास करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्टे आहे किंवा असावे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. शिक्षण हे कालसापेक्ष असते. दैववाद, अंधश्रध्दा कालबाह्य रूढीपासून ते मुक्त करते ते शिक्षण प्रत्येक विद्यार्थीच्या मनात हाच हेतू असला पाहिजे. गुणवत्ता वाढविण्याकडे लक्ष देण्याची आजच्या घडीला गरज आहे. कारण शैक्षणिक विस्ताराबरोबर शैक्षणिक गुणवत्तेकडेही लक्ष पुरविले गेले पाहिजे, विद्यार्थ्यांच्या बौध्दिक क्षमतांचा अधिक विकास होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी उच्च शिक्षणात मोठया प्रमाणात बदल होणे अपेक्षित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : 1) उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे. 2) उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक धोरणामधील उणिवाचा अभ्यास करणे.

3) तंत्रज्ञान आणि शिक्षण यांचा अभ्यास करणे

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे व त्यामध्ये प्रकाशित अप्रकाशित लिखाण संदर्भग्रंथ, मासिके, नियतकालिके, वृत्तपत्र, इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

ज्ञानयुगाला अनुसरून उच्च शिक्षणाचे धोरण हवे :

देशाचे उच्च शिक्षणाचे धोरण नव्याने ठरविण्याची प्रक्रियात हे धोरण एकविसाव्या शतकातील बदलांशी सुसंगत, विद्यार्थीकेंद्री आणि लवचीक असावे हे साधायचे असेल तर आपल्याला डिसरप्टिव्ह इनोव्हेशन अर्थात आमूलाग्र बदल घडवणारी असली पाहिजे. शैक्षणिक धोरणाच्या पार्श्वभूमी उच्च शिक्षणाचा मागोवा घेतला तर भारताला 68 वर्षांहून अधिक काळ लोटला आहे भारतातील विशेषतः उच्च शिक्षणातील पध्दती ही या काळात सातत्याने चर्चेत राहली आहे. आता एकविसाव्या शतकात अधिक महत्त्वाची ठरत आहे. आजचे युवक उच्च शिक्षणाकडे वेगळया पध्दतीने पाहत आहे. राष्ट्रीय धोरणाच्या वेळी तो काळ वेगळा होता. त्यावेळी विद्यापीठे आणि कॉलेजचेही कमी होती. व्यावसायिक शिक्षणही वाढलेले नव्हते. सन 1980 नंतर मात्र खूप वेगाने बदल झाले. याचे मुख्य कारण म्हणजे उच्च शिक्षण आणि विशेषतः व्यावसायिक शिक्षण हे प्रत्येक देशात सामाजिक, सांस्कृतीक, राजकीय आणि आर्थिक बदलाचे प्रमुख साधन बनले. उद्योग जगताला उद्योग चांगल्या प्रकारे चालवण्याची बुध्दिमत्ता आणि वैज्ञानिक कौशल्य असलेल्या मनुष्यबळाची गरज भासू शकते. याचा सुमारास म्हणजे ऐंशीच्या दशकात असल्यास कम्प्युटरचा प्रसारही वेगाने झाला. माहिती संपर्क तंत्रज्ञान (आयसीटी) संदेश दळणवळण यामुळे विचार एकमेकांकडे पाठविण्याची शक्ती साध्य झाली. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे तांत्रिक गोष्टी माणसाच्या कामाचा भाग

बनला हा बदला मुख्यत: विकसित देशांत जास्त जोमाने झाला त्याचा फायदा उद्योगाला मिळाला. विकसित देशात या जोरावर जगाद अधिक गुंतवणुक करायला तयार झाले. त्या देशामध्ये विद्यापीठास शिक्षण आणि ज्ञानवर्धन करणारे संशोधन यांचा संगम कसा करावयांचा हे युवकांना माहित असल्यास ते देशाची सामाजिक आणि आर्थिक विकास साधण्यासाठी महत्वाची ठरली. साजजिकच जागतिक पातळीवर गुणवत्ता आणि उपयुक्तता या बाबतीत ज्या कसोटया वापरल्या जात त्या भारतीय उच्च शिक्षण पध्दतीत वापरण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

शैक्षणिक धोरणाची वैशिष्टये :

1) रोजगाराभिमुख कौशल्य विकासाचे धडे.
2) तांत्रिक कौशलयाचे प्रशिक्षण.
3) पुस्तकी ज्ञानापेक्षा प्रात्यक्षिकावर भर
4) प्रकल्प अहवालाला प्राधान्य
5) उद्योगजगताची गरज पूर्ण करण्याची तयारी
6) स्वयंरोजगार सुरू करण्याचे तांत्रिक कौशल्य

नवे धोरण कसे असावे-

वाढणाज्या विद्यार्थ्यांची संख्या आणि त्यासाठीच्या आर्थिक तरतुदींची गरज हा विचार आपण जसा महाराष्ट्रापुरता केला तसा तो देशातील इतर सर्व राज्यांबाबतही केला गेला पाहिजे. आपल्याकडे विद्यापीठांची केंद्रीय पातळीवरील विद्यापीठे, विज्ञान जैवतंत्रज्ञान, जीवशास्त्री या मुलभूत विषयांतील संशोधन संस्थांना लागणाज्या मनुष्यबळाची निर्मिती करण्यासाठी स्थापन केलेली विद्यापीठे देशात शिक्षण देणाज्या परदेशी संस्था आणि उद्योगांनी निर्माण केलेल्या खाजगी संस्था पुढच्या प्रगतीसाठी या सर्व संस्थांना सर्वसमावेशक कायद्याच्या चौकटीची गरज आहे. परंतु प्रत्येक विद्यापीठने स्वत:ची अशी प्रतिमा निर्माण केली पाहिजे. त्यासाठी खुली, पारदर्शक आणि लवचीक असेल त्याप्रमाणे जागतिक पातळीवर गुणवत्ता आणि उपयुक्तता वाढविण्यासाठी धोरणात्मक दिशा दाखवेल या सर्वांचा विचार केला तर आपल्या उच्च शिक्षणात आमूलाग्र बदल घडविणाज्या अभिनवतेची गरज आहे असे लक्षात येते. जगात काम्प्युटरमये जी क्रांती झाली, तीही याच अभिनवतेचा अविष्कार आहे. भारतात झालेली नॅनोची क्रांती हाही त्याचाच नमुना आहे. शिक्षणातही धोरणात्मक पातळीवर विद्याशाखांच्या सीमारेषा नसणारे लवचीक चॉइस बेस्ड आणि क्रेडिट बेस्ट, मॉड्युलर स्ट्रक्चर आणि विद्यापीठीय स्वायत्तता अशी यंत्रणा असावी. याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे प्रत्येक राज्यात आर्थिक सवलतेसाठी उच्च शिक्षण वित्तीय महामंडळ निर्माण केले पाहिजे. यासाठी सर्वसमावेशक केंद्रिय धोरण हवे. हे करण्यासाठी एक मोठया पातळीवर देशवर एकत्रित करून एकत्रित रित्या एकत्रित धोरण निर्माण करावे तया करिता प्रत्येक राज्यातील मुख्यमंत्री, शिक्षणतज्ञ, शिक्षणमंत्री, उद्योजक, अर्थमंत्री आणि देशातील सर्व महत्वपूर्ण व्यक्ती यांची एकत्रित चर्चा व्हायला हवी असे केल्यास खज्या अर्थाने देशाकरता ज्ञानयुगातील नवीन धोरणाची निर्मिती करणे शक्य होईल.

धोरणात तंत्रज्ञानाचे महत्त्व :-

आजचा काळ हा जागतिकीकरणाचा आहे असे आपण म्हणतो. या जागतिकीकरणाचा तंत्र सामाजिक अशा व्यापक दृष्टीने विचार करतो. आज तंत्रज्ञान आणि समाजाचं नातं अतूट बनत चाललं आहे. अशा अर्थाने माणसांचे त्याच्याशिवाय आपले काही चालत नाही. या संदर्भात मोबाईल फोन हे अगदी रोजच्या अनुभवातले उदाहरण आहे. या अर्थाने माणसाचे हे नवे तंत्रज्ञान माणसाच्या बुध्दिमत्तेबरोबर भागीदारी करण्ते. एका अर्थाने या नव्या तंत्रज्ञानाला आपण एक्सटेंशन ऑफ ह्युमन ब्रेन असं म्हणू शकतो. या नव्या तंत्रज्ञानाची जी तीन वैशिष्टये आहे. डिजिटलायझेशन, व्हर्च्युअलायझेशन आणि पर्सनलायझेशन. त्यामुळे कम्युनिकेशन जलद आणि परिणामकारक बनले आहे. जगाला जवळ आणण्यामध्ये या तंत्रज्ञानाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या अर्थाने हे तंत्रज्ञान क्रांतिकारी ठरले आहे. एका दृष्टिकोनातून असे म्हटले जाते की, या तंत्रज्ञानाचा उपयोग स्वार्थासाठी आणि शोषणासाठी होत आहे आणि त्यातून विषमता वाढत आहे. पण दुसज्या बाजूने विचार केला तर या तंत्रज्ञानातून समता देखील निर्माण होत आहे.

निष्कर्ष :-1) ज्ञानयुगाला अनुसरून उच्च शिक्षणाचे धोरण असल्यास विकसनशिल देशाची प्रगती ही विकसित देशामध्ये बदलू शकते.

2) शैक्षणिक धोरण हे रोजगाराभिमुख असल्यास बेरोजगाराच्या समस्या कमी होण्यास मदत होईल.

3) धोरणात तंत्रज्ञानाची जोड असलयास सहज व शक्य उपलब्ध होईल अशा शिक्षणांची सोय निर्माण होऊ शकते व पाहिजे तिथे शिक्षण उपलब्ध होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ :

धनागरे द.ना., संकल्पनाचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव, प्रतिमा प्रकाशन, 2005

बागवान इर्शद (माहिती स्त्रोत, महान्युज, गुरूवार, 30 एप्रिल, 2015)

बुलेटिन ऑफ युनिक ॲकॅडमी, जानेवारी 2016

समाज कल्याण, सितम्बर 2016

दैनिक सम्राट वृत्तपत्र, 20 जानेवारी 2017

लागेल.

शिक्षकांना हे सर्व करीत असतांना अनेक वेगवेगळ्या क्षेत्रातील गटांसोबत काम करावयाचे कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. उदा.मल्टिमीडिया निर्माण करणारा गट, औद्योगिक जगातील तज्ज्ञ व्यक्तीचा गट, मार्केटिंगचे काम करणारा गट, व्यवस्थापन करणारा गट, या सर्व गटांबरोबर काम करतांना विद्यार्थी केंद्रीत निर्णय त्यांना लागणाऱ्या शैक्षणिक व व्यवस्थापकीय सेवा, सुविधा यांचाच प्रामुख्याने विचार करावा लागेल. शिक्षकांना अजून एक कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. ते ज्या संस्थेत काम करीत आहे त्या संस्थांना नवीन तंत्रज्ञान कसे व कोणते तंत्रज्ञान घ्यावे बाजारात उपलब्ध असलेल्या पर्यायाचा तौलनिक अभ्यास करून संस्थेच्या उदिष्टपूर्तीसाठी योग्य पर्यायाची कसे निवड करावी हे ते कौशल्य होय. ज्ञानधिष्ठित समाजात विचारवंतांची, समाजाची व विद्यार्थ्यंची नवीन शिक्षणक्रम सुरू करण्याची मागणी वाढत आहे. त्याचबरोबर शिक्षणाचा दर्जाही उंचवावा लागेल आणि जबाबदारी ही निश्चित केली जाईल. त्यामुळे शिक्षकांना सतत घडणाऱ्या बदलांचे समायोजन करण्याची क्षमता वाढवावी लागेल.

निष्कर्ष :-

१) आधुनिक तंत्रज्ञानाची कौशल्ये जर शिक्षकांनी आत्मसात केली तर शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात क्रांती घडवून येतांना दिसेल.

२) आधुनिक तंत्रज्ञानाची कौशल्ये आत्मसयात केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या गतीनुसार शिक्षण देण्यास सोयीस्कर होईल.

३) आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) शर्मा बी.के., पुस्तकालय एवं सुचना नेटवर्क एक परिदृष्य, डेल्बिकॉम २००८ एप्रिल, २४५.

२) सुखावह क्षणांसाठी, स्वतःच्या आणि इतरांच्याही, वेदवती हक्क, मुंबई, टॉप पब्लिकेशन, २००६.

३) en.wikipedia.org

43

२१ व्या शतकातील स्त्रियांचे सबलीकरण

प्रा. श्रेया चौधरी
इतिहास विभाग,
दादासाहेब दे. ना. भोळे महाविद्याल,
भुसावळ, जि. जलगाँव (महाराष्ट्र)

****

.प्रास्ताविक :-

जगातील कोणत्याही देशातील संस्कृती, सभ्यता आणि विकास हा तेथील महिलांच्या सर्वांगीण स्थितीचे निदर्शक असतो. समाज आणि कुटुंबाची प्रगती सर्वस्वी महिलांवर अवलंबून असते. महिला सक्षमीकरणाची सुरूवात आंतरराष्ट्रीय संमेलनात, नैरोबी येथे केली गेली. (मार्च ६१ संयुक्त राष्ट्रसंघाने आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस म्हणून सन १८७५ मध्ये जाहिर केला. त्यानंतर १९७५-८५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला दशकही जाहिर झाले. संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्त्रियांच्या हक्कासाठी मांडलेल्या विचारांमुळे महिलांशी संबंधित अनेक विषयांना वाचा फुटली. स्त्रियांवर होणा४रे अत्याचार, मानसिक/शारिरीक छळ, हुंडाबळी, लैंगिक शोषण, स्त्री-भ्रूण हत्या इ. प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले. परंपरेच्या नावाखाली अनिष्ट प्रथा जोपासल्या जात होत्या. स्त्रीवादी चळवळीच्या उदयामुळे विविध क्षेत्रे महिलांना खुली झाली. कायद्यांमध्ये महिलांसाठी विशेष करून तरतुदी केल्या, ज्यामुळे त्यांना स्वतःचा शोध घेणे सुकर झाले. मात्र त्यामुळे ती लगेचच सक्षम झाली असे म्हणता येत नाही. आजही स्त्रीला स्वतःस सिध्द करून दाखविण्यासाठी अनंत अडचणींचा सामना करावा लागतो.

उद्देश :

१) महिलांच्या अंगभूत क्षमतांची जाणीव करून घेणे.

२) समाजकारण, अर्थकारण व राजकारणातील त्यांची भूमिका समजून घेणे.

३) जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात स्त्रियांच्या समावेशाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

गृहितके :

१) महिला त्यांच्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी तत्पर असतात.

२) स्त्रियांना मिळालेल्या संधीचा अचूक वापर करता येतो.

Pankaj Shaikshanik & Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

'B' Grade NAAC Accredited

International Interdisciplinary Conference

on

" Emerging Trends in Higher Education"

Sponsored by

NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON.

Certificate

This is to certify that Mr./ Mrs./ Dr. प्रा. विजय के. पिंगळे

of दा. ध. ना. चौ. समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर has participated in the International Interdisciplinary Conference on " Emerging Trends in Higher Education" Sponsored by North Maharashtra University, Jalgaon and hosted by Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda on Saturday, 27th & Sunday, 28th January 2018. He / She has also presented paper entitled शिक्षणामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व शिक्षकांना आत्मसात करावयाची कौशल्ये एक गरज. in the conference.

Prof. Mahadev Waghmode
Co-ordinator of the conference

Dr. Sambhaji Desai
Principal

Dr. Suresh Borole
President, P. S. & S.S.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

विशेषांक, फरवरी–२०१८

Multidisciplinary National Conference

on

"Utility of Higher Education in Social Development"

Organized by

Bhagini Mandal Chopda's

College of Social Work, Chopda, Dist.Jalgaon .

on 24th February, 2018.

Editors

Mr. Narsing Dongarsing Valvi
Dr. Maroti Nivarati Gaikwad

Mr. Anant Vinayak Deshmukh
Ms. Kalpana Shamrao Sonawane

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

66

"Emerging Issues and Higher Education."

प्रा.नरेंद्र वासुदेवराव काळबांडे
दा.ध.ना.चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर

****

अनेक क्षेत्राचे अध्यःपतन थांबवण्याचे सामर्थ्य शिक्षणात आहे. मानवी विकास तसेच सामाजिक विकासात सर्वोच्च स्थान शिक्षणाला आहे आणि ते दिलेले पाहिजे. शिक्षण विषयक अनेक समस्यांना तोंड आपल्याला द्यावेच लागेल. प्राथमिक शिक्षण, विद्यार्थ्यांची गळती, अभ्यासक्रमांचे आधुनिकीकरण, परीक्षा पद्धती, विद्यार्थ्यांचा एकूण प्रवृत्ती, वर्गातील अनुपस्थिती शिक्षक, प्राध्यापकांचे या व्यवसायाकडे पाहण्याची दृष्टी तसेच शिक्षणाचे झालेले व्यापारीकरण तसेच गुणवत्तेचे अवमुल्यन इ. लोकसंख्येच्या दृष्टीकोणातून विचार केल्यास भविष्यात होणाज्या होणाज्या संख्यात्मक वाढीचे आव्हाहन जागतिक करणाज्या पार्श्वभुमीवर मनुष्य बळाच्या गरजा लक्षात घेवुन उच्च शिक्षणात गुणवत्ता आणणे व ते अधिक कालासुसंगत ठरण्यासाठीची यंत्रणा उभी करणे तसेच १९८६ सालच्या नविन शैक्षणिक धोरणानुसार सध्या व्यावसायीक शिक्षण क्रमामधील विद्यार्थ्यांचे १५ % असलेले प्रमाण ४०% जाणे अपेक्षित होते. मात्र तसे होवु शकलेले नाही. जवळ जवळ ८०% विद्यार्थी हे कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतच राहणार आहे ही गोष्ट आपण स्विकारली पाहिजे म्हणून आपल्याला अशी शिक्षण व्यवस्था विकसीत केली पाहिजे की, जिच्यामध्ये सर्वसाधारण पदवी घेत असतांनाच विद्यार्थ्यांना माहिती तंत्रज्ञान तसेच जैवतंत्रज्ञान, पर्यटन, हॉटेल व्यवस्थापन यासारखे व्यावसायीक पुरक शिक्षणक्रमही शिक्षण येतील.

पदवी सोबत संबंधित विद्यार्थ्याला एखादा व्यवसाय देखील सुरू करता येईल. त्यामुळे व्यावसायीक कौशल्य विकसित करणारी शिक्षण प्रणाली जास्त काळाची गरज आहे आणि त्याच बरोबर राष्ट्रीय एकात्मता, लोकशाही मुल्य, चारित्र्य संपन्नता समृद्ध होतील याचीही खात्री आपण देवु शकलो पाहिजे.

सामाजिक समस्याच्या बाबतीत असणारी संवेदनशिलता विद्यार्थ्यांमध्ये रूजविणे हे देखील मोठे आव्हाहन आपल्या समोर आहे आणि म्हणून संख्यात्मक, गुणात्मक आणि कलासुसंगतेच्या आव्हानामुळे उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात प्रदिर्घ मुदतीच्या तसेच अल्पमुदतीच्या उपायांचा विचार करणे आवश्यक झालेले दिसुन येते.

जागतिक पातळीवर होणाज्या संशोधनाच्या व तंत्रज्ञानाचा आपल्या अभ्यासक्रमात समावेश करणे जरूरी आहे. [illegible] फक्त एखादी पदवी मिळाली म्हणजे शिक्षण नसुन [illegible] नवनविन कौशल्याने तयार करणे ही काळाची गरज झाली आहे. [illegible] तंत्रज्ञानाने ज्ञानाची नविनद्वारे उघडलेली आहे.

जागतिकीकरणामुळे सर्वच क्षेत्रात जणु स्पर्धाचे [illegible] ालेली आहे. त्यामुळे शिक्षण त्याला अपवाद नाही. [illegible] विद्यापीठांना परदेशी विद्यापीठाशी स्पर्धा ठरलेली आहे. त्यासाठी [illegible] लागणारे आवश्यक बदल ताबडतोब व्हावी अशी अपेक्षा आहे.

आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत परिणामकारकता [illegible] आपल्या विद्यापीठातील वेगवेगळ्या पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांची पुनर्रचना करणे, तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर त्यासाठी [illegible] प्रशिक्षण, वेगवेगळ्या कार्यांचे मुल्यमापन करणे क्रमप्राप्त [illegible] शैक्षणिक संशोधन व विस्तार कार्यात समतोल साधावा [illegible] पारंपारिक विद्यापीठ ही अध्यापन संशोधन व विस्तार यात [illegible] साधु शकलेली नाही. त्यांचे कार्य प्रामुख्याने अध्यापन व [illegible] संशोधनापुरतेच राहिलेले दिसते. यासाठी मुक्त व दुरशिक्षण पद्धतीचा अंगिकार सर्वांनिच करणे योग्य ठरणार आहे.

देश पातळीवर उच्चशिक्षणातील एकूण विद्यार्थी संख्येत मोठी वाढ दिसत असली तरी शिकणाज्या लोकसंख्येच्या एकंदर लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणात ती फारशी दिसत नाही या संदर्भात नमुना म्हणून उच्च शिक्षणक्षेत्राचा विचार केला तर असे दिसते की, उच्च शिक्षण घेणारी लोकसंख्या भारतात ६% आहे. पुर्व आशियाई देशात २०% आहे. तर पश्चिमेकडील काही प्रगत देशात ५०% पर्यंत आहे. अलिकडच्या काळात प्राथमिक, माध्यमिक व महाविद्यालयीन अश्या सर्वप्रकारच्या शिक्षणावर होणारा खर्च हा राष्ट्रीय अर्थसंकल्पाच्या केवळ ३.७% आहे याचे प्रमाण ६ % नेण्याचे आश्वासन असले तरी त्यापैकी केवळ ८% उच्च शिक्षणावर खर्च होतात.

उच्च शिक्षणाचा विकास पुढील १०० वर्षात कश्या रितीने करावा हा आपल्या समोरील प्रश्न आहे. कालबाह्य झालेले ज्ञान हे अज्ञानाचे कार्य करणे. या संदर्भात फ्लोरेन्स नाईटिंगल यांचे उद्‌गार आहेत की, "इस्पितळांनी आपलं कार्य करावे.

पण आजार पसरविण्याचे कार्य करू नये" तसेच विद्यापीठांनी आपलं कार्य करावे पण अज्ञानाचा प्रसार करू नये याचा अर्थ अद्यावत ज्ञान व कालबाह्य ज्ञान यातील सापेक्ष संबंध अत्यंत महत्वाचा आहे व

त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. पाश्चिमात्य देशात विद्यापीठांचा अभ्यासक्रम काही आठवड्यात बदलला जावु शकतो. परंतु भारतीय विद्यापीठे मात्र नियमाच्या जाळ्यात अडकून राहिली आहेत व त्यामुळे अभ्यासक्रम काळानुसार बदलण्यात वर्षानुवर्ष लागतात. त्यामुळे कालबाह्यता वाढतच आहेत.

शेवटी उच्च शिक्षणाच्या अनेक समस्यांचा नव्याने विचार करावा लागेल.

१) उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता टिकविण्याबरोबरच ती वाढविणे.

२) लोकसंख्याच्या प्रमाणात शिक्षण संस्थाची मागणी पुरेशी नाही.

३) रोजगाराभिमुख शिक्षणासाठी तंत्रशिक्षणात वाढ करणे.

४) व्यावसायिक शिक्षणावर भर देणे आवश्यक.

५) उच्चशिक्षण व्यवस्थेचा व्यापक पातळीवर विचार करणे.

६) तंत्रशिक्षण आणि मुल्यशिक्षण यांची सांगड घालणे.

७) आजचे शिक्षण तंत्रज्ञानास अनुकुल असणे आवश्यक आहे.

८) विद्यार्थ्यांची प्रयोग क्षमता व तार्किकता वाढविणारे अभ्यासक्रम निर्माण करणे.

संदर्भ ग्रंथसुची :

भारतीय उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने - डॉ.व्ही.बी.गायकवाड

उद्याचे शिक्षण आंतरंग आणि आव्हाने - प्राचार्य रा.तु.भगत

शैक्षणिक समस्या व उपाय - प्राचार्य नागोराव कुंभार

❑❑❑

67

भारतातील उच्च शिक्षणाची स्थिती व उपाय

प्रा.रमेश आसाराम वाघ

अभय महिला महाविद्यालय, देवपूर, धुळे

****

प्रास्ताविक :

माणूस म्हणून जगण्यासाठी शिक्षण ही एक मुलभूत गरज असून व्यक्तीला त्याच्या आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यानुसार शिक्षणाची आवश्यकता असते. या आधारावर शिक्षण व्यवस्थेने घालून दिलेल्या धोरणानुसार प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिकव उच्च शिक्षणांतर्गत पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण असे विविध स्तर दिसून येतात. मानवाच्या उत्क्रांती बरोबरच शिक्षणाची व्याप्ती व अवाका उत्क्रांत होतांना दिसून येतो. त्यात विविध प्रकार येत असून दिवसें दिवस शिक्षणाची व्यापकता व गरज काळानुसार वाढत आहे. प्रत्येक देशातील शिक्षण पध्दतीत भिन्नता आढळून येते. प्रत्येक देश एकशिक्षण पध्दती विकसीत करून त्याद्वारे आपले खास सामाजिक, सांस्कृतिक वेगळेपण अभिव्यक्त करतो व प्रगती करतो. त्याचबरोबर काळाच्या आव्हानांना तोंड देतो. यामुळे शिक्षणाला एक नवी दिशा लाभते. या आधारे भारतातील उच्च शिक्षणाचा विचार केला असता त्यात मोठी प्राचीन पार्श्वभूमी दिसून येते.

उच्च शिक्षणाचा अर्थ :

महाविद्यालयात अगर विद्यापीठात मिळणारे शिक्षण म्हणजे शिक्षण सोपानाची उच्चतम पायरी होय. म्हणून या शिक्षणात उच्च शिक्षण म्हणून संबोधले जाते. साधारणपणे ११ वर्षे शिक्षण संस्कार झालेले युवक-युवती महाविद्यालयात उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश करतात.

उच्च शिक्षण हे व्यक्तीच्या व समाजधारण्यांच्या विकासाचे साधन आहे. आपल्या समाजात तर ते सर्वात महत्त्वाचे किंबहुना एकमेव असे साधन आहे.

प्राचीन भारतात विद्यापीठीय पातळीवर तक्षशीला, नालंदा, वल्लभी, विक्रमशितला, उदंडपूर, मिथीला इ. उच्च शिक्षणाची विद्यापीठे होती. यामध्ये बौध्द काळातील तक्षशिला आणि नालंदा ही उच्च शिक्षणाची विद्यापीठे त्याकाळी जगप्रसिध्द होती. चांगल्या इमारती भरपूर शिक्षण व विद्यार्थी संख्या, देशाच्या सर्वभागातून व परदेशातून येणारे

Journal of Research and Development
Vol.7(Issue.08) December 2017
(ISSN-2230-9578)

WATER CRISIS : GLOBAL SOCIAL & ECONOMICAL PROBLEM

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

Journal of Research & Development
Vol. 7 (Issue. 08),December, 2017
(ISSN-2230-9578)

शहरी भागातील पाणी व्यवस्थापन - एक अभ्यास

प्रा.अनिल चि. सावळे
प्रा.देवरे अमोल सुदाम
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर जि.बुलडाणा

प्रस्तावना :-

पाणी ही माणसाच्या जगण्यासाठी अत्यावश्यक गोष्ट आहे. परंतु आज मोठ्या प्रमाणात शहरी भागात झटपट बदलणाऱ्या शहरामुळे पाण्याची समस्या पुढे येतांना दिसत आहे. पाण्याला आपण जीवन म्हणतो. यावरूनच आपल्याला पाण्याचे महत्व समजते. ब्रिटीशांचे राज्य जावून आपले स्वतःचे भारतीयांचे राज्य आले. स्वातंत्र्याचे आपण पासष्ठी साजरी केली. तरीही या जीवनाची म्हणजेच पाण्याची मुलभूत समस्या आजही आपण सोडवू शकलो नाही. खर तर शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात विहीरी, नद्या, नाले यांचे प्रमाण अधिक आहे. असे असले तरी अनेकदा खोल गेलेल्या विहीरीमधून आणि पाण्याचे तळ गाठलेल्या नद्यांमधून पाणी उपसून, डोक्यावर हंडे घेवुन लहान मुले चालणारे गावकरी लोक आपण प्रत्यक्ष व टी.व्ही.वर पाहिले आहे. असे चित्र ग्रामीण भागात तर शहरी भागात घरोघरी दारात, घरात, जिन्यावर, पिण्याच्या टाक्या एक नसुन तब्बल एक घरात तिन ते चार टाक्या भरून ठेवल्या. पाण्याचे दृश्य शहरी भागातल्या पाणी समस्येची चित्र आपणासमोर दिसते. राज्यातील गृहनिर्माण धोरणामार्फत विविध जातीच्या आर्थिक स्तरातल्या लोकांना घरे उपलब्ध करून देण्याचे धोरण आखण्यात आलेले आहेत. गृहनिर्माण धोरणामार्फत एवढी घरी बांधण्यात येणार आहे त्यासाठी पाण्याच्या व्यवस्था कोठून करणार आहेत या ठिकाणी या धोरणात सखोल असे काहीच दिसलेले नाही. केवळ घरे उपलब्ध करून दिल्याने समस्या सुटणार नाहीत. तर त्या घराच्या संदर्भात येणारी मुलभूत समस्या म्हणजे पाण्याची समस्या कशी सोडविणार याबाबत निश्चित अशी धोरणे नियोजन करणे आवश्यक आहे. शहरी भागात दर चार ते पाच दिवसात पाणी येत असते. तसेच उन्हाळ्यात ८ ते ९ दिवस पाणी नळाला येत असते.

उद्दिष्टे :-

१) शहरी भागातील पाणी व्यवस्थापनाच्या योजनाचा अभ्यास करणे.
२) शहरी भागातील पाणी व्यवस्थापनासंदर्भातील धोरणाच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे.
३) शहरी भागातील पाणी व्यवस्थापनाविषयी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधन पेपर तयार करतांना दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करून संशोधन पत्रिका निष्कर्षाप्रमाणे अभ्यासण्यात आली.

शहरी भागातील दुषीत पाणी समस्या :-

औद्योगिकरण व नागरीकरणातून शहरी भागामध्ये जल प्रदुषण ही समस्या उग्र स्वरूपात धारण करू लागली आहे. भारतात जे प्रमुख साथीचे रोग आहे त्यापैकी बहुतेक शहरी व ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्यापासून होतात. शहरी भागातील, कारखान्यातील प्रदुषके, पारा, सोडीअम, तांबे, शिशे, क्रोमिअम यामुळे मानवाच्या शरीरात अडथळे निर्माण करतात. त्यामुळे निरनिराळे रोग निर्माण होतात. उदा.कावीळ, कॉलरा, विषमज्वर, अतिसार इ. रोगांबरोबर दुषीत पाण्यातील काही रासायनिक घटकांमुळे त्वचेचे रोग काहीवेळा कर्करोगासारखे रोगही होतात. पृष्ठभागातील दुषीत पाणी, जमिनीच्या अंतर्गत भागात झिरपले गेल्यामुळे भुमिगत पाणी देखील दुषीत होत आहे. पाणी दुषीत झाल्याने पाण्याचा रंग, पाण्याची चव बदलते. याचबरोबर असेही दिसते की, शहरे सारखी वाढत आहे. त्याचबरोबर लोकसंख्यासारखी वाढत आहे. दररोज १०० ते २४० लि. पाणी घरगुती वापरण्यासाठी दिले जाते. त्यातील बराच मोठा भाग सांडपाण्याच्या स्वरूपात गटारामध्ये येते. परंतु बहुतेक ठिकाणी

Journal of Research & Development
Vol. 7 (Issue. 08),December, 2017
(ISSN-2230-9578)

पाणी व्यवस्थापन शहरी भागातील महत्व
पाणी व्यवस्थापन

उपलब्धतेचे माध्यम	उपयोगिता	तंत्र	समस्या व निवारण
पर्जल (प्रमाण वितरण)	पिण्यासाठी	नळ	जलसंरक्षण
नदी (वाहण्याचा काळ)	शेतीसाठी	उपसा	जलसंवर्धन
सरोवर (जलदर्जा व प्रमाण)	विज निर्मीती	बांध	जनजागृती
भुजल (जलदर्जा प्रमाण)	निसर्गसौंदर्य	तलाव, धरणे,	
सागर (उपयुक्त क्षेत्र)	वाहतूक	पर्जन्यजल	

उपाययोजना :-

दैनंदिन जीवनात पाण्याचा वापर :-

दैनंदिन व्यवहारात स्वयंपाक, आंघोळ, धुणीभांडी, आर्दीसाठी पाण्याची गरज आहे. परंतु पाणी वापराच्या पद्धतीमधील बदलाने पाणी कमी अधिक लागते. उदा.मनुष्याला बादली आंघोळ केल्यास २० लिटर पाणी लागते. परंतु त्यांच मनुष्याने शॉवर ने आंघोळ केल्यास ८० लिटर पाणी लागते. त्यामुळे दैनंदिन जीवनात योग्य पद्धतीने पाणी वापरणे.

पाण्याबाबतच्या मानसिकतेत सुधारणा :-

पाणी हे जीवन आहे. पुर्वीच्या काळी घरातील आवारात असणाऱ्या विहीरी यातील पाण्याची काळजी घेतली जाते. तसेच महापालिकेद्वारे सोडल्या जाणाऱ्या पाण्याच्या योग्य प्रकारे काळजी घेवुन त्याचा व्यवस्थितरित्या नियोजन केले जाते. पाण्याचे नळ शहरी भागात तासोतास तसेच असतात. त्यामुळे पाण्याचे नुकसान होऊन उपयोगात येत नाही.

शुद्ध पाण्याचा व्यवस्थित वापर :-

आपल्या वापरण्यात प्रति माणशी २०० लिटर पाणी काटकसरीने वापरण्यास १२० ते १३० लिटरपर्यंत कमी करू शकतो. पाणी जेव्हा मर्यादीत स्वरूपात उपलब्ध असते (उन्हाळ्यात) तेव्हा पाणी वाचविण्यासाठी आपण जे काही करत असतो तेव्हा पावसाळ्यात देखील करणे महत्वाचे आहे. विहीरीचे पाणी आपण जर दुय्यम वापरासाठी जसे स्थान, कपडे धुणे, घरगुती स्वच्छतासाठी वापरले तर महापालिकेचे ३० ते ४० टक्के शुद्ध पाणी बचत होईल.

पाण्याचा पुनर्वापर :-

अशुद्ध पाणी कमीत कमी जवळच्या नद्यात पोहोचले पाहिजे. त्यामुळे नद्यांचे, नाल्यांचे प्रदुषण नियंत्रण राखता येतील. शहरी सांडपाणी शुद्धीकरणानंतर त्याचा १०० पुनर्वापर शहरातच करणे अशक्य आहे. त्यामुळे मैला पाणी कमी तयार होणेच उत्तम इतर देशाप्रमाणे सांडपाण्याचा पुनर्वापर (शुद्ध करून) ही संकल्पना समाजात रूजविणे गरजेचे आहे.

विहीरीचे पुनर्भरण :-

पावसाच्या पाण्याने विहीरीचे पुनर्भरण केल्याने उन्ह्याळ्यातही पाणी टंचाई पुर्वीसारखी भासणार नाही.

पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन :-

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue, February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

North Maharashtra University, Jalgaon

Sponsored

One Day Multidisciplinary National Conference

on

UTILITY OF HIGHER EDUCATION IN SOCIAL DEVELOPMENT

Organised By

Bhagni Mandal Chopda's

COLLEGE OF SOCIAL WORK, CHOPDA, DIST.JALGAON

(NAAC Accredited with "B" Grade)

Dr.Ishwar M.Saundankar
Mr.Anant V.Deshmukh
Mr. Narsing D.Valvi
Dr.Maroti N.Gaikwad
Ms.Kalpana S.Sonawane

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

विशेपांक, फरवरी–२०१८

Multidisciplinary National Conference

on

"Utility of Higher Education in Social Development"

Organized by

Bhagini Mandal Chopda's

College of Social Work, Chopda, Dist.Jalgaon .

on 24th February, 2018.

Editors

Mr. Narsing Dongarsing Valvi
Dr. Maroti Nivarati Gaikwad
Mr. Anant Vinayak Deshmukh
Ms. Kalpana Shamrao Sonawane

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

is largely responsible for the growth and establishment of the profession. Fulfilment of this responsibility depends upon the role played by the educators who are involved in training the professionals and developing knowledge for the profession (Desai A. 1994; Prasad 1997). The social work educators (SWE) impart knowledge and skills to the students to develop appropriate attitude for working with people and establishing linkages between theories and praxis wisdom within the socio-economic, political and cultural context in which they are embedded (Shetty 1996; Pathak 2000). In return the social work educators are expected to develop contextual and IKBd on their experiences to make the education more relevant (Pathak 1987, 20000; Prasad 1987).

References:

D. Kumar, Social Work, Social Work Theory and Practice,Intellectual Book Burau, Bhopal, 2006, ISBN no. 81-88909-18-1

K. Singh, Social Work Theory and Practice, Prakashan Kendra Lucknow, 2001

P. R. Gautam and R. S. Singh, Social Work, Methods, Practices and Perspectives

Devanand Shinde, Social Work (Education and Practice)

P. M. Parmar, Social Work and Social Welfare in India, Sublime Publication, Jaipur. 2002

❑❑❑

64

ग्रामिण भागातील उच्च व तंत्रशिक्षण क्षेत्रातील आव्हाने व समस्या

प्रा.अनिल चिं.सावळे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समजाकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि.बुलडाणा

****

सारांश :

देशाच्या विकासासाठी शिक्षण हे महत्वपुर्ण घटक आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक, नैतीक, व आध्यात्मिक विषयावर गंभिरपणे प्रतिबिंबित करण्याची संधी, मानवतेचा सामना करीत आपल्या अर्थव्यवस्थेला पुढे नेण्यासाठी भारताला अधिक कुशल आणि सुशिक्षित लोकांची आवश्यक आहे. अनेक भारतीय आहेत की जे आपल्या क्षमता व कौशल्यासाठी ओळखले जातात. भारत शिक्षणाचे केंद्र म्हणून विकसीत करण्यासाठी किंवा जागतीक अर्थव्यवस्थेतील एक समृध्द भागीदार बनण्यासाठी भारताने शिक्षणाला गुणात्मक मजबुती देण्याची गरज आहे. सामान्यत: आणि उच्च शिक्षणासह, विशेषत: संशोधन आणि विकास या मुदयांवर भर देणे आवश्यक आहे. भारतातील उच्च शिक्षण पध्दतीच्या कामगीरीवर लक्ष केंद्रीत करून शिक्षण व्यवस्थेची पातळी वाढवण्याकरीता सराकरने घेतलेला पुढकार हे शोधण्याचा प्रयत्न तसेच उच्च शिक्षण विशेषत: ग्रामिण आणि अर्ध शहरी भागातील आव्हाने व समस्या मांडण्याचा प्रयत्न या पेपरच्या माध्यमातून केला आहे. ग्रामिण भागात उच्च शिक्षण, माहिती व तंत्रज्ञान प्रणालीसाठी व्याप्ती, उद्देश, आणि कार्यप्रणाली अंगीकारणे या अभ्यासचा मुख्य उद्देश आहे. ग्रामिण उच्चशिक्षणात सुधारणा करण्याच्या कल्पनेतून विशेषत: उच्च शिक्षण व तंत्रज्ञान संदर्भात राष्ट्रीय धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी काही सुचना सुध्दा या पेपर मधून दिल्या जाणार आहेत.

प्रस्तावना :

२०११ च्या जनगणनेनुसार ७२.२ टक्के लोकसंख्या ग्रामिण भागात व उर्वरीत २७.८ टक्के लोकसंख्या शहरी भागामध्ये राहते. २१ व्या शतकापमाणे ग्रामिण भारतातील शिक्षित तंत्रात पुरेसा बदल करणे गरजेचे आहे. जागतीक समाजातील जलद विकास, माहिती

आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान आय.सी.टी. तांत्रिक क्षेत्रापैकी एक आहे. विकासशील देशांमध्ये आय.सी.टी. विकासामध्ये भारताला एक महत्वपुर्ण स्थान आहे. आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये तर त्याचा प्रचंड विकास झाला आहे. भविष्यातील विकास हा तंत्रज्ञानावर आधारीत असेल. मात्र या तंत्रज्ञानाचे फायदे ग्रामिण भागातील उपेक्षित स्तरावर पोहचत नाहीत. अजूनही ग्रामिण भागातील लोकांपर्यंत उच्च शिक्षण व तंत्रज्ञान कमी प्रमाणात आहे. सध्याच्या स्थितीमध्ये ग्रामिण भागातील शिक्षणाची स्थिती फारशी सुव्यवस्थीत नाही. शैक्षणिक सुविधांचा लाभ घेण्यासाठी मुलांना दूर अंतराचा प्रवास करावा लागतो. या बहुतेक शैक्षणिक संस्थेमध्ये संप्रेषण तंत्रज्ञान शिक्षण दिले जात नाही. उच्च शिक्षण पध्दती हि जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची आहे. परंतु गेल्या काही दशकात उच्च शिक्षणामध्ये समस्या आणि आव्हाने निर्माण झाली आहेत. जागतीकरण मोठया प्रमाणात होत आहे. भारतातील स्वतः तयार भौगोलीक, ग्रामिण-शहरी, श्रीमंत-गरीबांच्या स्थापनेवर आधारीत विषम शिक्षण पध्दती हि शैक्षणिक संस्थासाठी मोठे आव्हान आहे. परंतु अनेक समस्या उच्चशिक्षण क्षेत्रामध्ये आहेत. त्यामध्ये शैक्षणिक संस्थामध्ये गैरप्रकार, राजकीय घटकांचा हस्तक्षेप, नैतिक मूल्यांची कमतरता, आर्थिक अडचणी असे अनेक पैलु आहेत.

सद्यस्थितीत उच्चशिक्षण क्षेत्रातील आव्हाने, समस्या व उदयास आलेले मुद्दे :

भारतामध्ये आज निरक्षरता, गरीबी, बेकारी, नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचे संकट दिसून येते. गेल्या काही वर्षांमध्ये प्रत्येक व्यक्ती, पालक, शिक्षक, प्रशासक किंवा संबंधित घटक ज्यामुळे विदयार्थी अशांततेत असल्याचे दिसते. त्याची आणखी काही प्रमुख कारणे सगांता येतील ती पुढील प्रमाणे :

१. विदयार्थांमधील अस्वस्थता बाहेर येतांना दिसते, त्यामध्ये सामुहिक बैठका, संप, प्रात्यक्षिके, मिरवणूका, कॅम्पस रॅगींगमध्ये सहभागी होणे.

२. आर्थिक अडचणी ग्रामिण भागामध्ये बहुतेक विदयार्थी साधारण वर्गात येतात आणि त्यापैकी बहुतेक त्यांच्या जीवनातील किमान गरजेची तरतुद करण्यास असमर्थ आहेत. शैक्षणिक खर्चाची भरपाई करण्याकरीता हे विदयार्थी अर्धवेळ नोकरी करतात. त्यामुळे नोकरी आणि विदयापीठ करीअर यांच्यामधील आपले लक्ष वेगळे करतात.

३. आधुनिक समाजात विदयार्थांमध्ये सामाजिक बदल होत आहेत, व विदयार्थी परंपरांपासून दुर जातांना दिसत आहे.

४. विदयार्थांच्या तंत्रज्ञानाच्या पिढीचे आगमन झाले आहे. आणि त्यांच्या वाढिव क्षमता आणि तंत्रज्ञानाच्या शिक्षणाची आकांक्षा दुर्लक्षित करता येत नाही. त्यामुळेच या नविन पिढीतील विदयार्थांशी तुलना करणे हे सर्वात महत्याचे म्हणून उदयास येत आहे.

५. आध्यापक आणि खराब पायाभुत सुविधांची कमतरता.

६. भारतातील उच्च शिक्षणामध्ये प्रस्तावीत कृती योजनांमध्ये लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे.

भारतातील उच्च शिक्षण गेल्या सहा-सात दशकात नाटकीय पध्दतीने वाढले आहे. परंतु हा विस्तार बऱ्याच योजनांमुळे आणि मार्गदर्शनासाठीच्या प्रस्तावांनी मुख्यत्वे अप्रभावीत झाले आहे.

वर्तमान परीणाम :

आम्ही पायाभूत सुविधा, वीज, टेलीफोन सुविधा, आणि अनुभवी आणि कुशल शिक्षक यांचा अभाव शोधतो. जेव्हा संगणक खोली पाहली तेव्हा लक्षात आले की संगणक व्यवस्थितरीत्या क्रमाने स्थापीत केलेले नाहीत व मुलभुत सॉफटवेअर त्यामध्ये स्थापीत केले नाही. माहितीअंती असे लक्षात आले की संगणक आहेत. परंतु शासनाने कोणताही संगणक शिक्षक किंवा तांत्रिक व्यक्ती त्या ग्रामिण भागासाठी दिलेला नाही. ग्रामिण भागात स्थानिक वर्गणीमधून या सुविधा निर्माण केल्या जातात. आय.सी.टी. आधारीत शिक्षण सुविधा व गुणवत्ता अत्यंत कमकुवत आहे. शिक्षकांना कमी उत्पन्न मिळते, बहुतेक वेळा शिक्षक अनुपस्थित असतात, किंवा ते योग्य पध्दतीने शिकवत नाहीत. शासनाव्दारे अनेक उपक्रम आहेत. परंतु ते ग्रामिण शिक्षण व्यवस्थेपर्यंत कार्यान्वित नाहीत.

अ. भारतातील ग्रामिण शिक्षणातील समस्या :

१. बहुतेक महाविद्यालयामध्ये पायाभुत सुविधा नाहीत. म्हणून बहुतांश सुविधा मिळत नाहीत, जसे संगणक शिक्षण, क्रिडा शिक्षण आणि अतिरीक्त अभ्यासक्रम इत्या.

२. या ठिकाणी उचीत वाहतुक सुविधेचा अभाव आहे. त्यामूळे विदयार्थांना शिक्षणासाठी नेहमी प्रवास करावा लागतो ते त्यांना ते त्यांच्या शारीरिक क्षमतांवर परिणाम करते.

३. पुरवणी शिक्षणासाठी कोणतेही अतिरीक्त प्रमाण नाही.

ब. ग्रामिण क्षेत्राला आय.सी.टी. आधारीत शिक्षणाची गरज आहे :

शैक्षणिक खात्यात विविध विकासत्मक उपक्रमांमुळे ग्रामिण महाविद्यालये त्यांच्या पायाभुत सुविधा सुधारत आहेत. परंतु विकास मात्र सर्वसाधारणपणे दिसत नाही. शासन स्तरावरून आय.सी.टी. आधारीत सुविधा दिल्या जात आहेत. मात्र व्यवस्थीत काम होतांना दिसत नाही. जेव्हा ग्रामिण भागातील आय.सी.टी. संबंधीत कार्यक्रमांची अमंलबजावणी केली जाते तेव्हा स्थानिकांच्या अटी व प्राथमिक गरजांचा आढावा घेतला पाहीजे. ग्रामिण स्तरावरील मुल्यांकन विद्यार्थ्यांसह

संवाद, सर्वेक्षण आणि चर्चेच्या पध्दतीचे पालन करून केले पाहीजे. त्यांना प्रथम कार्यक्रमाचे खरे लाभ समजवणे आवश्यक आहे तरच ते दिर्घकालीन टिकून राहतील आणि ग्रामिण भागामध्ये प्रभावीपणे काम करतील.

क. उच्च शिक्षण व आय.सी.टी. शिक्षणाविषयी जागरूकता निर्माण करणे :

उच्च शिक्षणा सोबत संगणक व तंत्रज्ञान शिक्षण ग्रामिण भागातील विदयार्थांना आवश्यक आहे. आय.सी.टी. क्षेत्राविषयी जागरूकता नसल्यामुळे याबाबत होणारे कार्यक्रम ग्रामिण भागामध्ये सुरवातीच्या काळात अपयशी ठरतात. यासाठी पायाभुत सुविधा हा महत्वाचा घटक आहे. तर सद्या अस्तित्वात असलेल्या सुविधा सुधाराव्या लागतील. वीज, योग्य जागा, आय.सी.टी. संबंधीत साहीत्य यांची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.

ड. समुदायाचा सहभाग :

ग्रामिण भागामध्ये समुदायाचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा असतो. तसेच ग्रामिण विदयार्थांचा सहभाग पाहीजेतच. विदयार्थांची वृत्ती आणि वागणूक हि आय.सी.टी.व उच्च शिक्षणातील प्रवेश क्षमते वरून शहरी विदयार्थांपेक्षा वेगळी आहे असे दिसून येते. उच्च शिक्षण व संगणक याविषयी शहरी विदयार्थांना आणि त्याच्या वापरासंदर्भात व जीवनसंदर्भातील उपयोगाव्दारे काही मुलभुत ज्ञान असू शकते. परंतु ग्रामिण विदयार्थांना शैक्षणिक सुधारणेत आय.सी.टी. च्या फायदयाबध्दल जास्त जागरूकता नसेल, म्हणून या कार्यक्रमांचा उपयोग आणि लाभांविषयी ग्रामिण विदयार्थांची शिक्षण आणि प्रेरणा हे एक महत्वाचे पैलू आहे. याठिकाणी शिक्षकांची भुमिका महत्वाची आहे. त्यांना याबाबत पुरेसे ज्ञान पुरविले पाहीजे. बहुसंख्य ग्रामिण विदयार्थांना वाटते की संगणक आधारीत शिक्षण म्हणजे एमएस वर्ड एप्लिकेशन आणि सी.सी प्रोग्रामिंग सारख्या विविध स्तरावर संगणक प्रशिक्षण आणि खेळ खेळण्यासाठी उपकरणांपैकी एक आहे. त्याला अधिक इंग्रजी ज्ञान आवश्यक आहे. त्यामुळे माहिती मिळविणे कठीन आहे. त्यामुळे असे अनावश्यक गैरसमज काढले पाहीजे. त्यासाठी जे ग्रामिण भागात आहेत जे विदयार्थांच्या शैक्षणिक आणि जीवनशैली समजावून घेतात त्यांची मदत घेतली पाहीजे. अन्यथा ग्रामिण शिक्षणाच्या विकासासाठी काम करत असलेल्या ग्रामिण आय.सी.टी. शिक्षण कार्यकमात सातत्यपुर्ण यश मिळणार नाही.

फ. शिक्षणासाठी आय.सी.टी.ची दृष्टी :

शिक्षणासाठी आय.सी.टी.मध्ये ग्रामिण समुदायाच्या उत्थानाबध्दल अधिक काळजी घेणे आवश्यक आहे. दृष्टी : ग्रामिण विदयार्थांसाठी शिक्षण आणि आर्थिक सक्षमीकरणासाठी एकात्मिक विकास, एकत्रीकरण ग्रामिण जीवन परीस्थितीवर लक्ष केन्द्रीत करणे तसेच शहरी क्षेत्राबध्दल माहिती देणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक विकास शिक्षण कार्यक्रमाच्या आयसीटी ग्रामिण विद्यार्थांना फक्त संगणक प्रशिक्षण पुरवित नाही तर उच्च शिक्षणाची माहिती, विविध क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देते. तसेच संगणक आधारीत शिक्षण स्थानिक ते जागतिक स्तरावर नवीन तंत्रज्ञानविषयक विकासाबध्दल माहितीचा प्रसार करेल. ग्रामिण विदयार्थांना जगाच्या सामाजिक व तांत्रिक विकासाबध्दल समजून घेण्याचा हा एक उत्तम मार्ग असेल. ते आपल्या ग्रामिण जीवनशैलीशी सहज जुळण्यासाठी सहज समजतील. या प्रकारे आयसीटी संबंधित शैक्षणिक कार्यक्रम, संगणक आणि इतर सुशिक्षीत युवकांना ग्रामिण तसेच इतर क्षेत्रात रोजगाराची संधी देईल. ग्रामिण भागातील विदयार्थांना संगणक संबंधित प्रशिक्षण आणि जगभरात असंतोष विकासाबध्दल विस्तृत माहिती समजून घेण्यास मदत होईल. आयसीटी विखुरलेल्या आणि ग्रामिण लोकसंख्येच्या, औपचारीक आणि अनौपचारीक अशा दोन्ही, शैक्षणिक संधी वाढविण्याकरीता एक शक्तिशाली साधन आहे.

निष्कर्ष :

उच्च शिक्षण प्रणाली मध्ये लक्षणिय बदल व सुधारणा झाल्याची साक्ष आहे. आर्थिक घडामोडींना आणि विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या विकासाला गती येईल. आयसीटीमध्ये विशिष्ट प्रकारचे उच्च दर्जाचे उच्च शिक्षण प्रदान करण्याबाबत अत्यंत यशस्वी ठरले आहे. उच्च शिक्षणाचे सेक्टर म्हणजे महाविद्यालय व विद्यापीठे होत. भारतामध्ये उच्च शिक्षण हे अनेक भुमिका बजावते. कारण उच्च शिक्षण हे आधुनिक समाजाचा एक विलक्षण महत्वपूर्ण भाग आहे. त्यामध्ये प्रभावी सुधारणा केल्यास राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेमध्ये बदल घडुन येईल. काय शक्य आहे काय नाही याबाबत वास्तविक कल्पना येते. शासनाची धोरणे राजकीय प्रभावीत असतात. असे म्हणता येईल की ग्रामिण भागात उच्च शिक्षण व तांत्रीक शिक्षणाच्या नोंदीमध्ये वाढ झाली आहे. पण ती पुरेशी नाही. उच्च शिक्षण विविध आव्हानांचा सामना करीत आहे मात्र योग्य माध्यमातून त्यावर मात करणे आवश्यक आहे त्याकरीता योग्य धोरणाची निर्मीती व त्याची प्रभावी अंमलबजावी होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

एम.अली आणि डी.ए.मिशन आयसीटी एजुकेशन केस स्टडी, रिसर्च ऑन इन्फॉर्मेशन ॲंड कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी, २००३

www.expresscomputeronline.com

Journal of Research & Development
Vol. 7 (Issue. 08),December, 2017
(ISSN-2230-9578)

Water Crises - Global Social Economical Problem
- Sub Theams -
Water Crisis and Rural Development

प्रा. देविदास मा. दरेगावे,
प्रा. डिगांबर सा. सावंत,
प्रा. शंकर सं. वसतकार
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर.

जगात पाण्याची समस्या दिवसेंदिवस विकृत'स्वरूप धारणकरित आहे आणि येणाऱ्या ५० वर्षात भीषण होवून जाईल याचे मुख्य कारण वाढती लोकसंख्या व प्रदुषण आहे. आपल्या देशात पाण्याला एक धार्मिक अधिष्ठण असुन त्यास आपण तिर्थ मानतो वेद व उपनिषदो मध्ये त्याचे वर्णन आढळते.

संयुक्त राष्ट्र संघाचा विश्व जल रिपोर्ट नुसार पाण्याचा दिवसेंदिवस पुरवठा कमी होत आहे. येणा-या २० वर्षात पाण्याचा वर्तमान मात्राच्या अपेक्षेने १/३ राहिल. ८ देशात राहणारी ७ अरब लोकांसाठी पाण्याच्या खुप मोठ्या संकटाला सामना करावा लागेल.

भारतात टाटा उर्जा शोध संस्थानाच्या रिपोर्ट अनुसार पाण्याची उपलब्धता १९४७ मध्ये ६००८ क्युबिक मीटर प्रति व्यक्ती होती. जी १९९७ मध्ये कमी होवून २२६६ क्युबिक मीटर प्रति व्यक्तीच उरली आहे. येणा-या ५० वर्षात परत कमी होवून ७५० क्युबीक मीटर प्रति व्यक्ती होण्याची संभावना आहे. याचे मुख्य कारण पीने योग्य पाणीचा उपयोग आणि जलस्रोत वापरात दुर्लक्ष दिसुन येईल.

भारतात केल्या गेलेल्या एका सर्वेक्षणानुसार आमच्या येथे १,४०,९७५/- वस्तीमध्ये पेयजलचा एकपण स्रोत नाही. येथील लोकांना दूर दुरुन पाणी आणावे लागते. येथील वस्त्यांमध्ये ३.२६ करोड लोक राहतात अश्या प्रकारची वसत्या सर्वात जास्त उत्तर प्रदेश मध्ये आहेत. ज्यांची संख्या २३२५० आहे.

सर्वेक्षणानुसार देशातील एकुण वस्त्यामध्ये फक्त ५६.६७% वस्त्यामध्ये पेयजलची जवळ जवळ पर्याप्त सुविधा उपलब्ध आहे. यासाठी निर्धारित मानदंड प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती ४० लिटर पाणी स्विकारण्यात आलेले आहे. निरंतर हा कमी होणाऱ्या भुजल साठ्यांची क्षतीपुर्ती होवू शकते, फक्त पावसाच्या पाणी पासुन परंतु पावसाच्या पाण्याच्या आम्ही चांगल्या प्रकारे सद्पयोग करू शकत नाही. आमच्या येथे दरवर्षी होणाऱ्या सरासरी ११७० मिली मीटर पाऊस दुनिया भराचा अन्नदाता मानल्या जाणाऱ्या अमेरिकेच्या सरासरी पावसाच्या जवळ जवळ ६ पट अधिक आहे. पावसाचा दिवसात आमच्या येथील नद्या कुटूंबं वाहतात अनेक ठिकाणी तर पुराची परिस्थिती निर्माण होत असते. ही विपुल पाण्याची विपुलता तर निसर्गाची कृपेचा संकेत आहे. ४० करोड मीटर पाणी मधुन जवळ जवळ ७ करोड हेक्टर मीटर पाणी नदित वाहुन जाते जवळ जवळ २१.५ करोड हेक्टर मीटर पाणी धरतीत मुरते. ज्या पाण्याला जमीन शोषुन होते. ते आपले झाडे-झुडपे यांची पाण्याची गरज भागवते तसेच कुपनलिका विहीरी याचा भुजल स्तर वाढतेत.

जल स्रोतांच्या दृष्टीने तलाव आणि विहीरी यांच्या कडे विशेष लक्ष द्यावे लागेल.

राष्ट्रीय कृषी आयोग ने सन १९७६ मध्ये आपल्या एक रिपोर्टमध्ये सांगीतले आहे. देशात जवळ जवळ पाच लाख जुने तलाव आहेत. पुर्वी हेच आमच्या सिचनांचे प्रमुख जलस्रोत होत परंतु प्राप्त आकडेवारीनुसान सन १९५० मध्ये देशात ३६ लाख हेक्टर जमिनी सिंचन तलावाच्या माध्यमातून होत होती. परंतु याचे प्रमाण जवळ जवळ संपलेले आढळून येते.

आज आम्हांला घ्यायला मिळते. एकाच वेळेस एका ठिकाणी दृष्काळ तर दुसऱ्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात पावसामुळे पुराची परिस्थिती निर्माण झालेले आढळून येते ही असमानता दिसुन येते. यासाठी आज नदिजोड च्या

Journal of Research & Development
Vol. 7 (Issue 08),December, 2017
(ISSN-2230-9578)

माध्यमातून एका क्षेत्राचे पाणी दुसऱ्या दुरपर्यंतच्या क्षेत्रात वळविणे ही काळाची गरज होवून गेलेली आहे. यामुळे अतिरिक्त पाण्यातुन निर्माण होणाऱ्या पुरापासून देखील बचाव करता येवू शकेल.

पेयजलच्या दुरुपयोगावर आम्हांला नियंत्रण करावा लागेल, प्रसार माध्यमाचा वापर करून लोकांच्या मनावर त्याचे महत्व पटवावे लागेल. पाण्याचा प्रत्येक थेंब महत्वाचा आहे. त्याचे सुक्ष्म नियोजन गरजेचे आहे.

उद्देश -

१) नदी खोरे प्रकल्प जलग्रहन क्षेत्रामध्ये जमिणीचा -हास थांबविणे.

२) पाणलोट क्षेत्रामध्ये जमिनीची उत्पादन क्षमता व ओलावा टिकविण्याची क्षमता वाढविणे .

३) जमिनीची क्षमता विचारात घेवून जमिनीचा वापर करणे.

४) मोठ्या पाटबंधारे प्रकल्पाच्या जलयशातील गाळाचे प्रमाण कमी करण्यास लोक सहभाग वाढविणे.

गावे - नदित, तलाव, धरणांच्या जवळ आहेत. तेथे या जल स्त्रोतांचा वापर चुकीच्या पध्दतीने होतांना दिसतो. उदा. कपडे धुणे, जनावरांना त्या पाण्यात धुणे. याच पाण्याचा वापर जर पिण्यासाठी झाल्यास तेथील आरोग्यास हानिकारक होईल. ग्रामीण भागात विहीरांचा वापर देखील चुकिच्या पध्दतीने होतो. त्या पाण्याचा पिण्यासाठी उपयोग करण्यापुर्वी शुध्दीकरण .

प्रक्रियेकडे फारसे लक्ष देत नाही. ग्रामीण पर्यावरणाचे अन्य प्रदुषित घटक -

आज आपल्याच वेळेच्या बदलानुसार ग्रामीण समाजात देखील परिवर्तन होत गेले. गावातील लोकांची शहराकडे धावण्याच्या वृत्तीमुळे देखील कृषी क्षेत्राबाबत अनेक प्रश्नचिन्ह निर्माण होत आहेत.

ज्या ज्या ठिकाणी पाणी प्रश्नं निर्माण झालेला आहे. त्या त्या ठिकाणी तिथे सरकारी सहयोग पर्यावरण सुधार संघटनाच्या झरा काही उपाय ग्रामीण प्रशासन आणि जनता करू शकते.

१) दैनंदिन वापरातून होणा-या दुषित पाण्याचे योग्य नियोजन करणे.

२) जलप्रदुषणामुळे पाण्याच्या वापरावर मर्यादा - यातुन पाण्याच्या संकटाची तिव्रता वाढते आहे. शहरामध्ये - जलप्रदुषणाचा प्रभाव जास्त आढळून येतो.

* शहराला पाणी पुरवठा करणारी पाईप लाईन अनेक ठिकाणी गळती नदिच्या किनाऱ्यावर स्थापन झालेल्या औद्योगिक संस्थांना पाणी दुषीत होणार नाही. याबाबत सुचना तसेच दुषीत पाण्यासाठी पर्यायी उपाय योजना -
* गन्दा जल पुर्ती बाबत नागरीकांमध्ये
* काही तज्ञांच्या मते २०२५ पर्यंत गंगोत्री नाममात्र वर्ष राहणार उत्तराखंड मधील - भगीरथी नदीचा परिसर
* भुमिगत जलस्तर सतत खाली जात आहे.
* पाण्याचा दुष्काळ पाण्याशिवाय विकास ठप्प होईल व चिंतेचा विषय आहे. याला कोणतेच सरकार दुर करू शकत नाही.

उदा. गोमुख - गंगाचा उगमच्या ठिकाणीच पाण्याच्या संकट निर्माण झालेले पाहुन तेथे पर्वतीरा क्षेत्रातील लोकांनी खासकरून महिलांनी एक उद्भुत आंदोलन चालविले तेथे चिपको आंदोलन वनाची कत्तल थांबविले.

* पाण्याचा स्त्रोत सुकून जाण्यात (गेले)
* जलसंकट निर्माण होण्यात त्यातभर टाकण्यात शहरी करणाच्या विस्ताराने महत्वाची भुमिका पार पाडलेली

ग्रामीण विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाने राज्यातोल विविध प्रकल्पातील उपलब्ध सिंचन साठ्याचा उपयोग राज्यातील शेतकऱ्यांना परिणामकारक व्हावा या उद्देशान जागतिक बँकेच्या सहकार्याने राज्यात महाराष्ट्रा जलक्षेत्र सुधार प्रकल्प राबविण्यात आला जलसंपदा , कृषी विभागाच्या वतीने संयुक्तरित्या प्रकल्प राबविण्यात आला.

मराठवाड्यात पाऊस ओसराला कि पुन्हा पाणी टंचाई, टँकरपुरवठा आणि शेतकरी आत्महत्यांच्या बातम्या सुरु होतात. गेली वर्षानुवर्ष हेव सुरु आहे. संपूर्ण मराठवाड्यात अमर्याद पाणी उपसा सुरु होता. २०० फुटापेक्षा बोर

.....कायद्याने गुन्हा आहे. पण मराठवाड्यात ५०० ते १००० बोर सहज आढळतात. त्यामुळे भुजलपातळी पुरती रसातळाला गेलेली आहे.

पाण्याचा प्रश्न सोडवायचा असेल तर सर्वात आधी जे प्रकल्प आता सुरु आहेत किंवा येव घातलेत त्याचे सोशल ऑडीट व्हायला हवं. पिण्याचे शेतीचे आणि औद्योगिक वापराचे पाणी वाटप कसं करायचं यासाठी २००५ मध्ये एकात्मिक राज्य जल आराखडा झाला कायदा सांगतो कि ते ६ महीण्यात आमलांत यायला तेथे पण २०१५ मध्येही त्याबाबत काहीही झालेले नाही तो प्रत्यक्षात अमलात आणण्यासाठी दबाव यंत्रणा उभ्या राहायला हव्यात.

खेड्यातील विहिरीचे पुनर्भरण - शिरपुर पॅटर्न तालुका - शेतीचे - सातपुडा पर्वत, तापी नदि दरम्यानच्या पश्चात नाल्यांचे रूंदीकरण, खोलीकरण, हा अतिनव ॲजिओप्लॅस्टी इन वॉटर कॉझव्हेशन प्रयोग .

१) भूसंपादन करावं लागत नाही - जलस्रोताच्या पात्रा पाणी साठवल जात.

२) लोक विस्तापित होत नाही -त्यामुळे पुर्न श्वनाचा खर्च करावा लागत नाही.

१) पाण्यावरून समाजात वाद निर्माण होतो. उदा. गुजरात, महाराष्ट्र सरदार सरोवर प्रकल्पावरून पाण्याचा वाद

२) दृष्काळ ग्रस्त गावागावामध्ये पाणी पुरवठा करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर शासकीय निधीचा खर्च होतो.

३) पाण्याचा नियोजनाचा अभाव - शासकीय तसेख खाजगी स्तरावर दिसुन येतो.

४) समाजात पाण्याविषयी (बचती) जागृकता निर्माण करावी लागेल.

५) NGO चा सहभाग, तसेच कृषी विभागामार्फत सक्रिय कार्यक्रम आखाती देशामध्ये पाण्याची समस्या वाढतच आहे.

६) आखाती देशामध्ये पाण्याची समस्या वाढतच आहे.

७) हवामानातील बदलामुळे पाण्याचे समान'वितरण होत आहे.

८) पिण्यायोग्य पाणी जवळपास ३% आहे.

९) पाण्याच्या चळवळी योगदान

१०) पाण्याला पुर्नखापरावर भर द्यावा लागेल.

११) शेतीशेत्रात पिक रचनेत बदल करावा लागेल जास्त पाणी लागणारी पिकांच्या जोडीला किंवा पर्यायी पिकांची नियोजन करणे.

१२) २१ व्या शतकातील सर्वात मोठा प्रश्न म्हणून गांभीर्याने पाण्याच्या नियोजनाची आवश्यकता आहे.

Water Crises - Social Economical Glogal Problem

संदर्भ -

१) शेतकरी फेब्रुवारी २०१३, पान १७, १७, २९

२) शेतकरी ऑगष्ट २०१२ ३१,३७,४०

३) पानलोट शेतकरी - फेब्रु २०१३

४) शेतकरी फेब्रु २०१४

५) भुजल भुमिगत पाणी स्पर्धा परिक्षा , डिसेंबर १४

६) शेतकरी (जलयुक्त शिवार) शेतकरी फेब्रु २०१५

७) परिवर्तनाचा वाटसरू फेब्रु २०१५

८) अनुभव ३३ जुन १५

९) अनुभव ऑक्टो. १५

१०) जलप्रदुषण - डॉ. दिनेश सोनी विकास एन्टरप्राईजेस जयपुर.

Impact Factor Value : 6.555 I S S N- 2278-9308

Sanshodhan Samiksha

Humanities,Social Sciences,Commerce, Education, and language& Law Monthly

Peer Reviewed International Research Journal

Special Issue

March - 2018

Chief Editor
Prof.Virag S.Gawande

Editor
Dr.Sanjay j. Kothari
Social Sciences

Editor
Dr. Dinesh W.Nichit
Commerce

Published By

Aadhar Publication – Amravati

(M.S.) India 444604

ISSN-2278-9308

The Changing Scenario of Urbanization in Central India: The Descriptive Research Review

Prof.Devidas.Mahadeo.Daregave
-(Assistant Professor) Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari Samajkarya Mahavidyalaya,Malkapur,DistrictBuldhana(Maharashtra)

Abstract:

This research paper refers Urbanization Indiato general increase in population and the amount of industrialization of a settlement. It includes increase in the number and extent of cities. It symbolizes the movement of people from rural to urban areas. Urbanization is a process that leads to the growth of cities due to industrialization and economic development, and that leads to urban-specific changes in specialization, labor division and human behaviors. The population is growing at the rate of about 17 million annually which means a staggering 45,000 births per day and 31 births per minutes. If the current trend continues, by the year 2050, India would have 1620 million populations. Due to uncontrolled urbanization in India, environmental degradation has been occurring very rapidly and causing many problems like shortages of housing, worsening water quality, excessive air pollution, noise, dust and heat, and the problems of disposal of solid wastes and hazardous wastes.

Introduction:

Impacts of urbanization on various components of Environment : From the development of the earliest cities in India until the 18th century, an equilibrium existed between the vast majority of the population who engaged in subsistence agriculture in a rural context, and small centres of populations in the towns where economic activity consisted primarily of trade at markets and manufactures on a small scale.Another significant increase can be traced to Mughal India, where 15% of its population lived in urban centers during the 16th–17th centuries, higher than in Europe at the time. In comparison, the percentage of the European population living in cities was 8–13% in 1800.[15]

Urbanization rapidly spread across the Western world and, since the 1950s, it has begun to take hold in the developing world as well. At the turn of the 20th century, just 15% of the world population lived in cities.[17] According to the UN, the year 2007 witnessed the turning point when more than 50% of the world population were living in cities, for the first time in human history.

Effects &Causes: Urbanization occurs either organically or planned as a result of individual, collective and state action. Living in a city can be culturally and economically beneficial since it can provide greater opportunities for access to the labor market, better education, housing and safety conditions, and reduce the time and expense of commuting and transportation.

Sub-Urbanization: is happening in the cities of the largest developing countries, may be regarded as an attempt to balance these negative aspects of urban life while still allowing access to the large extent of shared resources.

In cities, money, services, wealth and opportunities are centralized. Many rural inhabitants come to the city to seek their fortune and alter their social position. Businesses, which provide jobs and exchange capital, are more concentrated in urban areas. Whether the source is trade or tourism, it is

also through the ports or banking systems, commonly located in cities, that foreign money flows into a country.

Dominant Contribution:

The dominant conurbation(s) of a country can benefit to a greater extent from the same things cities offer, making them magnets for not just the non-urban population, but also urban and suburban population from other cities. Dominant conurbations are quite often primate cities, but do not have to be. For instance china is rather a conurbation than a city: its 20 million overall population.

Economical Cause& Effect:

As cities develop, effects can include a dramatic increase and change in costs, often pricing the local working class out of the market, including such functionaries as employees of the local municipalities.

Environmental Cause &Effect :

The existence of urban lands has become a growing concern over the years. An urban heat island is formed when industrial and urban areas produce and retain heat. Much of the solar energy that reaches rural areas is consumed by evaporation of water from vegetation and soil. In cities, where there is less vegetation and exposed soil, most of the sun's energy is instead absorbed by buildings and asphalt; leading to higher surface temperatures. Vehicles, factories and industrial and domestic heating and cooling units release even more heat. As a result, cities are often 1 to 3 °C (1.8 to 5.4 °F) warmer than surrounding landscapes.Impacts also include reducing soil moisture and a reduction in reabsorption of carbon dioxide emissions.

In July 2013 a report issued by the United Nations Department of Economic and Social Affairswarned that with 2.4 billion more people by 2050, the amount of food produced will have to increase by 70%, straining food resources, especially in countries already facing food insecurity due to changing environmental conditions.

Health and Social Effects:

In the developing world, urbanization does not translate into a significant increase in life expectancy. Rapid urbanization has led to increased mortality from non-communicable diseases associated with lifestyle, including cancer and disease. Differences in mortality from contagious diseases vary depending on the particular disease and location.

Asthma: Urbanization has also been associated with an increased risk for asthma as well. Throughout the world, as communities transition from rural to more urban societies, the number of people effected by asthma increases.The odds of reduced rates of hospitalization and death from asthmas has decreased for children and young adults in urbanized municipalities in India. This finding indicates that urbanization may have a negative impact on population health particularly affecting people's susceptibility to asthma.

Crime:

Historically crime and urbanization have gone hand in hand. The simplest explanation is that areas with a higher population density are surrounded by a greater availability of goods. Committing crimes

in urbanized areas is also more feasible. Modernization has led to more crime as well. There is a modern awareness of the income gaps between the rich and poor due to modern media. **Migration** is also a factor that can increase crime in urbanized areas. People from one area are displaced and forced to move into an urbanized society. Here they are in a new environment with new norms and social values. This can lead to less social cohesion and more crime.

Unemployment: Urban areas are also far more prone to violence, drugs, and other urban social problems. In the United States, industrialization of agriculture has negatively affected the economy of small and middle sized farms and strongly reduced the size of the rural labour market.

Cities offer a larger variety of services, including specialist services not found in rural areas. These services requires workers, resulting in more numerous and varied job opportunities. Elderly people may be forced to move to cities where there are doctors and hospitals that can cater for their health needs. Varied and high quality educational opportunities are another factor in urban migration, as well as the opportunity to join, develop, and seek out social communities.

Mental Health :

Urbanization factors that contribute to mental_health can be thought of as factors that affect the individual and factors that affect the larger social group. At the macro, social group level, changes related to urbanization are thought to contribute to social disintegration and disorganization. These macro factors contribute to social disparities which affect individuals by creating perceived insecurity. Perceived insecurity can be due problems with the physical environment, such as issues with personal safety, or problems with the social environment, such as a loss of positive self-concepts from negative events. Increased stress is a common individual psychological stressor that accompanies urbanization and is thought to be due to perceived insecurity.

Changing Scenario: Different forms of urbanization can be classified depending on the style of architecture and planning methods as well as historic growth of areas.

In cities of the developed world urbanization traditionally exhibited a concentration of human activities and settlements around the downtown area, the so-called *in-migration*. In-migration refers to migration from former colonies and similar places.

Concluding Findings:

- From this we can conclude that some causes of damage to the environment due to urbanization lies in the legislation and the regulating agencies if the country.
- Failure of governance in today's cities has resulted in the growth of informal

  Settlements and slums that constitute unhealthy living and working environment.

- Vehicular pollution control in metropolitan cities and other cities deserves top priority.
- Serious attention should be given to the need for improving urban strategies, which promote efficiency in resource use.

References Key:

http://www.google.com

http://unu.edu/events/archive/seminar/urbanization-in-india-present-scenario-new-directions.html#overview

ISSN-2278-9308

https://www.britannica.com/

https://www.wikipedia.org/

https://www.slideshare.net/natashagandhi11/e-journals-ppt-latest

From this we can conclude that some causes of damage to the environment due to

From this we can conclude that some causes of damage to the environment due to

Vol-01

ISSN

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue January 2018

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

'B' Grade NAAC Accredited

Organizing

Two Days Interdisciplinary International Conference

on

EMERGING TRENDS IN HIGHER EDUCATION

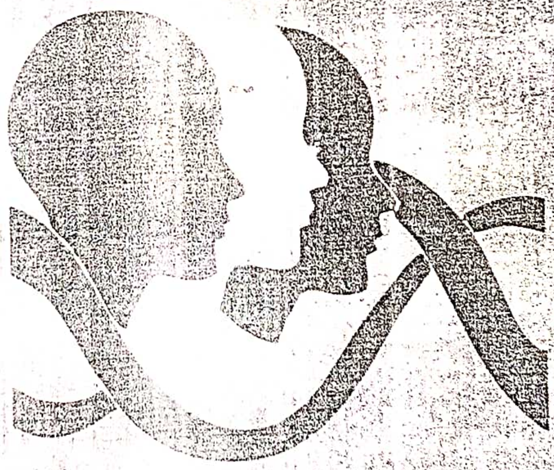

Editor

Dr.Sambhaji Desai

Principal

Sponsored by

North Maharashtra University, Jalgaon

Printing Area UGC Jr.No.43053 UGC Approved Refereed Journal

36

उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका

प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर, जि. बुलडाणा.

****

सार—

शिक्षण म्हणजे व्यक्तीच्या व्यक्तीत्वामध्ये घडून येणारा टिकाऊ स्वरुपाचा बदल. असा बदल युवावस्थेतील मुलांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून घडविता येणे शक्य आहे. व्यक्तीच्या शारिरीक मानसिक व बौध्दिक जडणघडणीमध्ये शिक्षणाचा वाटा अधिक असतो. प्राथमिक शिक्षणापासून माध्यमिक शिक्षणापर्यंत विद्यार्थ्यांवर संस्कार घडविण्याचा प्रयत्न केला जाऊन उच्च शिक्षणात ते संस्कार रुजविले जात असतात. अश्या संस्कारक्षम शिक्षणात ग्रंथांचे योगदान महत्वाचेच असून आवश्यकही असते. त्यामुळे ग्रंथालयाविषयीच प्रबोधन व जागृती होऊन ग्रंथालयाची भूमिका उच्च शिक्षणात महत्वाची असून ते निश्चितच व्यक्तीचे व्यक्तीत्व घडविण्यास प्रेरक आहे.

प्रस्तावना—

माणसाच्या जीवनात गुरु व ग्रंथांना महत्वाचे स्थान असते. व्यक्तीच्या जीवनाला योग्य दिशा दर्शन त्या माध्यमाने मिळत असते. व्यक्तीचा पहिला गुरु त्याची आई असून तीला सहाय्यक कुटूंबातील सर्व सदस्य असतात. या कौटूंबिक वातावरणात खऱ्या अर्थाने शिकणाच्या (Learning) प्रक्रियेला सुंरुवात होत असते. या प्रक्रियेत सामाजिक निती, नियमांचे अनुकरण करुन व्यक्तीच्या वर्तनाला योग्य दिशा मिळाण्या इतपत तिची कुवत बनते. सोबतच कौटुंबिक, पारंपारिक सहयोग व सहचार्यातून ही प्रक्रिया घडत असतांना मुलांच्या शालेय शिक्षणाला सुरुवात होत असतांना शालेय शिक्षणात समायोजन, सम्मान, आदर व क्रिया प्रतिक्रिया कश्या दिल्या जातात याचे ज्ञान मुलांना होत असते. थोडक्यात सामाजिक जीवन जगतांना कोणत्या बाबींचा अंगीकार करावा व कोणत्या बाबी नाकाराव्यात इ. पर्यतंचे प्राथमिक स्वरुपाचे ज्ञान मुलांना शालेय जीवनातच प्राप्त होत असते.

उच्च शिक्षण घेत असतांना मुल, किशोर किंवा तारुण्यपूर्ण अवस्थेत पदार्पण करीत असतांना भावनेचा समतोल राखत येणाऱ्या प्रत्येक प्रसंगाला तोंड व प्रश्नांना प्रतिक्रिया द्यावयाच्या असतात. त्यामुळे या वयातील शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना सत्कर्म मूल्यधारीत शिक्षण प्रेरणादायी, प्रबोधनात्मक साहित्याचे वाचन करण्यास संधी व प्रोत्साहन देऊन त्या पध्दतीने शिकविले गेल्यास भविष्यातील उत्तम संस्कारक्षम नागरिक घडविण्यात उच्च शिक्षण महत्वाची भूमिका पार पाडू शकते. त्यामुळे उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांची बौध्दीक भूक भागविण्यासाठी ग्रंथालयात असणाऱ्या ग्रंथरुपी खाद्याची वेगवेगळी व्यंजने उपलब्ध करुण देणे गरजेचे असते. त्यामुळे त्यांना आवडेल असे साहित्य उपलब्ध झाल्यास विद्यार्थी अधिकाधिक वेळ ग्रंथालयात घालून आपले ज्ञानरुपी गाठोडयाचे रुप अधिक विस्तारण्याचा प्रयत्न करेल. ज्यामुळे त्यांचे भावी आयुष्य उज्वल घडू शकेल.

उद्दिष्ट—

१)उच्च शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये वाचना विषयीची आवड निर्माण करणे—

आधुनिक शिक्षण पध्दतीमध्ये अध्ययनासाठी विविध साधनांचा वापर केला जात असतो तर बऱ्याचदा अभ्यास हा केवळ परिक्षेसाठीच केला जात असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना संपूर्ण विषयाचे ज्ञान प्राप्त होत नाही. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना विषयासह प्रबोधनात्मक, मनोरंजनातून ज्ञानरंजंन व्हावे, विद्यार्थ्यांना वाचनाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी उद्‌बोधन वर्ग, व्याख्याने, चर्चासत्रांचा अवलंब करुन विद्यार्थ्यांना वाचनाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी प्रयत्न करता येणे शक्य आहे.

२) शब्दसंग्रह समृध्द होत असल्याने अभिव्यक्ती कौशल्य विकासीत होते—

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना केवळ अक्षर ओळख असून चालत नाही तर शब्दांचा अर्थपूर्ण बोध होणे आवश्यक असते यासाठी वाचकांनी अधिकाधिक वाचन करीत राहिल्यास त्यांचा शब्दसाठा तर वाढतोच परतू कोणत्या प्रसंगी कोणत्या शब्दाचा प्रयोग कोणत्या अर्थासाठी केला जावा याचाही बोध होऊन जेव्हा त्यांना आपल्या प्रतिक्रिया इतरांना द्याव्या लागतात. तेव्हा आपले मत ते शब्दसंग्रहाच्या माध्यमातून योग्यच शब्दांचा वापर करुन प्रभावीपणे मांडू शकतात त्यामुळे त्यांच्यात अभिव्यक्ती कौशल्य विकासीत होण्यास ग्रंथालय वाचन साहित्याचा फार मोठा उपयोग होत असतो.

३) ग्रंथ म्हणजे ज्ञान साहित्याचे संग्रहन/साठा असल्याची जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणे--

ग्रंथालयात उपलब्ध असलेले साहित्य केवळ ग्रंथांचा साठा नसून त्या ग्रंथात वेगवेगळया विषयावरचे अथांग ज्ञान साठवून ठेवलेले असते. त्यामुळे अभ्यासकांना पाहिजे त्यावेळी पाहिजे त्या विषयावरचे वेगवेगळया तज्ञांचे ज्ञान ग्रंथालयाच्या माध्यमातून वाचनासाठी सहज उपलब्ध होऊ शकते.

४) वाचनाने ज्ञान समृध्द होत असल्याची जाणीव निर्माण करुन देणे--

महाविद्यालयीन जीवनात उच्च शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना केवळ अभ्यासक्रमाचेच ग्रंथ वाचून चालत नाही किंवा परिक्षेसबंधीच वाचन करण्यापेक्षा सर्वांगीन अध्ययनासाटी अभ्यासक्रमा व्यतीरीक्त तरी ग्रंथांचे वाचन करावे लागत असते. त्यामुळे वाचनाची आवड निर्माण होते. वेगवेगळ्या ग्रंथांचे वाचन केल्याने व्यक्तीचे ज्ञान अधिकाधिक समृध्द होत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांनी आपला अधिकाधिक वेळ ग्रंथालयात व्यतीत करावा.

५) आधुनिक ज्ञानसाधनांचा वापर करण्यास प्रोत्साहीत करणे--

ग्रंथालय व माहितीविभाग परंपरागत ज्ञान स्त्रोतासोबतच आधुनिक ज्ञानसाहित्याचा वापर करुन आपल्या वाचकांना माहिती उपलब्ध करुन देत आहे. आधुनिक काळात उच्चशिक्षणाचा सर्वाधिक भर संशोधनावर आधारीत असून कोणत्या विषयावर कोण--कोणते संशोधन होत आहे. त्याचा उपयोग विद्यार्थ्यांनां स्वयंअध्ययनास उपलब्ध करुन देण्यात येतो. त्यामुळे जगातील कोणतीही माहिती इंटरनेटच्या एका क्लीकवर उपलब्ध होत असून ती सेवा विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयातून उपलब्ध करुन दिली जाते.

६) अवगत केलेल्या ज्ञानाची पडताळणी करण्याची संधी उपलब्ध करुन देणे--

ग्रंथालयामध्ये सर्व विषयावरचे अद्यावत ज्ञानसाहित्याचा संग्रह केला जात असतो शिवाय एका विषयावरच्या अनेक तंज्ञांचे प्रकाशित साहित्य उपलब्ध असते. अशावेळी आपण मिळवलेली माहितीचा तथ्यांश/विश्वसनियता शोधण्यासाठी अश्या साहित्याचा वापर केला जातो व त्याची पडताळणी करणेही शक्य होत असते.

महत्व--

ग्रंथालयाचे महत्व व्यक्तीच्या संपूर्ण आयुष्यातही महत्वाचे असते. विशेषत: उच्च शिक्षणात जेव्हा विद्यार्थी परीपक्वतेकडे वाटचाल करीत असते. अशावेळी व्यावहारिक, समाजाभिमुख, मूल्यधारीत शिक्षण मिळाल्यास त्याचा परीणाम व्यक्तीच्या व्यक्तीत्वावर होऊन व्यक्तीला परीपक्व बनविण्यास फार मोठा आधार बनत असतो. ग्रंथालयातून उच्च शिक्षण घेत असतांना अभ्यासक्रमाशिवाय व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्व विकासास पूरक अनेक संदर्भग्रंथ उपलब्ध असतात. ज्याच्या वाचनाने व्यक्तीच्या विचारात परिवर्तन होऊन त्यांचे विचार अधिकाधिक परीपक्व होण्यास मदत होत असते. शिवाय मासिके, वर्तमानपत्र, ई--जरनल, ई--बुक, इंटरनेटच्या माध्यमातून मिळणारी माहिती या सर्व साहित्याच्या वापर व्यक्तीचा ज्ञानसाठा तर वाढतोच पण व्यक्तीच्या विचार शक्तीलाच चालना मिळून व्यक्ती अधिकाधिक अद्यावत राहण्याचा प्रयत्नांमध्ये यशस्वी होवू शकतो. त्यामुळे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणापेक्षाही उच्चशिक्षणात ग्रंथालयाचे महत्व अधिक असते. त्याचबरोबर उच्च शिक्षण घेत असतांना विद्यार्थ्यांना प्राध्यापकांचे व्याख्यान ऐकुण सुध्दा विषय कळेलच असे नसते. त्यातही काही विद्यार्थी प्राध्यापकांचे व्याख्यान सुरु असतांना टीपने घेतात तर काही फक्त श्रवण करतात त्यामुळे विषय

संदिग्ध राहण्याची शक्यता अधिक असते अश्यावेळी त्यासंबंधीत ग्रंथाचे वाचन केल्यास घेण्यात आलेल्या टिपनांचा अर्थ लावणे सोपीचे व सहज होते.

उपयोग–

उच्चशिक्षणामध्ये ग्रंथालयाचा उपयोग फार मोठ्या प्रमाणात होत असतो आज अनेक ग्रंथालय संगणिकृत झाले असले तरी ग्रंथालय असे ज्ञानसाहित्याचे साठा असलेले दालन आहे की जिथे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात अधिकाधिक भरच पडत असते. शिवाय उच्च शिक्षण घेत असताना जो अभ्यासक्रम विद्यार्थी शिकत आहे. त्या अभ्यासक्रमासाठी आवश्यक असलेले सर्व अभ्यास व अभ्यासपूरक साहित्य ग्रंथालयात उपलब्ध असते. बऱ्याचदा एखाद्या विषय व्याख्यानातून कळला नसले तर तो ग्रंथालयाच्या माध्यमातून ग्रंथवाचनातून समजुन घेतला जातो. तसेच एकाच विषयावरचे अनेक तज्ञांचे ग्रंथ संदर्भासाठी ग्रंथालयात उपलब्ध असतात. त्याचाही उपयोग विद्यार्थी करु शकतात. शिक्षणाचा मुळ उद्देश व्यक्ती जो अभ्यासक्रम शिकत असेल त्यासंबंधीची परीक्षा पास करणे हा तर असतोच. परंतु त्या अभ्यासक्रमासंबंधी सहाय्यक असणारे ज्ञान सुध्दा अभ्यासकाला असावयास हवे, त्यामुळे वेगवेगळया लेखकांनी समजेल उमजेल अशी भाषा असणाऱ्या लेखकांची ग्रंथसंपदा निवडीची संधी वाचकांना ग्रंथालयात उपलब्ध असते. याशिवाय त्या विषयासबंधीची अद्यावत माहितीसुध्दा वर्तमानपत्र, मासिके, संदर्भसाहित्याच्या माध्यमातून एकाच ठिकाणी व एकाच छताखाली उपलब्ध होत असल्याने ते मिळवण्यासाठी खर्च होणारा वेळ, श्रम व पैसा सुध्दा वाचतो. ग्रंथालयात बसून वाचनाची सवय जडल्यास अभ्यासक केवळ अभ्यासक्रमाशी सबंधीत ग्रंथच वाचत नाहीतर अनेक प्रेरणादायी, व्यक्तीमत्व विकासास पूरक अध्ययन साहित्याचे वाचन करीत असतांत. त्यामुळे उच्चशिक्षणास ग्रंथालयाची भूमिका ही विद्यार्थी ज्ञानर्जनाच्या दृष्टीने नेहमीच सकारात्मक असावी लागते. वाचकाच्या कोणत्याही मागणीला प्रतिसाद देण्याचे काम ग्रंथालय सेवकांना करावेच लागते. त्यामुळे सेवकांनासुध्दा ग्रंथालयातील संपूर्ण ज्ञान साहित्याची माहिती ठेवून ती वाचकापर्यंत पोहचविण्याची जबाबदारी पार पाडावी लागते म्हणून ग्रंथालय सेवकांच्या सहकार्याने विद्यार्थी घडविण्यात ग्रंथालयाचे फार मोठे योगदान असते.

निष्कर्ष–

१) उच्चशिक्षणात ग्रंथालयाला महत्वाचे स्थान आहे.
२) अभ्यासक्रमाच्या ग्रंथासह संदर्भग्रंथांचा वापर विद्यार्थ्यांना करता येतो.
३) वाचक व ग्रंथालय सेवकांना अद्यावत रहावे लागते.
४) अभ्यासक्रमाची पूर्ती होण्यासाठी आवश्यक ती सर्व माहिती ग्रंथालयात उपलब्ध असते.
५) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन अद्यावत माहिती प्राप्त होते.
६) विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीत्व विकासास पूरक साहित्य उपलब्ध होते.
७) वाचकांच्या मागणीला पूर्ण प्रतिसाद हेच ग्रंथालय सेवकाचे समाधान असते.

संदर्भ ग्रंथ–

१) पवार, एस. पी., बडकत्ते, सविता, पवार, आर. जी., ज़ाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एम. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. सु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००९. पृ. ६११.
२) कुंभार, राजेंद्र. महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये. नाशिक : यशवंतराव चव्हान महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे २००७. पृ.६१
३) यशदा यशमंथन. वर्ष ९वे/अंक १ला. डॉ. बबन जोगदंड(संपा.). पुणे : यशवंतराव चव्हान विकास प्रशासन प्रबोधिनी, जानेवारी–मार्च २०१५. पृ.३२. रु.२०.
४) जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक.' सुलभ ग्रंथालयशास्त्र. नागपूर : विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २००६–२००७. रू.१७५.
५) पालकनिती. वर्ष १६वे अंक ४ था संजीवनी कुलकर्णी(संपा.). पुणे : पालकनीती परिवार, १६जुलै २०१६. पृ.२०. रु.२०.

UGC Approved Sr. No. 49366

SRJIS

ISSN -2278-8808

GLOBALLY INDEXED

SRJIS IMPACT FACTOR SJIF 2016 6.177

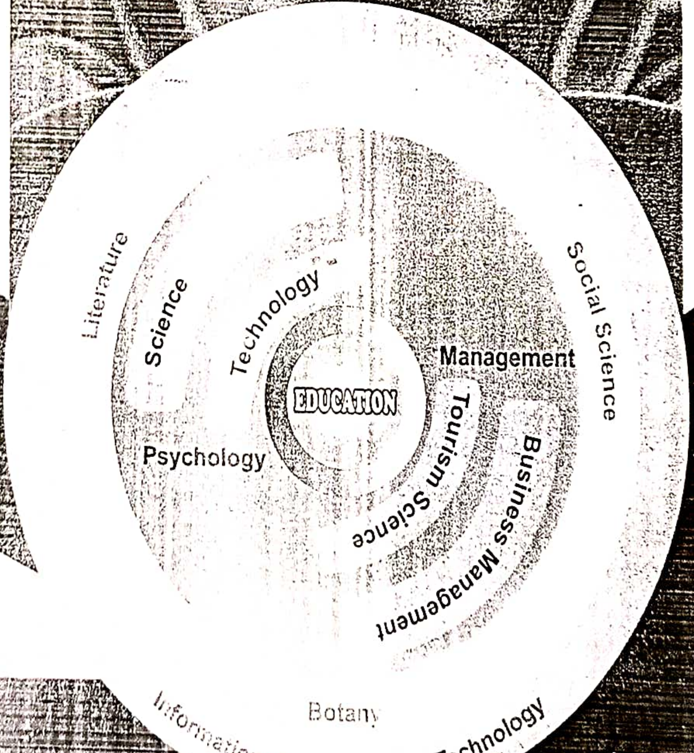

An International Peer Reviewed

Referred Quarterly

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR, 2018 VOL. 7, ISSUE -36

EDITOR IN CHIEF : YASHPAL D. NETRAGAONKAR, Ph.D.

 ISSN: 2278-8808

राष्ट्र विकासात डिजिटल ग्रंथालयाचा उपयोग–एक अभ्यास

प्रतिभा लक्ष्मण वराडे, *ग्रंथपाल, दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय मलकापूर, जि. बुलडाणा.*

प्रस्तावना–प्रत्येक राष्ट्र विकासातील समृध्द वाटचालीत ग्रंथालय महत्वपूर्ण सहयोग देत आहेत. राष्ट्राच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक व वैज्ञानिक क्षेत्रात ग्रंथालय महत्वाची भूमिका पार पाडतांना दिसून येत आहेत. ग्रंथालयाकडे आदर्श, सृजनशील, सुसंस्कृत समाजाचा आधारस्तंभ म्हणून पाहायला पाहिजे. राष्ट्रीय ग्रंथालय, सार्वजनिक ग्रंथालय, विशेष ग्रंथालय, शैक्षणिक ग्रंथालय, संशोधन ग्रंथालय, डिजीटल ग्रंथालय आणि ग्रंथालयीन माहिती केंद्र अश्या विविध प्रकारचे ग्रंथालये आपल्या ग्रंथालयीन सेवा देऊन राष्ट्र विकासाला सहकार्य करता येईल. हे लक्षात घेवून भारत शासनाने माहिती विषयी राष्ट्रीय धोरण स्विकारले आणि राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची स्थापना केलेली आहे. आज मोठ्या प्रमाणात ज्ञानविज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे दररोज नवनवीन माहितीचा मोठया प्रमाणात ओघ होतांना दिसून येतो. शैक्षणिक ग्रंथालय असो किंवा मग सार्वजनिक ग्रंथालय असो त्यामध्ये येणारा वाचक, संशोधक, विद्यार्थी वा शिक्षक असला तरी त्याला नवीन माहिती त्वरीत उपलब्ध करुन देण्याचे काम ग्रंथालयाचे असते. त्यासाठी डिजिटल ग्रंथालय महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. संगणकाच्या प्रवेशामुळे एका नवयुगाची सुरुवात झाली. ग्रंथालयाच्या पारंपारिक प्रकारामध्ये बदल होऊन माहितीच्या सेवेमध्ये आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. संगणकाच्या सहाय्याने कृती अचूक व जलद करण्यास यामुळे मदत होत आहे. नवनवीन संशोधनामुळे आज प्रचंड प्रमाणात होणारी निर्मिती व या माहितीच्या परिस्फोटाच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या मोठया प्रमाणातील माहितीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी डिजिटल ग्रंथालय तंत्रज्ञान ग्रंथालयाच्या मदतीला आले. त्यामुळे प्रत्येक ग्रंथालयामध्ये नवीन साधने, तंत्रज्ञान माहिती संशोधन यामध्ये बदल होत आहेत. या सर्व गोष्टींचा विचार करुन सद्य:स्थितीमध्ये ग्रंथालयात काम करणाऱ्या लोकांमध्ये नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याची स्पर्धा सुरु झालेली असून त्या माध्यमातून ग्रंथालयाच्या सेवेमध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न होत आहे.

उद्दीष्टे–१) ग्रंथालयामुळे वाचकांमध्ये आदर्श, सृर्जनशील, सांस्कृतिक आधारस्तंभ हा दृष्टीकोन रुजविणे.२) मनुष्याच्या जीवनात डिजिटल ग्रंथालयचे महत्व वाढवणे.३)राष्ट्रीय व अंतराष्ट्रीय स्तरावरील डिजिटल नियतकांचा वापर वाढविणे.४)वाचकांना डिजिटल ग्रंथालयाची जोड दिल्यास पुस्तके वाचण्याची सोय उपलब्ध होऊ शकते. ५)कमीतकमी जागा लागणाऱ्या डिजिटल ग्रंथालयाचा वापर वाढविणे.६)डिजिटल ग्रंथालयामुळे कमी खर्चात जास्तीत जास्त माहिती देशभरात विखुरलेल्या वाचकांपर्यंत पोहचवूण राष्ट्र विकासात भर घालणे.

संशोधन पध्दती–सदर संशोधन पेपर तयार करीत असतांना दुय्यम स्त्रोताचा वापर करुन संशोधन पत्रिका निष्कर्षाप्रमाणे अभ्यासण्यात येईल.Digital Library Definition- 1)A simple definition of a digital library is a library consisting of digital devices, digital material and services.2)Digital materials are items that are stored processed and transferred via digital (binary)devices and network.3)Digital library services are information services that are delivered digitally over computer networks.

डिजिटल ग्रंथालय–राष्ट्र विकासातील एक नवे क्षितिज तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आणि शिक्षण प्रसारामुळे माहिती मोठया प्रमाणात निर्माण होत आहे. त्या माहितीचे आणि वाचन साहित्याचे संगणकीकरण करुन माहिती डिजिटल स्वरुपात केली जाते. डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे माहिती आणि ज्ञानांच्या संघटित विशाल संग्रहातून सुसंगत पध्दतीने माहिती शोधून माहिती पुरविण्याची एक विशाल प्रणाली आहे. डिजिटल ग्रंथालयात ग्रंथोपर्जन, माहिती, वाचन साहित्य जतन, संग्रह पुनप्राप्ती प्रदर्शन ही कार्य संगणकाच्या माध्यमातून केली गेलेली असतात. माहिती जतन करुन त्या माहितीचे डिजिटलायझेशन करुन संग्रहीत आणि पुर्नप्राप्ती त्या माध्यमातून होत असते. सीडीच्या रुपात डाटाबेस तयार करुन संगणीकृत देवाण–घेवाण करणे हे प्रामुख्याने डिजिटल ग्रंथालयाचे उद्देश आहेत. सहकारी तालिका, संघ तालिका, वेब ओपॅक, आंतर ग्रंथालयीन ग्रंथे देवाण–घेवाण, रेफरल सेवा, ई–सुविधा, न्युज बुलेटीन सेवा इ. प्रकारच्या सेवा डिजिटल ग्रंथालयातून देण्यात येत असतात. त्यामुळे या माध्यमातून माहिती लवकर मिळते व वाचकांचा वेळ, पैसा, श्रम देखील या डिजिटल ग्रंथालयामुळे वाचतात. आजचे ग्रंथालय हे रुपांतरीत होऊन 'ग्लोबल नॉलेज सेंटर्स' होत आहे. त्यामुळे संगणकीकरण ही त्याची पहिली पायरी आहे. आज अस्तित्वात असलेली बहुतेक ग्रंथालये संगणीकरणांचा वापर करतांना दिसून येत आहेत. परंतू आज ही बऱ्याच ग्रंथालयात पारंपारिक पध्दतीनेच प्रकाराने देवाण–घेवाण होतांना दिसून येत आहे. तिथे अजुनही अत्याधुनिक ग्रंथालयाचा वापर दिसून येत नाही यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे. कारण आजच्या पिढीला हव ते ग्रंथालयाकडून मिळत नाही त्यामुळे अशा ग्रंथालयातून ते डिजिटल ग्रंथालयाकडे वळत असतात. आता सर्वच क्षेत्रात संगणकाचा वाढता वापर व त्यापासून होणारा लाभ सर्वांनाच आकर्षित करतांना दिसत आहे. म्हणूनच आजचे सर्वच ग्रंथालये संगणकीकृत करतांना दिसून येत आहेत. त्यातून डिजिटलाझेशन करण्यास सर्व ग्रंथालये उत्सुक आहेत. त्यातूनच नवनवीन माहिती अद्यावत ठेवण्याचे कार्य करीत आहेत. तसेच ऐतिहासिक माहिती साठवणूक ही डिजिटल पध्दतीने करुन ठेवत आहेत. आजच्या ग्रंथालयीन सेवेत संगणकाचा वापर या पिढीला वापरणे अनिवार्य

ISSN: 2278-8808

आहे. तसेच सर्वत्र ठिकाणी संगणक वापर करताना दिसून येत आहे. त्यामुळेच माहिती सर्वापर्यंत योग्य वेळेत उपलब्ध होताना दिसून येते. तसेच संगणकाबरोबरच मोबाईल, कॅमेरा, स्कॅनर,ई बुक रीडर, स्मार्टकार्ड अशा अनेक साधनांचा वापर ग्रंथालयात होताना दिसून येत आहे. त्यामार्फत ग्रंथालयातील वाचन साहित्याचे वर्गीकरण त्या मार्फत करण्यात येते. शिवाय वाचन साहित्य ग्रंथालयात शोधण्याचे आधुनिक तंत्र देखील विकासीत होत आहे. त्यातून कोणत्या प्रकारचे ग्रंथ कुठे ठेवले आहेत तसेच त्यात माहिती कुठल्या स्वरुपाची आहे हे त्यात साठवणूक केलेली असते. त्यातून कुठली माहिती कोणत्या ठिकाणी भेटेल असे वर्गीकृत केलेले असते व ती काळाची गरज देखील आहे.ग्रंथालयाच्या आधुनिकीकरणात शासनानेही योगदान दिसून येत आहे. प्रत्येक जिल्हयात डिजिटल ग्रंथालय व त्याकरीता आवश्यक त्या सोयी उपलब्ध करुन दिल्या जात आहेत. ग्रंथालय संगणकीकरणाकरीता केंद्र शासनाचा नॅशनल इन्फॉर्मेटिक सेंटरची उभारणी देखील करण्यात आलेली आहे. त्यातूनच निशुल्क प्रणाली शिक्षणाचे आयोजन त्याच्या मार्फत करण्यात येत आहेत.

डिजिटल ग्रंथालयाचे वैशिष्टे--अत्याधुनिक डिजिटल ग्रंथालयाचे वैशिष्टे म्हणजे संगणकाच्या माऊसवर एक क्लिक केल्याने तात्काळ माहिती आपणास प्राप्त होत असते. मात्र इंटरनेटच्या अफाट ज्ञानसागरातून अचूक माहिती शोधून योग्य प्रकारे वाचकापर्यंत पोहचवीणे किंवा पुरविण्याचे काम डिजिटल ग्रंथालयच करु शकते. जागतिक स्तरावर (ज्ञान)माहिती हे खणखणीत वाजणारे चलन बनलेले आहे. त्यामुळे ज्ञान व्यवस्थापन शास्त्रात संगणक प्रशिक्षित डिजिटल ग्रंथपालांना महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. आधुनिक डिजिटल ग्रंथालयात इंटरनेटपासून ते अलीकडील 'टच स्क्रीन' तंत्रज्ञानाचा वापर सुरु झालेला आपणास दिसून येत आहे. विशेष म्हणजे इंटरनेटच्या माध्यमातून ग्राहक कार्यालयात तसेच स्वतःच्या निवासातून ही ऑनलाईन सेवा देता येते ही डिजिटल ग्रंथालयाचे वैशिष्टे आहेत. पारंपारिक पुस्तके व मासिके या संबंधित सेवा देणाऱ्या या ग्रंथालयीन काम काळानुरुप संगणकीय ग्रंथालयाच्या (डिजिटल लायब्ररी) युगातील ई--माहितीपत्रकाव्दारे निवडक माहिती वितरण वृत्तपत्र कात्रण, भाषांतर, पेटंट व ट्रेडमार्क मानके(स्टॅंडर्डस्)ट्रेड कॅटलॉग्ज हे अपारंपारिक ग्रंथालयीन सेवा उपलब्ध होतात. इंटरनेटच्या आधुनिक माध्यमातून डिजिटल लायब्ररीचे स्वरुप ग्रंथालयीन सेवा, अचूक व्यवस्थापन हे देखील डिजिटल ग्रंथालयाचे वैशिष्टे ठरते. काही ठळक वैशिष्टे पुढील प्रमाणे--

१)ऐतिहासिक माहितीचे सकलन-- दुर्मिळ कागदपत्रे, छायाप्रती तसेच अत्याधुनिक दृकश्राव्य साधनातील माहिती संगणकीय(डिजिटल) स्वरुपात रुपांतरीत करुन त्याचा डेटाबेस तयार करुन ठेवता येतो. ऐतिहासिक मूल्य असलेल्या या डेटाबेसमध्ये संस्थेच्या स्थापनकाळापासून बहुमोल खजिना आहे. दुर्मिळ कागदपत्रे, छायाचित्र तसेच आधुनिक सीडी, चीप्स हे दृकश्राव्य माहितीचे डिजिटलमध्ये रुपांतर झाल्यास माहिती सुरक्षित राहते.२)ई--लायब्ररी सेवा--पारंपारिक सार्वजनिक वाचनालयात डिजिटल लायब्ररीची जोड दिल्यास घरबसल्या वाचनालयातील पुस्तके वाचण्याची सोय उपलब्ध होत असते. डिजिटल ई--बुक्सच्या माध्यमातून सीडी मध्ये असलेली पुस्तके वाचकाला आवश्यक असणारे पुस्तके तात्काळ उपलब्ध करुन देण्यात येत असते.३)ई--बुक सेवा--नेटवरुन संगणकावर पुस्तके वाचण्याची सोय करण्यात येते. सीडीमध्ये, पेनड्राव्यमध्ये हवी ती पुस्तके सेव करुन ती वाचता येतात तसेच नवीन पुस्तकांचे परीक्षण(रिव्हयू)तसेच अनुक्रमणिका वरील माहितीपत्रक वाचून पुस्तके खरेदी करण्यास उपयोग होत असते. ४)ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन-- पुष्कळ मोठया किंवा लहान संस्थामध्ये इंटरनेट सुविधासहित डिजिटल ग्रंथालये आहेत. येथे निवडक ग्रंथसंग्रह व मासिके असतात. पुस्तकाचे विषयानुरुप वर्गीकरण, कॅटलॉगिंग करणे, संगणकीय डेटाबेस तयार करणे तसेच ग्रंथसंग्रहाचे संगणकीकरण करुन तत्काळ माहिती मिळवण्याची सोय डिजिटल ग्रंथालयातून नोंदणीस्कर होत असते.५)माहिताची साठवण व वितरण-- माहिती सुलभतेने उपलब्ध व्हावी हे ध्येय असते. वाचकास हवी असलेली माहिती त्याने विचारलेल्या प्रश्नास अनुसरुन कमीत कमी वेळेत आणि अचूक माहिती देणे हा हेतू असतो. विविध स्तरातील वाचकांना सहज सुलभपणे वापरता येणारी आणि उच्चतम प्रतीची माहिती साठवण संस्करण आणि वितरण प्रक्रिया आवश्यक असते.

निष्कर्ष--१) डिजिटल ग्रंथालयाचा मोठया प्रमाणात वापर केल्यास समृध्द राष्टाची निर्मिती होण्यास मदत होईल.२) डिजिटल ग्रंथालयामुळे हवी त्या ठिकाणी तात्काळ माहिती उपलब्ध होऊ शकते. ३) डिजिटल ग्रंथालयामुळे माहितीची साठवणूक मोठया प्रमाणात होते.४) डिजिटल ग्रंथालयामुळे ऐतिहासिक दस्ताऐवज, दुर्मिळ कागदपत्रे दिर्घकाळपर्यंत ठेवता येतात.५) डिजिटल ग्रंथालयामुळे अंतराष्ट्रीय स्तरावरील माहिती मिळल्यामुळे राष्ट्र विकासाच्या दृष्टीने संशोधनास वाव व चालना मिळते.६) डिजिटल ग्रंथालयामुळे माहितीचे वितरण वाचकाला हवे त्या पध्दतीने करता येते.७) डिजिटल ग्रंथालयामुळे ग्रामीण भागात सुध्दा इंटरनेटच्या सहाय्याने शिक्षणाच्या नवीन वाटा उपलब्ध झाल्याने राष्ट्रविकासात मदत होते.

संदर्भ ग्रंथ--

१) पवार, एस. पी., बडकत्ते, सविता, पवार, आर. जी., जाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एम. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. सु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००९. पृ.६११.

२) फडके, द. ना. संगणक जाळे व बहुसंज्ञापन माध्यमे. नाशिक : यशवंतराव चव्हान महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे २००७. पृ.४७.

३) यशदा यशमंथन.वर्ष ९वे/अंक १ला. डॉ बबन जोगदंड(संपा.). पुणे : यशवंतराव चव्हान विकास प्रशासन प्रबोधिनी, जानेवारी--मार्च २०१५. पृ.३२. रु.२०.

४) जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र. नागपूर : विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २००६--२००७ रू.१७५.

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

National Conference on SPORTS & LIBRARY SCIENCE 2018

ROLE OF INFORMATION CENTER IN TEACHING LEARNING PROCESS

24 th FEBRUARY 2018

Organised by

Pandit Deendayal Upadhyay Education Society's

SHRI SANT SAVTA MALI GRAMIN MAHAVIDYALAYA, PHULAMBRI

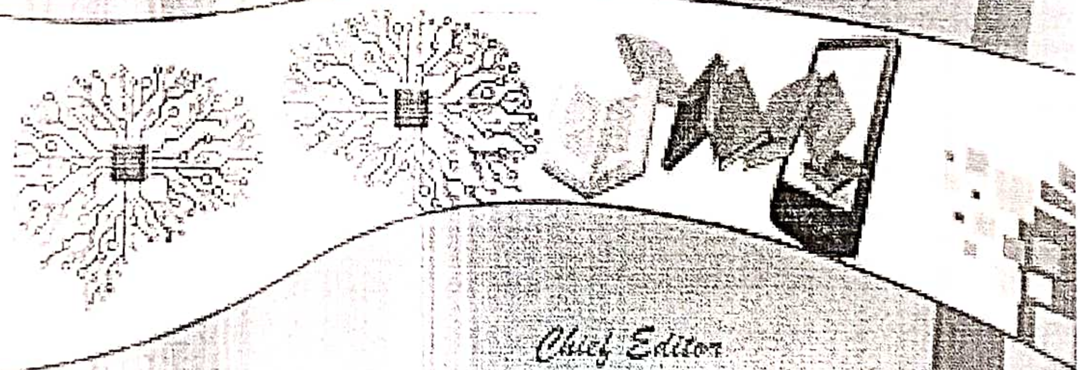

Chief Editor

Ganesh Kulkarni

Convener

Library & Information Science

Special Issue

ISSN - 2319 9318

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

121

संशोधनामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका

(Role of library in Research)

प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय मलकापूर, जि. बुलडाणा
मो. न. ९४२३८०७८६२, ई.मेल–ppkmlk@gmail.com

सार– कोणत्याही विषयावर संशोधन करण्यापूर्वी संशोधकाला त्या विषयाचे पूर्वज्ञान असावे लागते. त्यासाठी सशोधकांना विषयासंदर्भात विविध संदर्भसाहित्याचा अभ्यास लागतो. त्याशिवाय संशोधन प्रक्रियेला सुरुवात होत नाही. संशोधनातील संदर्भ साहित्य मिळण्याचे एकमेव दालन म्हणजे ग्रंथाल्य होय. संशोधकांना त्यांच्या विषयानुसार विविध ग्रंथालयातील संदर्भ सेवांचा आधार घ्यावा लागतो. संशोधनाचा प्रचार प्रसार व समाजउपयोगीता वाढविण्यासाठी ग्रंथालयाची भूमिका फार महत्वाची आहे.

प्रस्तावना–आधुनिक काळात शिक्षणाला फार मोठे महत्व आहे. अध्ययन, अध्यापन, प्रशिक्षण, संशोधन या सर्व बाबी ग्रंथालयाशी निगडीत आहेत. ग्रंथाच्या आधारेच शिक्षक अध्यापनाचे कार्य करोत असतात. शिक्षणामुळेच विविध शाखांमधील विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा वाढीस लागून संशोधनाची प्रवृत्ती निर्माण होत असते. मानवी प्रगतीसाठी संशोधन हे आवश्यक आहे. ग्रंथालयाच्या (ग्रंथाच्या) आधारानेच संशोधकांना संशोधन कार्याची दिशा प्राप्त होऊन त्या सबंधीचे संदर्भसुध्दा संशोधकांना ग्रंथालयातूनच प्राप्त होतात व संशोधकांना आपले संशोधन पूर्णत्वास नेण्यास मदत होते. ग्रंथालयातूनच बहुतांश संशोधनाचा उगम झाल्याचे आढळून येते.

विषय परिचय–शिक्षण हा मानवी विकासाचा पाया असून आजच्या या युगात शिक्षणाच्या आणि विज्ञानाच्या नवनविन शाखा यांचा उदय होत असून या सर्व शाखांमध्ये जागतिक स्तरावर फार मोठय़ा प्रगाणात संशोधन कार्य सुरु आहे. या सर्व संशोधन कार्याचा पाया म्हणजे त्या त्या संस्थामधील ग्रंथालये होत. संशोधनाच्या कक्षा मोठया प्रमाणात रुंदावल्यामुळे त्या सर्व शाखांमधील माहितीचा परिस्फोट होत आहे व त्यामुळे संशोधनामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व अधिकाधिक वाढले आहे. संशोधन सुरु करण्यापूर्वी सशोधकाला त्यांच्या विषयासबंधी पूर्व सबंध शोधण्यासाठी ग्रंथालयातील विविध ग्रंथ, त्याविषयानुरुप उपलब्ध असलेल्या ग्रंथसूची/संदर्भसाहित्य यांचा आधार घेऊनच संशोधनाला सुरुवात करणे सोईचे ठरते. आपल्या संशोधनाशी निगडीत माहितीपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यांना ग्रंथालयातील विविध ग्रंथालयीन सेवेच्या आधारे प्रत्यक्षपणे पोहोचता येते व त्यांच्या सशोधनाला दिशा व वेग प्राप्त होतो म्हणून ग्रंथालयीन संदर्भ सेवेचा संशोधनामध्ये फार मोठा वाटा

आहे. जेम्स, आर. वायर यांच्यानुसार, 'अभ्यास आणि संशोधन कार्यायाठी ग्रंथालयातील संग्रहांचा उपयोग करण्याकरीता व्यवस्थितपणे आणि योग्य रीतीने करण्यात येणारी सुजाण व्यक्तिगत मदत म्हणजे संदर्भसेवा होय'.

संशोधनामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व आणि उपयोग— संशोधक संशोधन कार्यासाठी ग्रंथालय सुविधा वापरुन त्यांच्या संशोधनात गुणवत्ता वाढविण्यासाठी उपाययोजना करीत असतो. ग्रंथालयीन सेवांमधून वैज्ञानिक आणि संशोधनात्मक वृत्ती वाढत असते. संशोधनात संशोधक आपल्या विषयासबंधी संशोधन करीत असतांना ग्रंथालयातील ग्रंथ देवघेव सेवा, संदर्भ सेवा, वृत्तपत्र, नियतकालीके ग्रंथालय देवघेव सेवा, इंटरनेट सेवा, प्रतिलिपी सेवा, उपभोक्ता प्रशिक्षण सेवेव्दारे आपल्या विषयात परिपूर्णता आणायचा प्रयत्न करीत असतो.

संशोधन कार्यात महत्वाचे योगदान संदर्भग्रंथपाल व संदर्भसेवांचे असते. विशेषता संशोधन ग्रंथालयात संशोधनाकरीता आवश्यक असणाऱ्या दुर्मीळ साहित्याचे जतन करुन संशोधकांना सेवा पुरविली जाते. ज्यामध्ये हस्तलिखिते, ताम्रपट, विविधलिपी, नकाशे, इ. साहित्य संशोधकांना संदर्भ ग्रंथालयातून स्वतः च्या अध्ययन कक्षात अध्यापनात उपयोगी पडतात. त्यामुळे ऐतिहासिक आढावा तथ्यपूर्व होण्यास मदत होऊन संशोधन अधिकाधिक तथ्यपूर्ण व विश्वसनिय होते. संशोधक आपल्या संशोधनाकरीता ग्रंथालयातील इलेकट्रॉनिक्स स्वरुपातील साहित्याचा उपयोग करतो. इलेकट्रॉनिक्स स्वरुपातील नियतकालिके, ग्रंथांचा संशोधनासाठी वापर करतो. संशोधन सुरु केल्यावर संशोधकाला ग्रंथपालाने त्या विषयासबंधीचा एखादा ग्रंथ अथवा अहवाल उपलब्ध करुन दिल्यास पूर्वीच्या संशोधनातील राहून गेलेल्या त्रुटी लक्षात आणून दिल्यामुळे सुधारीत तसेच विशेष दर्जाचे संशोधन करण्यास मदत होते. अशा अनेक बाबतीत ग्रंथालयामुळे संशोधनाची गुणवत्ता वाढते. ग्रंथालयामुळे साध्य होणाऱ्या वरील बाबींमुळे संशोधनामध्ये ग्रंथालयाचे स्थान किती उच्च दर्जाचे आहे हे लक्षात येते. वर नमूद केलेल्या विविध सेवांच्या विवेचनावरुन ग्रंथालयाच्या कामाच्या वैशिष्टयांची आपणास कल्पना येते. ग्रंथालयात असणारी माहिती, वाचनसाहित्य संशोधकास त्वरेने उपलब्ध व्हावे म्हणून या सेवा उपयोगी ठरतात. संशोधकाला विशिष्ट माहिती हवी असते म्हणून ग्रंथालयाला उपलब्ध माहिती योग्य प्रकारे साठविणे आवश्यक असते. संगणकाच्या वापरामुळे अशी माहिती कमी जागेत साठवणे आणि त्वरीत सेवा देणे ग्रंथालयांना शक्य झाले आहे. ग्रंथालयात वैज्ञानिक प्रगतीमुळे संदर्भाची अनेक साधने उपलब्ध होत आहेत. ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांनी या सर्व संदर्भसाधनांची योग्य माहिती, योग्य वेळेस, योग्य व्यक्तीस दिली तर त्याच्या संशोधनातील वेळ वाचतो व गतीही मिळते. संशोधकाचे संशोधक कार्य गुणवत्तापूर्व होण्यास मदत होते. विद्यापीठामध्ये, संशोधन संस्थामध्ये स्वतंत्र विषयाचे संशोधन ग्रंथालय असून ते संशोधनामध्ये फार मोठी भूमिका पार पाडत आहेत.

कोणत्याही संशोधनाचा उद्देश त्या विषयावरील ज्ञानात भर घालणे, नवा शोध लावणे किंवा अस्तित्वात असलेल्या ज्ञानात सुधारणा करणे असा असू शकतो. नवीन संशोधनाला

सुरुवात करतांना ग्रंथालयातून पूर्व संदर्भ प्राप्त करुन संशोधक आपला विषय व विषयाची व्याप्ती ठरवितो.

वैज्ञानिक क्षेत्रातील संशोधक प्रयोग शाळेत प्रयोग करतांना आधी सिध्द झालेल्या प्रयोगाबाबतची माहिती ग्रंथालयाव्दारे प्राप्त करतो. त्याचप्रमाणे समाजशास्त्रीय संशोधक सामाजिक क्षेत्रातून प्रतिसाद मिळवून त्यासबंधी ग्रंथालयाच्या पूर्वनोंदीच्या आधारे आपले संशोधन परीपूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो. संशोधकाला आपल्या संशोधनासबंधीत सिध्दांतीक आधार, तत्सम पूर्व संशोधनाशी तुलना, पूर्व संशोधनाचे निष्कर्ष हया बाबी ग्रंथालयातच प्राप्त होतात आणि त्याव्दारेच त्यांच्या संशोधनाचे महत्व, योग्यता व उपयोगीता सर्वांना माहित होते. संशोधनाचा प्रचार व प्रसार करणे व त्याची समाजउपयोगीता वाढविणे हे फार मोठे कार्य सुध्दा ग्रंथालय पार पाडतात व यातूनच जिज्ञासुंना पुढील संशोधनासाठी प्रेरणा व वाव मिळतो.

समारोप--उच्च शिक्षणाचे ध्येय संशोधन प्रक्रियेशीच निगडीत असून त्याव्दारा समाजाचा सर्वांगीन विकास वडवून आणण्यास सहाय्य करणे असाच असल्याने प्रत्येक क्षेत्रात संशोधन प्रक्रियेला महत्वाचे स्थान आहे व त्यासाठी मुख्य आधार हा ग्रंथालयाचाच आहे. अश्याप्रकारे संशोधनात ग्रंथालय महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. ग्रंथालय संशोधकाला त्याच्या संशोधनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी मदत करते. ग्रंथालय संशोधकाला संशोधनासाठी माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानावर आधारीत माहिती कमीत कमी वेळात उपलब्ध करुन देतात. माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानामुळे पारंपारीक ग्रंथालयाचे स्वरुप बदलून संशोधनासाठी उपयुक्त असे अद्यावत ग्रंथालयांमध्ये रुपांतर होत आहे.

संदर्भग्रंथ—

१)जोशी, अ. ल. ग्रंथालयीन संदर्भसेवा. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९९३.
२)सोमण, मा. शं. सामाजिक संशोधनाचे तंत्र. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे, १९८४.
३)सातारकर, सु. प्र. संशोधन ग्रंथालये. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, २००७. पृ.८२
४)पवार, एस. पी., बडकत्ते, सविता, पवार, आर. जी., जाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एम. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. सु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००९. पृ.६११.

Academic Year

2018-19

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 167 March 2019 ...8-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCI...

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Role of Panchayat Raj in Tribal Development

Organized by

Mahatma Fuley M.S.W. &

Matoshree Zaveriben Motilal Turkhiya B.S.W. College,

TALODA, Dist. Nandurbar, Maharashtra, India.

NAAC Reaccredited B

■ GUEST EDITOR ■

Prof. D. M. Mali

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Nilesh U. Gaikwad

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Prof. Nitin W. Tayade

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCHJOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI).

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261 | March 2019
Special Issue 167 : Role of Panchayat Raj in Tribal Development

Tribal Movements in India

Mr. Rajendrasingh Dixit
Principal, Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari College of Social Work, Malkapur, Dist. Buldhana

Abstract

On 15th Aug , 1947 India got independence and adopted a democratic system of governance , the tribal population in India also became a part of the democratic system. New concern bring welfare of the tribal people . Accordingly, Constitution of India under Articles 15(4), 46, 244(1), and 339 provided special provisions for the administration and control of tribal areas for the welfare of the people therein. Seats were reserved in legislative and administrative services for tribal's. The Constitution also guaranteed the protection of their culture and language. However, the emancipation of tribal's is not an easy task because the powerful political leaders mindset. The government did not specify a development policy exclusively for tribals. The main reason for the failure of the welfare program of the tribal's is bias and secondary priority. The bureaucracy decides what is good for the tribes without consulting them or involving the tribal representatives.

The industrialization, construction, mining is not good to the tribes. Establishment of large-scale industries and sugar factory in some states led to displacement of tribal. They were displacing from their traditional geographical area. Consequently, they joined as a labor without any training or without any skill. The owner of the industry turned them into bonded laborers. The management of the industry is unaware of the needs of the tribes, their social, cultural, traditional, and linguistic values. Instead of improving the conditions, the owner of the industry became the exploiters of the tribes. The administrative staff could easily get away because of the illiteracy of the tribal people. The lack of scientific knowledge, believe on black magic, and high illiteracy rate tribal's problems more and more ... At this stage there was an emerging trend of tribal consciousness and mobilization. The tribal's realized the need to act collectively and give new identity for themselves. These sentiments often lead to the beginning of a Movement or awakening.

Key words - Tribal, Movement, custom, black magic ,illiteracy

Introduction

Who is Tribal?

- A group of community with similar ancestor's customs and traditions.
- A group of people who live together sharing the same language, culture and history especially those who do not live in towns or cities.
- A group of people often of related families who live in the same area and share the same language cultural and history.

As per census 2011 The Scheduled Tribes constitute 8.6 per cent of the total population of the country. Madhya Pradesh has the highest Scheduled Tribe population (14.7 per cent). Article 366(25) of the constitution has defined 'Scheduled Tribes' as 'such tribes or tribal communities or parts or groups within such tribes or tribal communities as are deemed under article 342 to be Scheduled Tribes for the purpose of this constitution'.

Tribal's' community consciousness is strong. Tribal movements were not only agrarian but also forest-based. Some movement were ethnic in nature as these were directed against zamindars, moneylenders and petty government officials who were not only their exploiters baddy too.

When tribal's were unable to pay their loan or the interest thereon, money-lenders and landlords usurped their lands. The tribals thus became tenants on their own land and sometimes even bonded labourers. The police and the revenue officers never helped them. On the contrary, they also used the tribal's for personal and government work without any payment.

The courts were not only ignorant of the tribal agrarian system and customs but also were unaware of the situation of the tribal's. All these factors of land alienation, usurpation, forced labor, minimum wages, and land grabbing compelled many tribes like Munda, Santhals, Kol, Bhils, Warli, etc. In many regions like Assam, Orissa, Rajasthan, Madhya Pradesh, Andhra Pradesh, Bihar, and Maharashtra to revolt.

The British government had introduced certain legislations permitting merchants and contractors to cut the forests. These rules not only deprived the tribals of several forest products but also made them victims of harassment by the forest officials. This led tribes in Andhra Pradesh and some other areas to launch movements.

Some of the most important tribal movements in India are as follows - 1) The Santhal Insurrection Movement 2) The Munda Rebellion Movement 3) The Bodo Movement 4) Jharkhand Movement.

1. The Santhal Insurrection Movement

The Santhals are an agricultural tribal group who are mainly concentrated in Bihar. The first peasant insurrection took place in 1855-1856, which arose due to the establishment of the Permanent Land Settlement of 1793. Following this settlement the British Administrator took away all the lands from the Santhals. The zamindars took these lands on auction from the Britishers and gave them to the farmer for cultivation. The zamindars, the moneylenders, and the government officers hiked the land tax and also oppressed and exploited the common farmer . Though the Santhals tolerated the injustices to some extent, later on they decided to raise in revolt against the zamindars, moneylenders, and traders.

The following were some of the main causes of the revolt -

- There was a combined action of extortions by the zamindars, the police, the revenue, and the court. The Santhals had no option but to pay all the taxes and levies. They were abused and dispossessed of their own property.

ISSN : 2348-7143
March 2019

(6)

- The Karendias who were the representatives of the Zamindars made several violent attacks on the Santhals.
- The rich farmer confiscated all the property, lands, and cattle of the Santhals. The moneylenders charged exorbitant rates of interest. The Santhals called the moneylenders exploiters and were known as "dikus".
- To construct the railroad , the Europeans employed to the Santhals for which they paid nothing to them. The Europeans often abducted the Santhal women and even murdered them. There were also certain other unjust acts of oppression.

The oppression by the moneylender, zamindars, and Europeans became unbearable by the Santhals. In such a situation, they did not have any other alternative indeed and they rose in rebellion. The leading Santhals began to rob the wealth of the moneylenders and the zamindars, which was ill-earned by exploiting the Santhals. Initially, the officials ignored the rebellion. Later on in early 1855, the Santhals started to build their own armies who were trained in guerilla fighting. This was totally a novel experience to the people of Bihar.

The Santhals can be praised with great honor for building such an organized and disciplined army without any previous military training. The large army, which exceeded about 10,000 assembled and disassembled at a short notice. The postal and railway communications were completely broken down by the Santhal army.

The government then realized that the activities of the Santhal army are defying the government. Though the Santhal insurrection was quite strong it couldn't succeed against the power of the government. Thus, the revolt was suppressed. Despite the suppression, the rebelhon was a great success.

This was because the Santhals gave a message to the whole country to resist the oppressive activities of the moneylenders and zamindars. Not only the Santhals but the other agricultural tribal groups also got united. It brought a realization among the diku population that the Santhals were an organized group of people and possessed much enthusiasm.

The Britishers took appropriate measures after the Santhal insurrection. Earlier to the insurrection, the settlement areas of the Santhals were divided into several parts for administrative convenience. Due to the Santhal rebellion, the Santhal areas are considered as Santhal Paragana. Due to the insurrection, the Britishers recognized the tribal status of the Santhals and now they came under the uniform administration.

2. The Munda Rebellion Movement

One of the prominent revolts of nineteenth century tribal rebellions in the Indian subcontinent was the Munda Rebellion. This rebellion was led by Birsa Munda in the south of Ranchi in the year 1899. The "Great Tumult" aimed to establish Munda raj and independence.

Traditionally, the Mundas enjoyed a preferential rent rate known as the khuntkattidar, which meant the original clearer of the forest. However, in course of time, the Mundas realized that this system of khuntkattidar is being corroded by the jahagirdars and thekedars who came as moneylenders and as traders.

This kind of land alienation started before the advent of the Britishers. However, after the establishment of the British rule, the movement into the tribal regions by the non-tribals increased. This, in turn, led to increase in the practice of forced labor or bethbigari.

The corrupt contractors have indeed turned the region into a recruiting ground for bonded labor. Another major change was that a number of Anglican, Lutheran and Catholic missions established their stand during the British rule. The tribal people became more aware of their rights due to the spread of education, which was provided by the missionaries.

The social cleavage between the Christian and non-Christian Mundas deepened due to which the solidarity of the tribals got diluted. Therefore, there were two reasons for the revitalization of the movement, one was agrarian discontent and the other was the advent of Christianity. The movement aimed to reconstruct the tribal society from disintegration, which was staring in its face due to the stress and strains of the colonial rule.

Birsa Munda was born in 1874. He was the son of a sharecropper. He received some education from the missionaries. In the year 1893-1994, Birsa under the Vaishnava influence involved himself in a movement, which aimed to prevent the government from taking over the village wastelands.

In the year 1895, Birsa claimed to possess miraculous healing powers and declared himself as the prophet. Many people came to hear the new words from Birsa. Birsa criticized the traditional tribal customs, beliefs, and practices.

He encouraged the Mundas to fight against the superstitions, renounce animal sacrifices, stop taking the intoxicants, wear the sacred thread, and to continue the traditional tribal worship in the sacred grove. The Munda rebellion was essentially a revivalis movement that aimed to eliminate all the foreign elements from the Munda society in order to make it retain its original pure character.

The political and agrarian elements were then induced into the religious movement. Since 1858, Christian tribal peasants began to lead an offensive against the alien landlords and the beth begari system through lawsuits. This movement was popularly known as Mulkai ladai or Sardari ladai.

The total picture of the Birsa Munda's religious movement changed with the Sardari movement. Though, initially the Sardars were not interested in Birsa, they came to seek his help due to his popularity and for providing a stable base for their movement. Though, Birsa was influenced by the Sardars, he was not a puppet of the Sardars and despite a common background of the two movements, they differed in their nature.

The Sardars wanted only the elimination of the intermediary interests whereas Birsa was aiming at attaining complete independence, both religious and political. The main objective of the movement was to claim the rights of the Mundas and make them the real proprietors of the land. According to Birsa, such an ideal agrarian system would be possible only if they are free from the European officials and missionaries, which later on can contribute to the establishment of the Munda Raj.

Fearing a conspiracy, the Britishers arrested Birsa in 1895 and jailed him for two years. After returning from jail, Birsa

became a more furious agitator. There were a series of night-time meetings, which were held in forest during 1898-1899 in which Birsa allegedly advocated the killing of thikadars, jagirdars, rajas, hakims, and Christians.

The activists attacked the police stations, officials, churches, and missionaries. Though there was a sign of antagonistic attitude against the dikus, there were very few cases of attacks on them. In 1899, on Christmas eve,the Mundas attacked the churches, which covered an area of six police stations in the districts of Singhbhum and Ranchi.

In January 1900, rumors were spread that Birsas' followers were attacking Ranchi. However, on January 9th, the rebels were defeated. Around 350 Mundas were arrested and among them three were hanged to death and 44 were transported for life. Birsa was also captured and he died in jail in 1900.

Through the survey and settlement operations of 1902-1910, the government attempted to redress the grievances of the Mundas. With the passing of the Chotanagpur Tenancy Act, the Mundas were able to get rid of the beth begari system and attained some recognition to their khuntkatti rights. The tribals of Chotanagpur also got legal protection for their land rights.

3. The Bodo Movement

Bodoland is the name given by the Bodo nationalists in Assam, India, to represent their homeland. The Bodos exercise a complete control over the Bodoland. The major objective of the All Bodo Students Union and Bodo Liberation Tigers Force is to have a separate state of their own. The present demarcation of the Bodoland is the Bodoland Territorial Areas District (BTAD) which is administered by an autonomous body known as Bodoland Territorial Council (BTC).

The official movement of the Bodos for an independent state of Bodoland started under the leadership of Upendranath Brahma of All Bodo Students' Union (ABSU) on 2 March 1987. In fact, the call for the separate tribal homeland is not new in Assam. The Plains Tribal Council of Assam (PTCA) had raised their voice to have a separate homeland called "Udayachal".

However, the movement was suppressed by the then government. In order to spearhead the movement, the ABSU created a political organization called the Bodo People's Action Committee (BPAC). The movement of ABSU began with the slogan "Divide Assam Fifty-Fifty". This movement ended up with the creation of Bodo Accord in 1993. The accord soon collapsed and there was a split in ABSU and other political parties. This split caused violence in various Bodo areas and led to the displacement of about 70,000 people.

After the Bodo Accord, the Bodoland Autonomous Council (BAC) was constituted. Later on, the BAC was replaced by the BTQ which was established in accordance with the Memorandum of Settlement (MoS) on 10 February 2003. It consisted of around 46 members of whom 40 were elected and the rest were nominated.

The BTC consists of 12 executive members who are responsible for the administration of a specific area of control called somisthi. The areas which come under the jurisdiction of Bodo Territorial Council is known as Bodo Territorial Autonomous District (BTAD). The council has autonomy and control over the departments which are specified in the Memorandum of Understanding, however, it does not control the whole of district administration.

Till now, the BTC seems to have mostly addressed the issues pertaining to Bodo self-determination. This was indeed the first time when guarantees to all the hill tribes under the Sixth Schedule of the Constitution of India have been extended to the tribes of the plains. This, in fact, also has led to some fears that non-tribals in the Bodo Territorial Autonomous District area might create problems.

4. Jharkhand Movement

The term "Jharkhand" refers to a "forest region" and the term dates back to the sixteenth century. The forest region applies to the forested mountainous plateau region in eastern India, west of Gangas delta in Bangladesh, and south of Indo-Gangetic plain.

The area of Jharkhand consists of seven districts in Bihar, three in West Bengal, four in Orissa, and two in Madhya Pradesh. Around 90 per cent of the tribals in Jharkhand region live in Bihar districts. The two groups of tribals who were the main agitators of the movement were the Chotanagpurs and the Santhals.

The Jharkhand region is easy to defend, as it is a dense forest area. It was traditionally autonomous from the central government until the seventeenth century. The reason why the region became popular was due to its riches that attracted the Mughal rulers. Eventually, beginning with the Mughal administration there began more interference of outsiders and there was also a shift from traditional collective system of land ownership to one of private landholders.

Such trends continued and were intensified under the British rule and later on resulted in the development of the system of "bonded labor", which meant permanent and often hereditary debt slavery to the employer. In the late eighteenth century, the tribals resorted to rebellions. This made the government pass a number of laws in the nineteenth and twentieth centuries to restrict alienation of the lands of the tribals and to safeguard the interests of the tribal peasants.

There were major cultural changes in the year 1845 due to the advent of Christian missions, which had a major role to play in the Jharkhand movement. Many tribes were converted into Christianity, and many schools for both the sexes have been started and higher institutions were established which aimed to train the tribals as teachers.

The tribals also had to face many problems due to the mineral wealth of Jharkhand. The region is a rich source of coal and iron. Apart from these, even bauxite, copper, asbestos, limestone, and graphite are also found. Coal mining in this region had started in the year 1856 itself. In the year 1907, the Tata Iron and Steel Factory was established in Jamshedpur.

In the early part of the twentieth century, the modern Jharkhand movement was initiated by the Christian tribal students and later continued by the non-tribals and the non-Christians. Differences developed among the Protestant churches and the Roman Catholic Church.

However, these were resolved with the uniting of the various groups in the electoral arena and to an extent achieved some success at the local level in the 1930s. During this period the movement concentrated more on the Indian dikus than on

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261 March 2019
Special Issue 167 : Role of Panchayat Raj in Tribal Development

the Britishers. The Jharkhand spokesmen made many representations to the British commissions to grant a separate statehood and for the redressal of their grievances. However, all these were not much successful.

In 1947, due to independence much emphasis was laid on planned industrialization concentrating on heavy industries especially on the expansion of mining. The Jharkhand region has much economic importance as it contributes to 75 per cent of the revenue of Bihar. The government began acquiring the lands of the tribals, which left the tribals with very less compensation.

The government also felt that as the soils of the regions are poor, industrialization of such area would also help in providing employment for the local people. However, there was large influx of outsiders due to the industrial development and the local people began to feel inferior that they were not being employed in sufficient numbers. In 1971, the nationalization of mines resulted in violence, 50,000 miners of Jharkhand were fired and replaced by outsiders.

The government acquired lands for building dams and reservoirs. According to some observers, very little of the water and electricity produced were supplied to the region. The forest department encouraged is replacing the species of trees, which had multiple uses with others that had only commercial uses.

Shifting cultivation and forest grazing were not allowed. The local people of the region felt that the price, which the government paid for their forest products, was less. In course of time, these problems continued and were intensified.

In 1949, in the first general elections, the Jharkhand party under the leadership of Jaipal Singh secured majority of votes from the tribal districts. A memorandum was submitted to the Spates Reorganization Commission asking for the establishment of Jharkhand. However, the commission rejected this proposal of Jharkhand suite saying that it lacked a common language.

The Jharkhand Party continued as the largest opposition party in the Bihar legislative assembly. However, later it declined gradually. The biggest blow to the Jharkhand Party was in 1963, when the party was merged into Congress by Jaipal Singh without even consulting the members of the party. As a result, the Jharkhand party got fragmented into several small parties mostly based on the tribal lines which, has not been seen earlier.

Due to the differences in the level of education and economic development, there have been many disputes between the Christian tribals and non-Christian tribals. Separate organizations of the non-Christian tribals were formed in order to promote their interests. In 1968, a study team of the parliament visited Ranchi and investigated the removal of certain groups from the official list of scheduled tribes.

Many petitions were submitted to the study team saying that the tribals who were converted into Christianity were no longer tribals, and that they were benefited by both missionary schooling and were also enjoying the government protection as scheduled tribes which is very unfair. There were also many allegations in the following years that the missionaries were foreign agitators.

The Provisional Jharkhand Area Autonomous Council consisting of 180 members was established in August 1995. The council has around 162 elected members and 18 appointed members.

Thus, these were some of the major tribal movements. We observe most of the tribal movements had agrarian, religious, political, and economic causes for their emergence. Finally, if tribal aspirations are continuously ignored, their movements are likely to reach enormous proportions, which later become difficult to manage.

Most of the time these movements are banned by the government as they have the tendency to create law and order crisis rather than understanding the genuine political and democratic aspirations of the people. The solution is not suppression but to develop a holistic perspective of the real trouble and make efforts to integrate the tribes into the mainstream, assuring their identity.

Conclusuion

Different scholars have evolved different typologies of tribal movements. movements are those which are organized for improvement or purification of the cultural or social order by eliminating evil or low customs, beliefs or institutions. Apart from these movement many scholar study tribal culture and their movement. Mahapatra - divided in three groups (1) Reactionary (2) Conservative and (3) Revisionary or revolutionary. Surajit Sinha- classifies the movements into (1) Ethnic rebellions, (2) Reform movements, (3) Political autonomy movements within the Indian union, (4) Secessionist movements, and, (5) Agrarian unrests M.Dubey divides the tribal movements in North-East India into four categories (1) Religious and social reform movements, (2) movements for separate statehood, (3) insurgent movements, and,(4) cultural rights movements.

Reference

1 Tribal Movements in India - Dr. K.s. singh
2 The Schedule Tribe - G.S.Ghurya
3 Tribal Movements in India -Kamal k Mishra.
4 Birsa Munda ans His Movement -K.s. singh

Impact Factor Value : 6.561 I S S N- 2278-9308

Sanshodhan Samiksha

Humanities,Social Sciences,Commerce, Education, and language& Law Monthly

Peer Reviewed International Research Journal

Special Issue

February - 2019

Chief Editor

Prof.Virag S.Gawande

Editor

Dr.Sanjay j. Kothari

Social Sciences

Editor

Dr. Dinesh W.Nichit

Commerce

Published By

Aadhar Publication – Amravati

(M.S.) India 444604

ISSN-2278-9308

Educational Activity Influences on school Children's Development: The Review from Gadchiroli-Region

Prof. Devidas Mahadeo Daregave.
(Assistant Professor) Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari Samajkarya Mahavidyalaya, Malkapur, District Buldhana (Maharashtra)

Abstract: Social Activity has directly effects on children's educational achievement, their acquisition of literacy, numeracy and scientific knowledge. Formal educational qualifications are the key to a child's entry into higher education or training and also employment. The learning of specific knowledge and skills is a direct effect of classroom teaching. Such indirect effects of Slumschool are more elusive because they are mediated by children's motivation to learn or avoid learning, their conception of themselves as pupils, and the attributions they create for explaining success and failure. Cognitive and motivational mediators of indirect effects continue to exert influence on individual development outside and beyond gadchiroli region school.

This review considers the evidence concerning direct and indirect effects of school on school Children's Development. There are several well designed experimental studies of the impact of pre-school education which have included follow-up through young adulthood. These landmark studies designs which contrasted the development of children who had and had not experienced pre-school education, thus allowing causal models to be devised which suggest lasting benefits of pre-school education, especially for those from disadvantaged backgrounds.

Keywords: GadchiroliDistrict School Effects, Pre-school Education, Parents cognitions, Parents Attributions, Parents self-concept, Teacher expectations, Co-operative learning, Classroom tasks, Project or topic-based learning.

The Effects of Pre-school Education on school Children's Development:

The Indian education project organization Started, has received government funding for two decades in the hope that it would "break the cycle of poverty". A simple comparison design was used in early studies on the impact of Head Start. Typically, I.Q. or attainment test scores of pre-school "graduates" were compared to scores of control children who had no pre-school experiences. Initial evaluations seriously underestimated the value of the programmed by focusing on measures of intelligence as the main outcome.

Education in day care settings students: There is still disagreement amongst scholars as to whether early entrance into day care, say before the age of one, is detrimental to children's later development but sometimes with worse. A longitudinal showed a clear association between pre-school attendance and educational outcomes (reading linguistics, Science, math's) and social ones (behavior problems) at the age of 10.The longitudinal study shows clearly that many day care children fare worst of all in later life. Explanation for their poor outcome may lie in identifying those families who managed to obtain one of the places in state government day care, found that children attending day care centers run by slum Social Services Departments had 10 times more behavior and emotional problems as children in the same neighborhood attending playgroups. The educational outcome of day care may rest on social balance in enrolment and on age of entry.

Curriculum matter: An effective pre-school curriculum must do more than the new facts or simple cognitive skills. The High/Scope programme earlier was based on the Piagetian theory of active

learning. Central is the plan, do and review cycle. In small groups children plan what they will do each day in a long session called "work-time". After planning they go to defined areas to carry out their plans.

Pre-school education Effectiveness: The positive conclusions to be drawn from these studies are not new. Education on school Children's Development and concluded that: "The long term educational benefits stem not from what children are specifically taught but from effects on children's attitudes to learning, on their self-esteem, and on their task orientation. The most lasting impact of early education appears to be children's aspirations for education and employment, motivations and school commitment. The pre-school classroom but are indirect effects of children entering school with a learning orientation and beginning a "pupil career" with confidence. Early childhood education may be viewed as an innovative mental health strategy that affects many risk and protective factors.

The Effects of Primary School on Children's Attainment, Attitudes and Behavior: The research design for examining the effects of any educational experience on children's lives is to compare those who have attended it with those who have not. The most convincing pre-school has used experimental designs. Because (near) universal enrolment amongst children aged 6-16 makes a control design impossible in developed countries, researchers turn to other methods. One means for measuring the effect of school is to contrast educational attainment during the time duration.

Pupil Cognitions, Motivations and School Performance: The pre-school and statutory schools exert sizeable effects on the pupils' development, including scholastic attainment, attendance and social behavior such as delinquency and employment. The remainder of the review makes an abrupt shift in the argument to focus on psychological and educational mechanisms which might explain the reasons behind the impact.

The role of parents in transition to school: Research on the beginning of school is important because the reputations children establish and the view which they develop of themselves as "pupils" will influence learning later in primary school. Children with high levels of aggression in the pre-school and/or played more with younger children did not adjust easily to kindergarten and were not well liked by peers.

Teacher expectations: There is an enormous literature exploring ways teachers' expectations of pupils' performance might influence achievement and in classroom. The study showed that pupils whose teachers were led to believe were beginning an **"Academic Growth Spurt"** performed better at the end of the year despite their being randomly assigned, pupil marks at the end. In fact a "teacher expectancy effect" is well established because teachers are quite accurate judges of which of their pupils will do well or badly as the year progresses.

Co-operative learning: The roots of this type of learning are found in two psychological theories: Cognitive theories such as how learning in groups prompts intellectual conflicts which push the learner to more complex understanding, The motivational concerning the benefit of rewarding groups on the basis of the individual learning of all members to create peer norms which favor achievement-related efforts and the active helping of peers. These two theories shows them to be complementary, the one focusing on the cognitive benefits when students articulate their ideas

Classroom tasks: Some recent literature stresses the important role played by classroom tasks which are related closely to student motivation and also learning outcome suggests the matching of task demand to student ability lies at the heart of teaching.Theteaching is a purposeful activity and (the) teacher purposes or intentions inform the selection of tasks for slum children's.

Project or topic-based learning: Influential requires a question or problem that serves to drive the activity.

Social Responsibility : Behaving responsibly can aid learning by promoting positive interactions with teacher and peers, e.g. peer sharing of materials or exchanging help with assignments, Students' goals to be compliant and responsible can constrain and enhance the learning process, e.g. pupils' striving to complete assignments on time to comply with requirements. Most relevant in the classroom are the rules and norms that define the student role. In them students are required to adhere to rules for interpersonal conduct as well as those related to curricular tasks.

Concluding: Commitment to schooling was a variable of surprising strength in this analysis—directly affected by pre-school education, closely related to school achievement & a predictor of reduced delinquency.

The direct relationship between commitment and pre-school education suggests that the direct effects of pre-school were motivational as well as cognitive. We assumed that commitment to schooling began as a response to slum- school success.

Reviews &References :

https://www.britannica.com/

https://www.encyclopedia.com/

https://community-wealth.org/strategies/panel/cdcs/index.html

https://www.como.gov/community-development/

https://www.google.com/

https://www.cityofmiltonga.us/government/community-development/

https://www.cityofwhittier.org/government/community-development

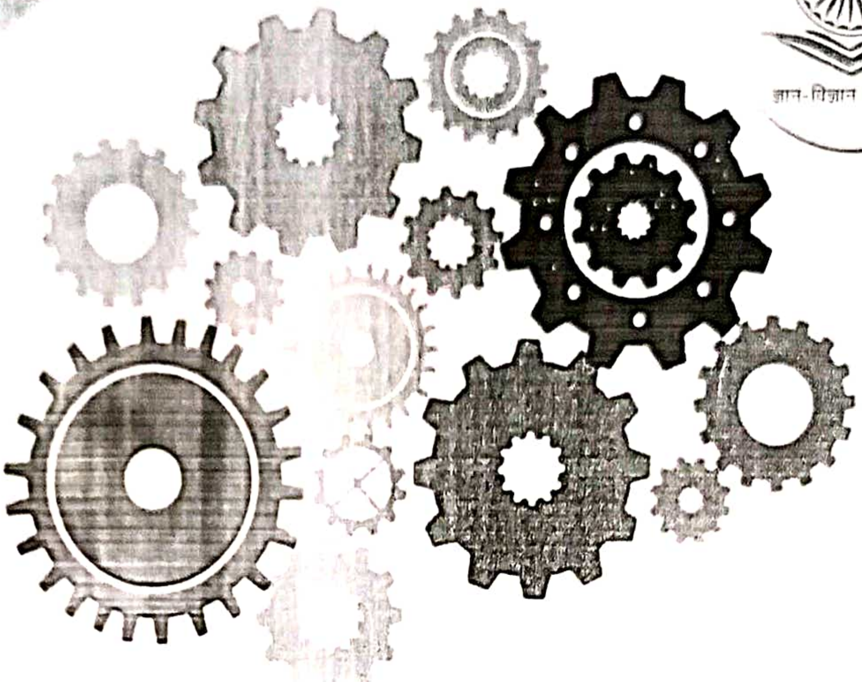

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

An International
Multidisciplinary
Quarterly Research Journal
ISSN 2277-5730

AJANTA

Volume - [illegible] Issue - [illegible]
October - December 2018
Marathi Part [illegible]
Hindi Part [illegible]

Impact Factor - 5.5
(www.sjifactor.com)

AJANTA
PRAKASHAN

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

१७. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची वाचन संस्कृतीतील भूमिका

प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
ग्रंथपाल, दा.ध.ना.चौ.समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर, जि. बुलढाणा.

सार

शिक्षण क्षेत्रातील उच्च शिक्षण पध्दती ही व्यक्तीला परीपक्वतेकडें घेवून जाणारी पध्दती अ प्राथमिक माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षणात विद्यार्थ्यावर परीणाम करणाऱ्या अनेक बाबी असतात. ज्यां अंगीकार करुन व्यक्ती उच्चशिक्षणात प्रवेश करीत असतो. अभ्यासवेडी त्याच्या अगोदरच्या शिक्षण प्रवा असणाऱ्या शिक्षक, पालक, राजकीय परीसर तथा सर्घराज्याचा फार मोठा प्रभाव होत असतो. याच वर शिक्षणाचे महत्व त्याला थोडेफार कळायला लागते. ज्यामध्ये ज्यांना ते कळल त्यानुरुप काही परीक्षा प होण्यासाठी शिक्षणात, तर काही जीवनाचे अंतीम ध्येय साधण्यासाठी शिक्षणाचा माध्यम म्हणून वापर क असतात व या माध्यमाच्या द्वारे संस्कारक्षम जीवन न कळतपणे घडवित असतात.

प्रस्तावना

प्रत्येकाच्या जीवनात शिक्षणाला सर्वोत्तम मानले जात असले तरी प्रत्येकाच्या केवळ इच्छेच आधारावर यश मिळतेच असे नाही. शिक्षणक्षेत्रात रुची निर्माण होण्यासाठी काही अनुकुल घटकांची उपलब्ध असावी लागते. ज्यामध्ये प्रथम क्रमांक व्यक्तीची कौटूंबीक स्थिती व वातावरण कुटुंबात जर शैक्षणी वातावरण असेल तर त्याचा निश्चितच चांगला प्रभाव व्यक्तीच्या शैक्षणीक प्रगतीवर होत असतो. ज्या अनेक उदाहरण आपणाला प्रत्यक्ष बघायला मिळतात जसे की अध्यापक किंवा प्राध्यापक असणाऱ्यांची मु त्याच क्षेत्रात, तर अधिकारी, डॉक्टर, व्यवसाय इ. क्षेत्रातील व्यक्तींची मुले आपल्याच आई वडिलांच अंगीकार करुन यशस्वी झाल्याचे दिसून येतात. यामध्ये महत्वाचे कारण म्हणजे आपल्या आई–वडील किंव शिक्षकांच्या आचार व विचारावरुन व्यक्ती नकळतपणे त्या क्षेत्राकडे वळतो व एकदा का त्या क्षेत्राकड वळल्यानंतर त्यामध्ये रुची निर्माण झाली की त्याद्वारे इच्छीत ध्येय प्राप्त होई पर्यंत तो थांबत नाही.

उद्देश

१. महाविद्यालयीन शिक्षणामध्ये शिक्षण घेत असतांना विद्यापीठांमध्ये प्राध्यपक यांचे अध्यापन कार्यातील ग्रंथालयाचे महत्व अभ्यासणे.

२. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यामध्ये ग्रंथालयातील ग्रंथ साहित्याचे अध्ययन करण्यांबाबतचे महत्व अभ्यासणे.

३. क्रमीक ग्रंथाशिवाय संदर्भसाहित्याचा अध्ययनासाठी उपयोग कसा केला जातो.

४. संशोधनपर कार्यात ग्रंथालयीन सेवांचे महत्व ओळखणे.

५. अध्यायनावर परीणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये पठन, वाचन, मनन इ. अध्ययन प्रक्रियांचे महत्व अभ्यासणे.

६. अध्ययनाकरीता आधुनिक सोयी सुविधा ग्रंथालयातून उपलब्ध असणे.

७. अध्ययनाकरीता अभ्यासीकेची उपलब्धता असणे.

८. वाचक/संशोधकाच्या प्रत्येक मागणीला ग्रंथालयाकडून प्रतिसाद मिळणे.

महत्व

महाविद्यालयीन शिक्षणात विशेषता परीणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये मुख्यतः त्याचे सवंगडी व महाविद्यालयीन परीसर याचा फार मोठा प्रभाव असतो. या वयात किमान पात्रता अंगी येण्याइतपतची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होतच असतो. क्षमता निर्माण होण्यास ग्रंथालयाची भूमिका ही महत्वाची असते. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षण प्रक्रीयेत अभ्यासक्रम व क्रमीक पाठयपुस्तकावर आधारीत असल्याकारणाने परीक्षेसाठी आवश्यक असणाऱ्या क्रमीक पुस्तकांचे अध्ययन करुन व त्यातही बाजारात मिळणाऱ्या मार्गदर्शिका (गाइड) चा वापर करुन परीक्षा पास होणे सहज शक्य होते. परंतु महाविद्यालयीन विशेषतः पदवी व पदव्युत्तर तथा संशोधनपर अध्ययनात क्रमीक ग्रंथावर आधारीत यश संपादन करता येणे शक्य होत नाही. अशा प्रकारच्या अध्यायनात विविध अध्ययन साहित्याचा वापर करावाच लागतो. असे अध्ययन साहित्य एकत्र मिळण्याचे एकमेव दालन म्हणजे महाविद्यालयीन व विद्यापीठ होत.

आजच्या इंग्रजीच्या माध्यमाच्या मागे धावणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययनासाठी ग्रंथरुपी साहित्याचा वापर मोठया प्रमाणात होतोच असे नाही. शालेय शिक्षणाचा विचार केला असता असे दिसून येते की, आज प्रत्येक ठिकाणी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेचे बिंग फुटल्यासारखे झाले आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण हे मध्यमवर्गीय समजल्या जाणाऱ्या परिवारातील विद्यार्थ्यांचे होत असते. त्यामुळे अध्ययन व अध्यपनाचे क्षेत्र जणू काही संक्षिप्त झाल्याचे जाणवते. उच्चमाध्यमीक अर्थात १२वी पास झाल्या क्रमीक पुस्तकांवर आधारीत अध्ययणाच्या मर्यादा संपत आल्याने पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणासाठी विज्ञानशाखा सोडल्यास इतर शाखांमध्ये मातृभाषेतील अध्ययन साहित्याची उपलब्धता मोठया प्रमाणात असते व त्यांचा अभ्यास करुनच प्रत्येकाला आपले उच्चशिक्षणाचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरविता येते. मातृभाषेशिवाय इंग्रजी माध्यमातून शिकणाऱ्या विद्यार्थांना सुध्दा केवळ अध्यापनावर अवलंबून राहून आपले शिक्षण पूर्ण करता येणार नाही. त्यासाठी त्याला आपल्या विषयावरील क्रमीक ग्रंथाशिवाय इतर संदर्भसाहित्य मिळण्याचे एकमेव साधन म्हणजे महाविद्यालयीन ग्रंथालय होय. आज अध्ययन व अध्यापनाचा विचार केला असता असे दिसते की उच्चशिक्षणात अभ्यासक्रमावर आधरीत साहित्य सबंधीत विषयाचे व्याख्यान देवून पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. विषय विद्यार्थ्यांना समजवून देण्यासाठी अध्यापक, प्राध्यापक, अध्यायनाच्या विविध पध्दतीचा अवलंबन जरी करत असले तरी एकदा कोणत्याही पध्दतीने शिकविलेला विषय विद्यार्थ्यांच्या मनात जसाच तसा राहील याची पूर्ण शाश्वती देता येत नाही. कोणाचेही मस्तीस्क कम्पुटर असत नाही की, ज्यामध्ये एकदा टाकलेला डाटा जसाचा तसा राहील. आवश्यक असलेली माहिती अधिकाधिक काळ स्मरणात राहावी यासाठी समंधीत अध्ययन

साहित्याची माहिती स्मरणात अधिकाधिक काळ राहण्यासाठी त्या माहितीचे सतत वाचन, मनन व चिंतन करीत राहावे लागते व ते करण्यासाठी ग्रंथालयासारखे दुसरे कोणतेही साधन उपलब्ध नाही. मुळात उच्चशिक्षणाचा भर केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळविण्यावर नाही तर उच्चशिक्षणात संशोधनावर अधिकाधिक भर देण्यात. आले असल्या कारणाने प्रत्येक उच्चशिक्षणात त्याला किमान एम.फील., पीएच.डी. सारख्या पदव्या दिल्या जात असतात. अशा प्रकारच्या संशोधनपर माहितीच्या आधारे निघणाऱ्या निष्कर्षावर आधारीत संपूर्ण समाजाचे भविष्यकालीन धोरण ठरविण्यासाठी मार्गदर्शक माहिती उपलब्ध होत असते ज्याचा आधार घेवून तत्कालीन शासन समाज विकासाचे ध्येय धोरणं ठरवित असते. महाराष्ट्र राज्याचा विचार केला असता असे दिसून येते की, शासणाच्या अनेक ध्येय धोरण ठरवितांना Tata instituteसारख्या संस्थांच्या संशोधनाचा आधार घेतला जात आहे व सध्याही घेतला जात आहे.

उपयोग

उच्चशिक्षणामध्ये विशेषता: पदव्युत्तर व पुढील शिक्षणाचा भर हा केवळ संशोधनावर आधारीतच असून नवीन विद्यापीठ धोरण तथा U.G.C. च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार अभ्यासक्रम राबविले जात असतात. त्यामुळे विद्यापीठ व महाविद्यालय स्तरावरील ग्रंथालयात अभ्यासकांनी केलेल्या संशोधनाच्या फायदा समाजाला निश्चितपणे होत असतो. त्यामुळे वाचन संस्कृती जोपसण्याचे खरे कार्य उच्चशिक्षण दिल्या जाणाऱ्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयामार्फतच होत असतो.

बदलत्या काळानुरुप उच्चशिक्षणास सुदधा शिक्षण पध्दतीमध्ये बदल होत आहे. वार्षिक परीक्षा पध्दती संपुष्ठात येवून नव्याने सत्रपरीक्षा घेतल्या जात आहे व सत्रपरीक्षेसाठी विद्यापीठ निहाय वेगवेगळया अभ्यासक्रम एकाच अभ्यासक्रमासाठी शिकविला जात असतो. या अभ्यासक्रमाचा भर पुस्तकी ज्ञानापेक्षा व्यवहारीक ज्ञानावर अधिक असल्या कारणाने तो यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्याकरीता समंधीत विषयाच्या मार्गदर्शिका खेरीज त्या विषयाची ग्रंथ व त्यावर आधारीत संदर्भग्रंथाची तसेच नियतकालीकांची मदत घेतल्याशिवाय पूर्ण होत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयांमार्फत मिळणाऱ्या सर्व सेवांचा वापर करावाच लागते. पर्यायाने त्या विषयावरची माहिती संकलीत करण्यासाठी त्या विषयाची ग्रंथ, विषया संमधीत मासिके, वर्तमानपत्र बघावीच लागतात म्हणजे माहितीच्या अद्यावतीकरणासाठी प्रत्येकाला ग्रंथालयाचा उपयोगच करावाच लागतो. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, उच्चशिक्षणार्थी ग्रंथालयाचा फारसा उपयोग न घेणारा विद्यार्थी उच्चशिक्षण घेत असतांना ग्रंथालयातील सेवांना टाळूच शकत नाही. याचाच अर्थ असा की, उच्चशिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयातील ग्रंथालयात आजची वाचनसंस्कृती अविरत जोपासल्या जात आहे व भविष्यातही अभ्यासकांची गरज असल्याकारणाने जोपासली जाणार या बाबत तीळमात्रही शंका नाही.

आधुनिक काळात संगणकाचे प्राबल्य सतत वाढत असून डिजिटल लायब्ररीची संकल्पना पुढे येत आहेत. उच्चशिक्षण घेणारे विद्यार्थी बऱ्याचदा ग्रंथालयाची प्रक्रिया पूर्ण करुन आपल्या संगनकावर ग्रंथालयातील सर्व ग्रंथ आपल्या घरीच अथवा आपल्या ठिकेत वाचू शकतात व माहिती मिळवू शकतात. परंतु असे असतांनाही ग्रंथ विद्यार्थी स्वत: प्रत्यक्षपणे हाताळत नाही. तोपर्यंत त्याला आपण अभ्यास केला असल्याचे समाधान मिळत

नाही. दोन्ही पध्दतीत विद्यार्थी वाचनावरच भर देत असतात. वरील सर्व चर्चेवरुन आपल्या असे निदर्शनास येईल की, आज उच्च शिक्षणात वाचन संस्कृती जोपासली जात आहे.

निष्कर्ष

१. आधुनिक काळात उच्च शिक्षणात स्वयं अध्ययनावर अधिकाधिक भर देण्यात आला आहे.

२. अध्ययनात प्राध्यापकांच्या मार्गदर्शनासह संदर्भ ग्रंथांचा मोठया प्रमाणात वापर केला जातो.

३. ग्रंथालयातुन आधुनिक सोयी सुविधा डिजिटल लायब्ररीच्या माध्यमातून पुरविल्या जातात.

४. विद्यार्थांना अभ्यासासाठी अभ्यासिका/वाचन कक्षात अभ्यासपूर्ण वातावरण उपलब्ध असते.

५. उच्चशिक्षणात मोठ्याप्रमाणात संशोधन कार्यावर भर देण्यात आला असला कारणाने वाचन संस्कृती जोपासण्याचा खरा प्रयत्न केला जातो.

संदर्भ

१. महाअनुभव. जून २०१२, श्री आनंद अवधानी.•झाडाझडती वाचन संस्कृतीची. पुणेः युनिक फीचर्स अॅण्ड न्यूज प्रा. लि., पृ.६६.रु.४०.

२. शब्दमल्हार. दिवाळी अंक २०१७. स्वानंद बेदरकर(संपा.). नाशिक : शब्दमल्हार प्रकाशन, पृ.१४८. रु.१५०.

३. महाअनुभव. जून २०१२, श्री आनंद अवधानी.•झाडाझडती वाचन संस्कृतीची. पुणेः युनिक फीचर्स अॅण्ड न्यूज प्रा. लि., पृ.६६.रु.४०.

४. पालकनीती. वर्ष.५. अंक.५. •वाचन नेमक काय करते?—वसीम मणेर. पृ.४. फलटण : प्रगत शिक्षण संस्था. संजीवनी कुलकर्णी(संपा.). पृ.१६. रु.१५.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi

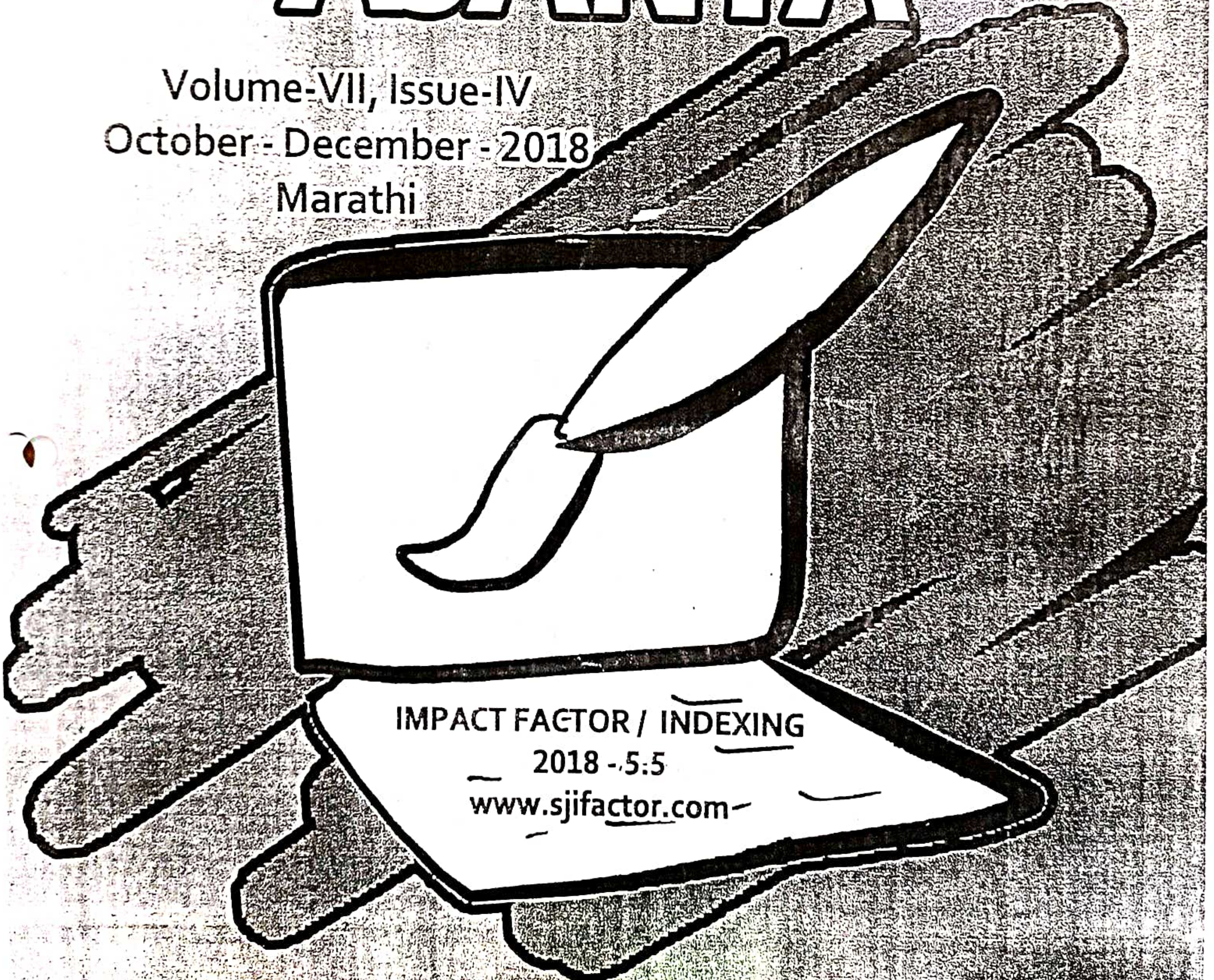

Ajanta Prakashan

३३. दीक्षाभूमी व ग्रंथ चळवळ

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
ग्रंथपाल, दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर, जि. बुलढाणा.

"विद्येविना मति गेली, मतिविना नीती गेली
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले"

महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी प्रत्येक मानवाच्या आयुष्यात शिक्षणाला किती महत्व आहे हे आपल्या विचारातुन मांडले. याचा अर्थ असा की आज मानवाच्या आवश्यक गरजांमध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा शिवाय शिक्षण ही सुध्दा मूलभूत गरज झाली आहे किंबहुनां शिक्षण हे मानवी कल्याणाचे सर्वोत्तम साधन आहे. त्यामुळे शिकलेच पाहिजे. अशाप्रकारे शिकवण देणाऱ्या तीन थोर महापुरुषांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गुरुस्थानी मानले ते तीन गुरु म्हणजे तथागत गौतमबुध्द, आद्यशिक्षक महात्मा ज्योतीबा फुले व संत कबीर. या तीनही महापुरुषांचे तत्वज्ञान हे सर्व मानवजातीच्या कल्याणाकरीता असलेली तत्वज्ञान ज्यामध्ये समता, न्याय, बंधुता व करुणा ओतप्रोत भरलेली आहे. अशा या विचारसरणीला अनुसरुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथे नागनदीच्या किनाऱ्यावर वसलेल्या नागवंशीय भूमीत तथागत भगवान बुध्दाच्या पूर्णपणे मानवतेला समर्पीत अश्या विज्ञानवादी मध्यम मार्गाचा अवलंब असलेल्या बुध्द धर्माचा स्विकार केला ज्यामुळे लाखो अनुयायासह ही धर्मक्रांती घडून आली, त्या स्थळाला दीक्षाभूमी म्हणून संपूर्ण जगतात गौरविण्यात येत आहे.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म हिंदुधर्मातील तथाकथीत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या चार उतळणीतील सर्वात शेवटचा असणाऱ्या शुद्र समजल्या जाणाऱ्या महार जातीतील, हिंदु धर्मपध्दतीतील मनुस्मृतीनुसार ज्यांना मानवतेचे पूर्ण अधिकाराने वंचित ठेवण्यात आले होते. ज्यांचे काम केवळ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांची सेवा करणे हेच होते. ज्यांच्यांत स्वाभीमान नावाचा अंशही नव्हता अशा अत्यंत दारीद्रमान, परावलंबी, पशुपेक्षाही हीन समजल्या जाणाऱ्या जातीत जन्मल्यामुळे त्यांचे बालपणासह संपूर्ण आयुष्य शुद्राच्या असहाय चटके सोसत गेले. आपल्या जातीतच नव्हे तर संपूर्ण शूद्र समजल्या जाणाऱ्या सर्वच जातीतील सर्वाधिक उच्चशिक्षीत, ज्ञानयोगी, जीज्ञासापीपासू, सर्वधर्माचे गाढे अभ्यासक, परदेशात शिक्षण घेवून बॅरीस्टर पदवी संपादन केलेल्या या महापुरुषाला हिंदुधर्मातील अनिष्ट चालीरीती रुढी परंपराविषयी कमालीची घृणता होती. आम्ही सुध्दा मानव आहोत, आम्हालाही भावना, विचार आहेत, आम्हालाही इतरांसारखे जगतां यावे. यासाठी आयुष्यभर संघर्ष करायला तयार करुन प्रत्यक्ष हे हक्क पदरात पाडून घेण्यासाठी तथाकथीत हिंदु धर्मपंडीतांशी प्रसंगी संघर्ष केला ज्यामध्ये काळाराम मंदीर प्रवेश, महाड सत्याग्रह अनेक अनेकविध सत्याग्रह आंदोलन करुन आम्ही जर हिंदु आहोत तर आम्हाला इतर हिंदु धर्मीयाप्रमाणेच हक्क मिळायला हवेत. मग तो मंदीर प्रवेश असेल, सार्वजनिक स्थळी वावरण्यास समाज मान्यता असेल, सार्वजनिक सण उत्सवात सन्मानजनक वागणूक मिळायला हवी. यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. केवळ एवढेच

नाही तर तात्कालीन ब्रिटीश सरकारलाही त्यांची जान व्हावी म्हणून गोलमेज परीषदेमध्ये आपल्या समाजाच्या स्थितीची जाणीव करुन देवूण जेव्हा भारताला स्वतंत्र दिले जाईल तेव्हा अस्पृश्यांसाठी स्वातंत्र मतदार संघाची मान्यता मिळवून घेतली. एवढे करुनही जेव्हा बाबासाहेबांना वाटले की हिंदुधर्म आम्हाला स्विकारायला तयार नाही तेव्हा त्यांनी येवला मुक्कामी धर्मांतरांची घोषणा केली व आपल्या जीवनाच्या शेवटच्या टप्प्यात नागपूर येथे आपल्या लाखो अनुयायासहीत बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली.

तथागत भगवान बुध्दाच्या मानवतावादी व पूर्णविज्ञानावर आधारीत भारतीय धम्माचा बाबासाहेबांनी स्विकार केला. याआधी बौध्दधम्माच्या तीन प्रमुख धम्मसंगीनी झाल्या. परंतू 20व्या शतकातील एकाचवेळी अशा कोटयावधी लोकांनी धर्मांतर करण्याची ही इतिहासातील महत्वपूर्ण घटना ज्यामुळे लाखो वंचीत घटकांना मानवी अधिकार या माध्यमातून बहाल झाले. अशा या महामानवाला अभिवादन करण्यासाठी व दीक्षांत समारोहामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रत्येक वर्षी नागपूर येथे विजयादशमी म्हणजेच दसऱ्याच्या दिवशी लाखो बुध्दधर्मीय अनुयायी दीक्षाभूमीला वंदंन करण्यासाठी येतात. दीक्षाभूमी ही केवळ एक ऐतीहासिक स्थळ नसून ती इथे येणाऱ्यासाठी एक स्फुर्ती स्थान झाली आहे. बाबासाहेबांनी दीक्षा घेतांना आपल्या अनुयायी यांना सांगीतले होते की तथागत भगवान बुध्दाचा धम्म व त्यातील आर्य अष्टांगीक मार्गाचा अवलंब करुन 22 प्रतिज्ञांचे पालन करुन आपण आपले जीवन यशस्वीपणे घडवू शकता. त्यातील महत्वाची बाब म्हणजे बाबासाहेबांनी प्रज्ञा, शील व करुणा या त्रीवेणी मंत्राचा अंगीकार करावा असे जाणीवपूर्वक मांडले. बाबासाहेबांच्या विचारांना नमन करण्यासाठी त्यांनी दिलेल्या मुलमंत्राना अंगीकृत करण्यासाठी संपूर्ण भारतातील लोक येथे उपस्थित असतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या अनुयायांना उत्कर्षाचा मुलमंत्र देतांना तथागत भगवान बुध्दाच्या प्रज्ञा, शिल व करुणा यासह शिका, संगठीत व्हा व संघर्ष करा, हा विचार दीक्षाभूमीवरुन घेवून लोक तो आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतात. बाबासाहेबांनी सांगीतलेले विचार घरा–घरात पोहचविले जावे यासाठी बाबासाहेबांच्या विचारसरणीला अनुसरुन दीक्षाभूमीवर हजारो पुस्तकांचे स्टॉल असतात. इथे येणारा प्रत्येक व्यक्ती किमान एकतरी पुस्तक दीक्षाभूमी येथून खरेदी करीत असतो. त्यामुळे विजयादशमी दीक्षाभूमी येथील सोहळा म्हणजे पुस्तकप्रेमीसाठी जिव्हाळाचा विषय असतो तर पुस्तक विक्रेत्यांसाठी महत्वाची संधी असते. दीक्षाभूमी आणि ग्रंथाविषयी लोकांमध्ये असलेली आसक्ती, अभिलाषा इथे मोठया प्रमाणात बघायला मिळते. कधीनव्हे एवढी ग्रंथांची विक्री दीक्षाभूमीतून या कालावधीमध्ये होत असते. बाबासाहेबांनी आपल्या अनुयायांना सांगीतले होते की एकवेळ उपासीपोटी झोपलात तरी चालेल परंतू आपल्या मुलांना शिकवा, त्यांची प्रथम ज्ञानाची भूक भागवा आणि त्यामुळे आज प्रत्येकांच्या घरातील देव्हारात देव नसतो मात्र ग्रंथ जरुर असतोच. मग तो बुध्दाच्या तत्वज्ञानातील असो की, डॉ. बाबासाहेबांच्या समतामुलक आधारीत संकल्पनेतील असो. हया ग्रंथांची केवळ पोथी म्हणून त्याची पूजा केली जात नाही तर त्याचे वाचन करुन त्यामधून मिळालेला बोध प्रत्यक्ष आचरणात आणण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. धर्मांतरानंतर अगदी कमी कालावधीतच अनेक गाव खेडयात बुध्दविहार निर्माण झाली. ज्याची प्रतीकृती दीक्षाभूमी सारखीच बहुदा बघायला मिळते. या विद्याविहारामधून धर्मथोतांड न मांडता तथागत भगवान बुध्दाचा ग्रंथ 'बुध्द आणि त्यांचा धम्म' हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखीत ग्रंथांचे वाचन प्रथम करुन नंतर इतरत्र ग्रंथाचे वाचन केले जाते. दीक्षाभूमीवरुन विकत घेतलेल्या ग्रंथा विषयी एक विशिष्ट प्रकारची श्रध्दा असल्यामुळे त्या विषयी अपार श्रध्दा व उत्सुकता असते.

त्यामुळे ग्रंथखरेदीपेक्षाही त्या ग्रंथाचे वाचन करण्यावर अधिकाधिक भर दिला जात असतो कारण परिस्थिती नसतांनाही डॉ. बाबासाहेबांनी शिक्षणासाठी किती यातना सहन केल्या हा आदर्श यांच्या समोर असतो. त्यामुळे आजच्या धर्मांतरीत नवबौध्द समाजातील कुटुंबात शिक्षणाचे प्रमाण अन्य मागासलेल्या घटकांपेक्षा निश्चितच अधिक असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येईल. आज मागास, घटकांमध्ये जी नौकरी, शिक्षण, विकासामध्ये स्पर्धा दिसून येते. याला येथील् समाजातील शिक्षणाचे प्रमाण कारणीभूत असते. त्यामुळे प्रत्येकाच्या कुटुंबातील आईला आपला मुलगा डॉ. बाबासाहेबांप्रमाणे शिकुण मोठा व्हावा अशी अपेक्षा असते. त्यासाठी ती जीवाचे रान करायला मागेपुढे पाहत नाही यामुळे यांच्यामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे जाणवते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या विचारात व आचरणात मूल्यवर्धीत फरक होत असल्याने त्यांच्यात लोकशाही मूल्यांची जान होण्यास मदत होवून आपणही सक्षम होवू शकतो त्यासाठी कितीही प्रयत्न करावे लागले तरी करणारच हे ध्येय गाठी बांधून प्रयत्नशिल असतात. एवढेच नव्हे तर स्पर्धापरीक्षामध्ये टिकुन राहण्यासाठी वाचनालय, अभ्यासीकांचा वापर करुन जास्तीत जास्त नौकऱ्यांमध्ये प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. राजकिय क्षेत्रात सुध्दा संख्याबळ कमी असतांनाही आपण शासनकर्ती जमात झालो पाहिजे हा बाबासाहेबांचा विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्टा केली जाते व त्यासाठी प्रतिस्पर्धेत टिकता याव म्हणून ज्ञानाचा साठा आपणाकडे असावा यासाठी विविध ग्रंथांचे वाचन करावे मग ते कायदयाचे असोत, चरित्रग्रंथ असोत किंवा प्रेरणादायी थोर पुरुषांचे जीवन चरित्र असो अश्या अधिकाधिक ज्ञानवर्धीत ग्रंथांचे वाचन व्हावे यासाठी दीक्षाभूमीवर उपलब्ध असलेल्या धम्मपरिवर्तन दिनासारखा दुसरा कोणताही योग्य दिवस नसतो म्हणून दीक्षाभूमीला ग्रंथालय चळवळीचे महत्वाचे योगदान आहे असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संदर्भग्रंथ

1) पवार, ना. ग. व वरोकर, अविनाश. भारतीय समाजक्रांतीचे जनक महात्मा जोतीराव फुले. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन, ऑगस्ट 2015. पृ.200. रु.220.

2) समाजप्रबोधनपत्रिका. वर्ष 54, क्रमांक–216, अशोक चौसाळकर(संपा.). पुणे : समाज प्रबोधन पत्रिका, ऑक्टोबर–डिसेंबर 2016.पृ.216. रु.20.

3) सुगावा. वर्ष 43वे, अंक 8 विलास वाघ. (संपा.). पुणे : संगावा प्रकाशन, एप्रिल 2016. पृ.16. रु.10.

4) सुगावा. वर्ष 43वे, अंक 10 विलास वाघ. (संपा.). पुणे : संगावा प्रकाशन, जून 2016. पृ.16. रु.10.

ISSN: ----------------------

28th DEC. 2018

Maharashtra Journal of Social Work

(A Half yearly Journal of Social Work)

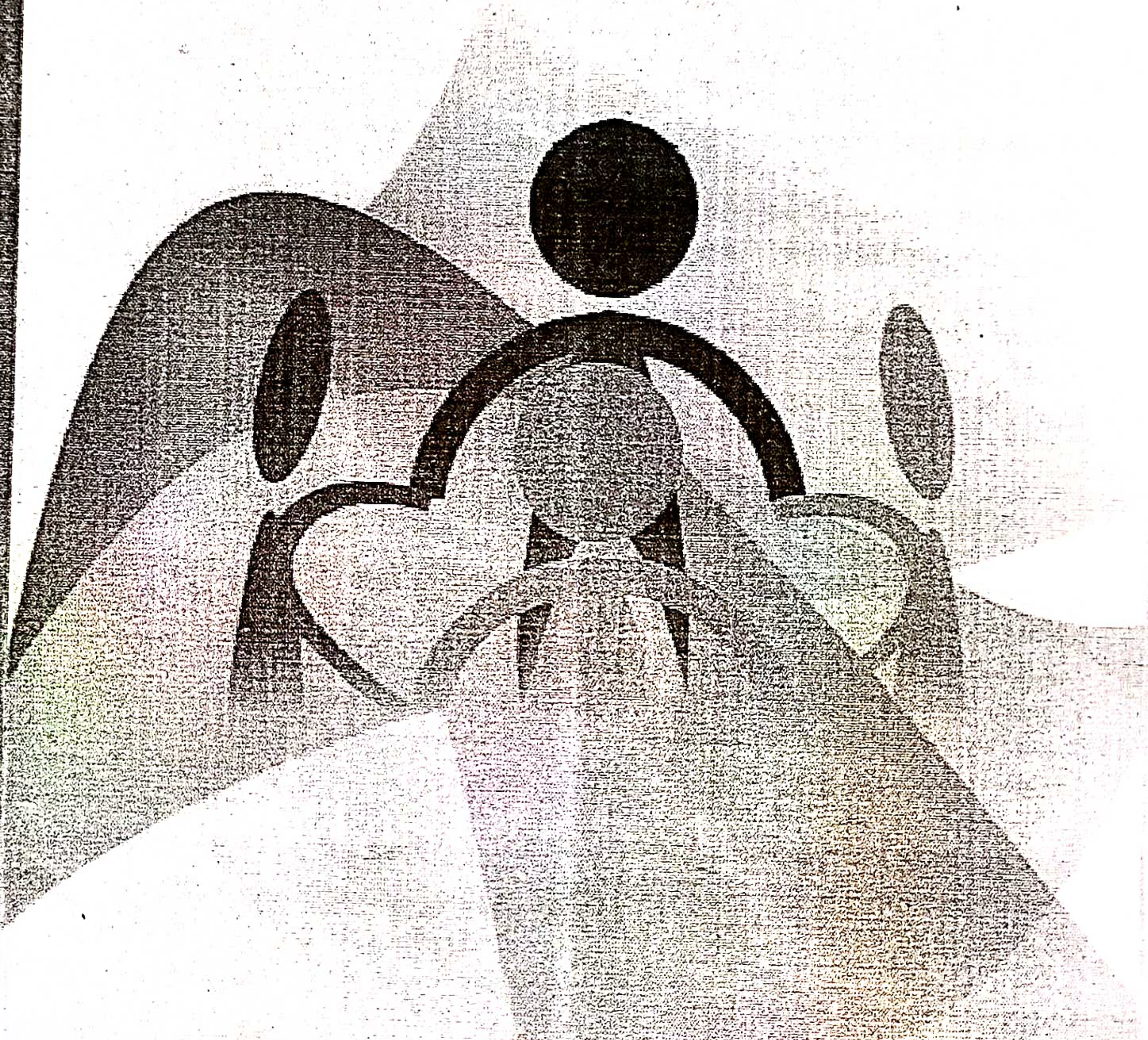

Published By
Maharastra Association of
Social Work Educators (MASWE)

९६. क्षेत्रकार्यात ग्रंथालय सेवांचे योगदान

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे,
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर, जि. बुलडाणा.

सारः

समाजकार्याच्या अभ्यासक्रमात क्षेत्रकार्याला खूप महत्व आहे. त्यामुळेच क्षेत्रकार्य म्हणजे समाजकार्याचा आत्मा असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. समाजकार्याच्या अभ्यासक्रम शिकत असतांना अशा आत्मारुपी क्षेत्रकार्य करतांना अभ्यासकाला अनेक व्यक्ती, संस्था, समुह. प्रक्रियाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोणातुन अभ्यास करावा लागतो. तो करीत असतांना अभ्यासक्रमाच्या ग्रंथाव्यतिरीक्त इतर ग्रंथालयीन सेवांचा भरपूर प्रमाणात उपयोग घेतला जातो. या सर्व ग्रंथालयामार्फत देण्यात येणाऱ्या सेवा घेऊनच क्षेत्रकार्य यशस्वीरीत्या पूर्ण करता येऊ शकते

प्रस्तावनाः

उच्च शिक्षणामध्ये अध्ययन व अध्यापनामध्ये शिक्षक व विद्यार्थ्यांना शिकविण्याकरीता व शिकण्याकरीता ग्रंथालयाचा मोठया प्रमाणात उपयोग करावा लागत असतो कारण उच्चशिक्षणाचा अभ्यासक्रम हा केवळ क्रमीक पुस्तकांवर आधारीत नसून त्या समंधीत इतर ज्ञानसाधनावरही अवलंबून असतो. शिवाय उच्च शिक्षणांत सुध्दा सत्र परीक्षा पध्दती लागू झाली असल्याकारणाने अभ्यासक्रमाचा व्यापही वाढल्याचे दिसून येते. त्यामुळे अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याच्या हेतूने केली जात असलेली धावपळ बघता शिकविलेला अभ्यासक्रम किमपत विद्यार्थ्यांना समजला हे कळणे कठीण जाते. अशा वेळी विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयापेक्षा दुसरा मार्ग सापडत नाही. याकरीता विद्यार्थी ग्रथालयात मग मिळेल त्यावेळी बसून अभ्यासाची तयारी करतांना व आपल्या परीक्षारुपी स्पर्धेत यशस्वी होतांना दिसतात.

महत्वः

समाजकार्यातील अभ्यासक्रमाचा विचार केला असता असे जाणवते की प्रत्येक सत्र अथवा वार्षिक परीक्षेत लेखी शिक्षण घेणाऱ्या प्रात्यक्षिकालाही महत्व असते. ज्याला क्षेत्रकार्य म्हणून संबोधल्या जात असते. मुलांना समाजकार्य हा विषय घेवून पदवी अथवा पदव्युत्तर करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हे क्षेत्रकार्य करणे आवश्यक असते. सर्वसाधारणपणे क्षेत्रकार्यामध्ये संस्थाभेटी या उपक्रमाअतंर्गत विविध संस्थांना भेटी दिल्या जात असतात. व अशा संस्था हया समाजकार्यातील क्षेत्राशी समंधीत असतात. संस्था भेटी देत असतांना तो केवळ एक दौरा नसून समंधीत संस्थेच्या स्थापनेपासून त्या संस्थेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या सोई सुविधा त्या संस्थेच्या अडचणी, त्या अडचणीवर कशाप्रकारे मात करता येते, तेथील समाजकार्याची प्रत्यक्ष कशा पध्दतीने सेवा देतात. इत्यादीचा अभ्यास केला जात असतो. हया संस्था समाजकार्य क्षेत्रात मोडणाऱ्या असल्यामुळे निश्चितच या उपेक्षीत मागास, पीडीत घटकावर काम करणाऱ्या असतात. अशा या संस्थांचा प्रत्यक्ष अभ्यासकरण्यापूर्वी त्या समंधीची माहिती ग्रंथालयामधून उपलब्ध होऊ शकते. समाजकार्याच्या अभ्यासक्रमामध्ये पेपर रीडींग हा अभ्यासक्रमाचा एक भाग आहे. यासाठी सुध्दा विविध विषयावरील प्रकाशित साहित्याचे संकलन करुन त्या संबंधी माहिती अद्यावत ठेवण्याकरीता ग्रंथालयातील ज्ञानस्त्रोताचा उपयोग होत असतो. पेपर वाचन सारख्या प्रकारात नवनवीन अद्यावत विषयावरील माहिती विविध स्त्रोतांच्या माध्यमातून संकलित करुन ती पेपरच्या स्वरुपात मांडून तो पेपर सभागृहात मांडून त्यावर चर्चा घडवून आणली जात असते. अशा पेपर तयार करण्यासाठी आवश्यक ती माहिती ग्रंथालयाच्या विविध स्त्रोतामधून संकलित करण्यास मदत होत असते. तसेच विविध माध्यंमाचा उपयोग

जनजागृतीसाठी कशाप्रकारे करायचा याचे ज्ञान या संदर्भातील माहिती च्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होऊ शकते. आजच्या इंटरनेट सारख्या आधुनिक माध्यमाचा वापर करुनही माहितीची देवाणघेवाण ग्रंथालयाच्या माध्यमातून करण्यात येते. समाजकार्य क्षेत्रातील सर्व संस्थांची माहिती आज इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. त्याची प्राथमिक स्वरुपाची माहिती ही ग्रंथालयातून विद्यार्थ्यांना मिळविता येते. या शिवाय अनेक सामाजिक संस्था, मंडळे, समुह, बोर्ड इत्यादीची माहिती ग्रंथालयाच्या दालनात उपलब्ध असते.

कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करण्यापूर्वी त्या विषयावरची प्राथमिक स्वरुपाची माहिती प्रथम विद्यार्थांना ग्रंथालयातुनच उपलब्ध होत असते. मग ती एखाद्या सामाजिक समस्येच्या बाबतीतील असो वा ग्रामीण स्तरावरील किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थेची असो. प्रत्येक माहिती ग्रंथालयात उपलब्ध असते त्याचे विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक असलेले संदर्भ साहित्याचा वापर करुन त्याची माहिती संकलीत करण्यात येते. बऱ्याचदा ग्रंथामध्ये प्रकाशित झालेली माहिती कालबाहय झाली असल्याचे लक्षात येते. अशावेळी त्या विषयाशी संबंधीत अद्यावत माहिती, विविध मासिके, वर्तमानपत्र, इन्टरनेट, ई-बुक, ई-पीरिऑडिकल्स या माध्यमातून होऊन त्या विषयासंबंधी अद्यावत आकडेवारी उपलब्ध होऊ शकते. त्यासाठी ग्रंथालयाचा भरपूर प्रमाणात उपयोग होत असते. विद्यार्थ्यांना माहितीचे संग्रहन व संकलन करण्याची आवड निर्माण झाल्यास ते ग्रंथालयातमार्फत जास्तीत जास्त ज्ञान व माहिती मिळवू शकतात. ग्रंथालय असे माहिती संकलनाचे दालन आहे की, ज्यामध्ये एखाद्या विषयावरचे भूत, भविष्य व वर्तमानकाळात होणाऱ्या परीवर्तनाचा अंदाज मांडण्यास उपयुक्त साहित्य उपलब्ध होऊ शकते. त्यामुळे उच्च शिक्षणात विशेषता संशोधनपर अध्ययनात भरपूर वेळ हा ग्रंथालयात दयावा लागत असतो. काही काही ग्रंथालय तर त्यामुळेच चोवीस तास उघडे असतात. त्यामुळे अभ्यासार्थीला सतत अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध करुन दिली जात असते.

समाजकार्य अभ्यासक्रम हा पूर्णपणे व्यावसायिक अभ्यासक्रम आहे. व्यवसाय म्हटला की व्यवसायासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य व्यावसायिकाच्यात असावयास हवे. त्या शिवाय तो आपल्या व्यवसायात प्रगती साधु शकत नाही. समाजकार्य करतांना सुध्दा या विषयातील पदवीधारकांमध्ये विविध प्रकारचे कौशल्य असावयास हवे. त्यासाठी त्यांना क्षेत्रकार्य प्रामाणिक व जागृतपणे करावे लागते. समाजकार्याच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यावसायिकास मानवाच्या इच्छा, अपेक्षा, भावना, विचार, वृत्ती, कल इ. चा अभ्यास असावाच लागतो. थोडक्यात माणसाला ओळखण्याची क्षमता प्रशिक्षित समाजकार्यकर्त्यांमध्ये असावयास हवे व त्या क्षमता जोपासण्यासाठी क्षेत्रकार्यातील प्रत्येक बाबीमध्ये त्याने सहभागी होणे आवश्यक असते. त्यामधुन त्याला विविध कौशल्ये विकसित करायला संधी उपलब्ध असते. समाजकार्यकर्त्याला व्यक्ती विषयीचे ज्ञान, समाज, समुह, सामाजिक प्रवाह, परीवर्तनात्मक घटना, इ. विषयाने जागृत असावयास हवा. समाजकार्याच्या विविध पध्दतींचा सखोल अभ्यास करुन त्याचा प्रत्यक्ष कार्यात अवलंब केल्यास विविध कौशल्ये विकसित करायला वाव मिळतो. समाजकार्यकर्त्याला सतत समाजामध्ये, समुहामध्ये वावरावे लागते. आपले विचार प्रभावीपणे समाज, समूह यांच्यापर्यत पोहचविण्यासाठी त्यांना प्रभावी वक्तृत्व शैली अवगत असणे आवश्यक आहे. आपल्या विषयाबाबतचे सखोल ज्ञान प्राप्त केल्यास त्यांना आपल्या वकृत्वगुणांचा वापर करुन ते समाजापर्यंत पोहचविणे शक्य होते. व हे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी ग्रंथालय हेच उपयुक्त असे दालन आहे. समाजाकडून अपेक्षित प्रतिसाद मिळविण्यासाठी कसे बोलावे, विचार मांडण्याची पध्दती, इत्यादीचे ज्ञानही त्यांना ग्रंथालयातील विविध वक्त्यांच्या ग्रंथांमधुन उपलब्ध होऊ शकते. याप्रमाणे समुपदेशन प्रक्रियेतसुध्दा समुपदेशन करतांना अशीलाला समजवून घेवून त्याची समस्या सोडविण्याकरीता त्याला मदत करतांना घ्यावयाची काळजी त्यांची मानसिकता ओळखता यावी, त्याला अपेक्षीत असणारी बाब व वास्तवता इत्यादीची जाणीव होऊन योग्य निर्णय घेऊन समुपदेशन करता येण्यासाठी आवश्यक ती माहिती ग्रंथालयाच्या विविध स्त्रोतांमधून संदर्भाकरीता वापरता येऊ शकते. याचबरोबर अपंग, वृध्द, महिला, युवक, अनु. जाती जमाती इ. च्या कल्याणकारी संस्थांमध्ये काम करतांना या सर्व घटकांची सर्वसमावेशक माहिती शिकत असतांनांच त्याच्याशी समायोजन साधून त्याचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यासाठीचे आवश्यक असणारे ज्ञान, ग्रंथालयाच्या माध्यमातून विविध ज्ञान स्त्रोतामधून उपलब्ध होऊ शकते.

उपयोग:

समाजकार्य अभ्यासक्रम शिकविल्या जाणाऱ्या संस्थामध्ये ग्रंथालयाचे महत्व अन्य उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थापेक्षा अधिक असल्याने ग्रंथालयातील सर्व सेवांचा उपयोग अभ्यासक मोठया प्रमाणात घेत असतात. अगदी पदवीपासून पदव्युत्तर तर एमफील, पीएचडी सारख्या संशोधनालाही ग्रंथालय सेवा मोठया प्रमाणात देण्यात येतात. दैनंदिन देवाण घेवाण पेक्षाही इतर संदर्भीय सेवांचा उपयोग अधिक घेतला जात असतो. कारण समाज हाच मुळात या अभ्यासक्रमाची प्रयोगशाळा असल्यामुळे आणि समाज हा पुर्णपणे परीवर्तनशिल असल्यामुळे अनेक सामाजिक संरचनामध्ये सतत बदल घडत असतात. अशासाठी समाजकार्य ग्रंथालयाला अत्यंत अद्यावत राहावे लागते कारण समाजकार्याचे अभ्यासक कोणती माहिती मागतील हे माहिती नसते त्यामुळे दैनंदिन घडामोडीवरही ग्रंथालयाला दक्ष राहून त्यासंबंधीची माहिती उपलब्ध करुन संकलीत करावी लागते की ज्यामुळे वाचकांची मागणी तात्काळ पुर्ण करता येणे शक्य होते यासाठी ग्रंथालय संदर्भ साहित्य मासिके, वर्तमानपत्र, नेट, ई-बुक्स, ई-पिरिऑडिकल्स. ध्वनीफीत, चित्रफीत विविध विषयावरील तज्ञ व्यक्तींच्या व्याख्यानाचे ध्वनीफीत संकलीत केल्या जात असतात. जे साहित्य ग्रंथालयाबाहेर देता येणे शक्य होत नाही असे साहित्य दैनिक देय नोंदीवर वाचनकक्षात उपलब्ध करुन दिले जाते. बऱ्याचदा वाचक एखादया विषयाविषयी संदिग्ध असतात अशयावेळी त्याच्यासोबत मौखिक संभाषण करुन त्यांना समुपदेशन करण्यात येते. थोडक्यात कोणत्याही विषयावरची कोणतीही माहिती ती अगदी अद्यावत आकडेवारीसह उपलब्ध करुन देण्यावर भर असतो. त्यामुळे समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथालयात वाचकांची उपस्थिती इतर ग्रंथालयापेक्षा अधिकच असते. ही सेवा समाधानकारक दिली जावी यासाठी ग्रंथालय सेवकांना नेहमीच अद्यावत राहावे लागते. याशिवाय समाजकार्य अभ्यासक्रमाचा आवश्यक भाग म्हणून पदवी व पदव्युत्तर स्तरावरही संशोधन केले जात असल्यामुळे ग्रंथालयाकडून सर्वच सेवा पुरविण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. त्यामुळे क्षेत्रकार्याअंर्तगत ग्रंथालयांच्या सेवांचे महत्व अधिकच आहे.

निष्कर्ष:

१) उच्चशिक्षणात ग्रंथालय हे ज्ञानस्त्रोतांचे महत्वाचे दालन आहे.

२) समाजकार्य अभ्यासक्रमात संशोधनावर भर दिला गेला असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयीन सेवा पुरविल्या जातात.

३) क्षेत्रकार्याअंर्तगत विविध बाबी पुर्ण करण्याकरीता संदर्भिय साहित्याचा अधिक वापर केला जातो.

४) ग्रंथालय अधिकाधिक अद्यावत ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

५) माहिती पुरविण्याकरीता नेट, ई-बुक, ई-पिरिऑडिकल्स, ई-मेल सारख्या आधुनिक साधनांचा वापर करण्यात येतो.

६) वाचकांची मागणी प्रथम पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

७) प्रसंगी चर्चा, समुपदेशनाचा वापर करुन वाचकांचे मागणी बाबत समाधान करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

८) व्यवसायिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी आवश्यक ती माहिती उपलब्ध करुन दिली जाते.

९) प्रशिक्षित समाजकार्यकर्ता निर्माण होण्यासाठी आवश्यक ती सर्व माहिती अभ्यासार्थींना उपलब्ध करुन देण्यात येते.

१०) क्षेत्रकार्यात सर्व ग्रंथालयीन सेवांचा उपयोग अभ्यासार्थी घेत असतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) टांकसाळे, प्राजक्ता. एकात्मिक समाजकार्य. नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन, २००६. पृ.४१०.

२) बाराहाते, नंदा. समाजकार्य विचारधारा. नागपूर : आर. बी प्रकाशन, २०१०.पृ.३२८.

३) टांकसाळे, प्राजक्ता. व्यवसायिक समाजकार्य. नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन, २००७. पृ.५५४.

४) पांडेय, तेजस्कर. समाजकार्य-दर्शन. लखनऊ : भारत प्रकाशन, २००४. पृ.५२४.

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.9

ICSSR Sponsored

Indian Council of Social Science Resea

Two Days National Seminar on

"LIBRARY AUTOMATION USING SOUL SOFTWARE"

24th & 25th February 2019

February 2019 (Special Issue)

✣ EDITOR IN CHIEF ✣

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✣ GUEST EDITOR ✣

DR. ASHOK S. SONONE
PROF. R. G. BAHETI

DR. S. R. BAHETI
SHRI. M. K. SONONE

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Library Science

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERECE & SCIENCE COLLEGE, AKOL

(Re-accrediated by NAAC with A (Grade)

(Affiliated to : Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

133

ग्रंथालय आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील अडचणी व त्यावरील उपाय

डॉ प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
ग्रंथपाल
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय मलकापूर, जि. बुलडाणा.
ई. मेल--ppkmlk@gmail.com

सार– ग्रंथालये म्हणजे महाविद्यालये, विद्यापीठे यांचा आत्मा आहे हे सर्वाश्रृत आहेत व सत्यही आहे. परंतू आज या सर्व ग्रंथालयाचा कायापालट घडवून आणणे गरजेचे आहे. त्यासाठी ग्रंथालयांचे आधुनिकिकरण करणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरण व माहितीच्या परिस्फोटामुळे जगभरात माहितीचे आदानप्रदान फार मोठया प्रमाणात होत आहे. या माहितीचे भंडारण व प्रसारण याचे फार मोठे आव्हान आज ग्रंथालयांसमोर आहे. यावरच आपल्या देशाच्या शैक्षणिक सामाजिक, सांस्कृतिक विकास अवलंबुन आहे. काळानुरुप पारंपारीक पध्दतींमध्ये बदल करुन संगणक प्रणाली व इतर आधुनिक संसाधनाच्या सहाय्याने ग्रंथालयांचा वाचकाभिमुख विकास घडणे आवश्यक आहेत. प्रस्तुत लेखात ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणांच्या मार्गातील अडचणी व त्यावरील उपाय याबाबतची तथ्थे मांडण्यात आली आहेत.

प्रस्तावना–शिक्षण क्षेत्रात ग्रंथालयाचे फार मोठे महत्व आहे. ग्रंथालयाच्या आधारावरच उच्च शिक्षण व संशोधन संस्था यांचे कार्य चालते. आज आपल्या देशात ग्रंथालयांचा विकास चांगल्या रीतीने झाला आहे व सुरु आहे. परंतु आज त्याच ग्रंथालयाच्या आधुनिकीकरणाचे आव्हान आपल्या समोर उभे आहे. ग्रंथालयाचा उपयोग अधिकाधिक वाढविण्यासाठी व प्रभावी होण्यासाठी ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणाची गरज आहे. ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण होणे त्यांच्या विकासातील एक महत्वाचा टप्पा आहे. सर्व शैक्षणिक व संशोधन ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण हा आपल्या देशाच्या विकासातील क्रांतीचा पाया आहे असे म्हणणे वावगे ठरु नये. फक्त शक्षणिकच नाही तर सामाजिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक व इतर सर्व क्षेत्रामध्ये विकास घडून यायचा असेल तर ग्रंथालयांचा काळानुरुप विकास होणे गरजेचे आहे.

आज मोठया शहरांमधील विकसित ग्रंथालयांचा उपयोग व फायदा शहरातील विद्यार्थी व संशोधक यांना होत आहे. या शहरांमधील, विद्यापीठांमधील व मोठया संस्थामधील ग्रंथालयातील ग्रंथसंपदेचा फायदा ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना होत नाही. मात्र आधुनिकीकरणामुळे व डिजीटल ग्रंथलये, ई ग्रंथालय या संकंल्पनेमुळे या सर्व ग्रंथालयातील ज्ञानसाठयाचा फायदा ग्रामीण विद्यार्थी व संशोधक यांना झाल्यास प्रगतीची नवी दालने निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही व ग्रंथालये व ग्रंथालय सेवक यांच्यासाठी यापेक्षा मोठी कोणतीच बाब असू शकत नाही.

आजच्या आधुनिक युगात ग्रंथालयांचेही आधुनिक तंत्रज्ञानाशी संलग्नित होणे काळाची गरज आहे. माहितीचे विश्व एवढे व्यापक झाले आहे की कोणत्या वाचकाला कोणत्यावेळी कोणती माहिती हवी असेल हे सांगता येत नाही. ही माहिती त्यांना तात्काळ त्यांच्या हातात उपलब्ध करुन देणे एवढे मोठे आव्हान आज ग्रंथालयासमोर आहे. यासाठी ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण होणे अत्यावश्यक आहे. ग्रंथरुपी माहिती व ज्ञान संगणक प्रणालीला जोडल्या गेल्यास जगातील कोणत्याही कानाकोपऱ्यातील ग्रंथालयातील माहिती एका क्लिकवर उपलब्ध होऊ शकेल.

ग्रंथालय संदर्भातील चळवळ जोमाने असतानाही तीला जोपर्यंत आधुनिकीकरणाची जोड मिळत नाही तोपर्यंत ती परीपुर्ण आहे असे म्हणता येणार नाही. आज विज्ञान व तंत्रज्ञानाने खुप मोठी प्रगती केली आहे. ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी ग्रंथालयांमध्ये संगणके, इंटरनेट, स्कॅनर, प्रिंटर्स, सॉफ्टवेअर्स इत्यादी आधुनिक संसाधनांची आवश्यकता असते.

ग्रंथालय आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील अडचणी व त्यावरील उपाय–

1)आधुनिकीकरण घडवून आणण्यासाठी शासकीय इच्छाशक्तीचा अभाव–

शासन वाचन संस्कृती जोपासली जावी याकरीता विविध योजना राबविण्याचा प्रयत्न शासन करीत असले तरी ज्या प्रमाणात ग्रंथालय चळवळ व वाचन संस्कृती जोपासली जावी यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात नाही. आजही सार्वजनिक वाचनालयाचा विचार केला असता अ ब क ड श्रेण्यांच्या ग्रंथालयांना शासनामार्फत दिला जाणारा निधी पुरेसा नाही. जो निधी मिळतो त्यामध्ये ग्रंथ खरेदी दैनंदिन गरजासह कर्मचारी यांचे वेतनही दयावे लागते. या शिवाय कोणत्याही सुविधा शासनामार्फत पूरविल्या जात नाही. वाचनालयासंदर्भात कोणतेही नाविण्यपूर्ण धोरण शासनाकडून राबविले जात नाही. त्यामुळे जणूकाही शासन केवळ औपचारिकता म्हणून वाचनालयाला चालविण्याचे धोरण अवलंबतांना दिसते. त्यामुळे शासकीय इच्छाशक्तीचा अभावच ग्रंथालयासंदर्भात दिसून येतो.

2)पुरेशा निधीची उपलब्धता नसने–

शासनाकडून ग्रंथालयांना मिळणारा निधी हा पूरेसा नसल्याने ग्रंथालय प्रशासनाला वाचकांच्या गरजेनुसार आवश्यक असणारी ग्रंथसंपदा केवळ ता ग्रंथ महाग असल्यामुळे खरेदी करता येत नाही. शिवाय ज्या आधुनिकीकरण करण्यासाठी जी संसाधने आवश्यक असतात त्या केवळ निधी अभावी खरेदी करता येणे शक्य होत नाही. स्पर्धापरीक्षा विषयक दालन सुरु करायचे असल्यास उपलब्ध निधीत अश्या सर्वच घटक विषयाची ग्रंथ खरेदी करुन तो दालन अद्यावत करता येणे शक्य होत नाही.

3) ग्रंथलयात आवश्यक त्या आधुनिक संसाधनांचा संपूर्ण संचाची उपलब्धता–

आज परंपरागत साधने व उपकरणे पूर्णपणे कालबाहय झाली आहेत. अधिक नवनवीन साधने उपलब्ध असतांना ते निधीअभावी ग्रंथालयाला खरेदी करता येणे शक्य नाही जसे की ग्रंथ ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेली रॅक, वर्तमानपत्र स्टॅंड, वाचनालयातील आधुनिक बैढकव्यवस्था संगणके, इंटरनेट, स्कॅनर, प्रिंटर्स, सॉफ्टवेअर्स इत्यादी परिपूर्ण असणे आवश्यक आहे. अश्या बाबी केंवळ UGC कडून मिळणाऱ्या अनुदानातूनच महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये उपलब्ध होऊ शकतात. अन्यत्र मात्र त्या सुविधा पुरविता येणे शक्य होत नाही.

4)इंटरनेटची पुरेशी सुविधा–

ग्रंथलयात अनेक विषयावरची ग्रंथ, मासिक, वर्तमानपत्र उपलब्ध असतांनाही सर्वच विषयावरची सर्वच माहिती उपलब्ध होवू शकेल असं मात्र नसत. विशेषता अद्यावत माहिती करीता व आपल्या क्षेत्राबाहेरील माहिती बऱ्याचदा इंटरनेटच्या साहयाने उपलब्ध होत असते. त्यासाठी ग्रंथलयात कायमस्वरुपी इंटरनेटची सुविधा सेवकांसह वाचकांनाही उपलब्ध करुन दिली पाहिजे. परंतू शासन व संस्था उदासीन दिसून येतात. कारण इंटरनेटसाठी आवश्यक कॉम्पुटर, प्रींटर्स त्यासाठी भरावी लागणारा निधी उपलब्ध होत नाही. ग्रंथालये अद्यावत ठेवण्यासाठी माहितीचे इतक्या मोठया प्रमाणात देवाण घेवाण करणे आवश्यक असते की उपलब्ध इंटरनेट डाटा फार कमी पडतो. मोठया प्रमाणात इंटरनेट डाटा उपलब्ध असणे ही सुध्दा खर्चिक बाब आहे.

5)ग्रंथालयीन सॉफ्टवेअरची उपलब्धता–

ग्रंथलयाचे कामकाजात अधिक गती येण्यासाठी व ग्रंथलयाचा परिपूर्ण उपयोग होण्यासाठी ग्रंथलयामध्ये चांगल्या सॉफ्टवेअरचा वापर करणे अवश्यक आहे. आजही छोटी शहरे व ग्रामीण भागातील ग्रंथलयात सॉफ्टवेअर उपलब्ध नाहीत.

6) ग्रंथालयीन सेवकांचे प्रशिक्षण.–

ग्रंथालयात काम करणारे कर्मचारी ग्रंथालय शास्त्राचे पदवीधर असले तरी प्रशिक्षण काळात कंम्पूटर व सॉफ्टवेअरचे आधुनिक ज्ञान प्रत्येकाला असतेच असे नाही. छोटी शहरे व ग्रामीण ग्रंथालयांमधील सेवकांना आधुनिक तंत्रज्ञान व सॉफ्टवेअर वापरण्यासाठी त्यांच्या मातृभाषेतून प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय उपलब्ध संसाधनांचा प्रभावी वापर होऊन त्याचा ग्रामीण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना या सुविधांचा वापर व फायदा करुन घेता येणार नाही. म्हणून त्यांचे परिपूर्ण प्रशिक्षण आवश्यक आहे.प्रशिक्षणामुळे त्यांच्या कार्यातील उणीवा दूर होवून आधुनिक ग्रंथालयाची सेवा पूरविणे शक्य होईल..

7) आवश्यक त्या सोयी सुविधांची उपलब्धता.–

ग्रंथालयामध्ये आधुनिकतेच्या दृष्टीने वाचकास वाचनास पुरक अश्या सर्व सुविधा पुरविणे आवश्यक असतात. जसे की प्रत्येक ग्रंथालयात इंटरनेटसह, झेरॉक्स सुविधा, पीण्याचे पाणी, ग्रंथ भंडारण व्यवस्था, रॅक, वर्तमानपत्र

स्टॅंड, सुसज्ज आधुनिक बैठकव्यवस्था, इत्यादी सुविधा असल्यास वाचकांना योग्य उपयोग करुन घेता येईल व प्रत्येकाच्या मागणीला ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग पूर्ण प्रतिसाद देऊन खऱ्या अर्थाने आपल्या सेवा पूरवू शकेल.

समारोप–वर्तमानात सर्व क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधाराने प्रगती होत असल्याचे आढळुन येतो. आज ग्रंथालयांसाठी उपयोगी असणार तंत्रज्ञान जसे की संगणके, सॉफ्टवेअर तसेच इतर आधुनिक संसाधनाची उपलब्धता सर्व ग्रंथालयांमध्ये असणे आवश्यक आहे. याकडे शासनाचे लक्ष वेधले जाऊन शासनामार्फत यासाठीचा निधी उपलब्ध करणे, प्रशिक्षण केंद्रे निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ–

1) जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र. नागपूर : विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, 2006–2007. रू.175.

2) फडके, द. ना. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण. नाषिक : यषवंतराव चव्हान महाराश्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे 2007. पृ.62.

3) फडके, द. ना. संगणक जाळे व बहुसंज्ञापन माध्यमे. नाषिक : यषवंतराव चव्हान महाराश्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे 2007. पृ.47.

4) पाठक, वसंत. हिन्दू षलाका. •ग्रंथालये. पृ.41ते 44. नागपूर : विष्व हिंदू जनकल्याण परिशद, विदर्भ, पृ. 100. रु.10.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
ISSN 2277-5730

Volume-VIII, Issue-I
Part - XII
January - March - 2019

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA

VISION

MISSION

STRATEGY

ACTION PLAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Part - XII | January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

9. Role of ICT in Academic Library

Dr. Pratibha Laxman Warade
Librarian, Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari Samajkarya Mahavidyalay Malkapur, dist-Buldana.

Abstract

ICT is a very new and innovative sector for the development of the libraries in the 21st century. We can see the importance of virtual and e – library in the field of higher education. It is the need of time to integrate ICT into higher education. Librarians, library patrons and supporters, and, above all, the government, must help develop ICT-based libraries to meet the changing demands of the users.

Introduction

In the present era of globalization and technical development there are many challenges in front of the librarians and to combat these challenges, the librarian must have the skills to handle college library in a traditional as well as modern way. Along with the impact of information and communication technology on the society and the economy, it has also influenced the higher education deeply. As library is the soul of any institution and treasure house of knowledge, with the changing scenario, it needs to be developed and updated. According to the tremendous progress in the field of education, the main goal of library is to provide access to information to the end users.

ICT is a very new and innovative sector for the development of the libraries in the 21st century. We can see the importance of virtual and e – learning in the field of higher education. It is the need of time to integrate ICT into higher education. 'Librarian needs to be aware and updated about various demands of the end users regarding books , periodicals, journals for quenching the thrust of knowledge of the readers and researchers and ICT plays an important role in doing so. According to Dr. S.R Ranganathan, 'Librarianship is a noble profession. A librarian derives his joy by seeing joy in the face of readers, helps him to find the right book at right time. Finally, librarians in research and academic libraries need to update their knowledge and expertise in information and communication technology (ICT) in order to successfully undertake their roles of being responsible for validating the library.

ICT is very useful for storing, retrieving, and organizing the information and data by creating websites and databases. ICT means a combination of computer application and communication technology for gathering, processing, storing and disseminating the information. ICT is the powerful tool that can only be effectively used if the users, administrators, librarians, patrons have acquired adequate knowledge and skills and certain level of competency according to their needs.

Libraries which are earlier considered as store houses have got new outlook in the modern information communication technology era. The activities which were carried out manually in the libraries with so much of pain and strain are being carried out smoothly with the help of ICT with greater effectiveness. It is found that the library catalogue was the utmost popular area for automation. Inadequate ICT infrastructure is the major cause of users' dissatisfaction.

Objectives

The purpose of the study goes to search the use of ICT products and services by the users in the academic libraries with the following objectives-

1) Importance of the users' participations in ICT based library services.
2) To find the dependency of academic library services on ICT.
3) Measures for the improvement of existing resources and services with the help of ICT.
4) To determine the usefulness, efficiency and effectiveness of ICT in academic library.

Definition

The term information communication technology first appeared in the mid 1980s and was defined as 'All kinds of electronic system used for broadcasting telecommunication and mediated communication.' Personal computers, laptops, notebooks, mobile phones, compact disc, DVD, videogame, television, internet, electronic payment system and computer S/W etc. are just some examples of the diverse array of ICT tools.

The term ICT can be defined as, 'The integration of computing, networking, and information processing technology'. ICT can also be defined as combination of computer application and communication technology for gathering, processing, storing and disseminating of information.'

Contribution of ICT in academic library

The latest devices for information communication technology have resulted in the rapid circulation of knowledge and have transformed the information handling activities in research and academic libraries in India. Research and academic libraries, mostly associated with universities and research institutions as centers of library services, have enormously improved with the expeditious changes in information communication technology. The emergence of modern library advances in ICT has opened up new ways of accumulating ,regulating and disseminating scientific and technical information. Research and academic libraries have already changed their routine tasks by using effective and efficient information communication technologies to intensify and integrate their electronic resources and services.

ICT allows accessing all the library holdings through systematic cataloging, indexing, abstracting services etc. from multiple location anywhere. Due to ICT, the different types of information available to the users have increased in many dimensions like indexing and abstracting, full text of articles and books, library catalogue, table of contents, information, full text, page images, videos and lectures.

Internet also plays very important role in the field of higher education. It helps to connects users from different parts of the world and update the latest knowledge regarding different field including the library. Different institutions have linked themselves through internet so as to facilitate access to library facilities for their registered members.

Internet allows researchers to identify the research problem through literature review, data analysis and dissemination of the results. The first and the foremost ICT component for library automation, is the computer. As now-a-days, many journals are published in electronic and CD form. The use of ICT has becomes necessary to equip the libraries to optimize the use of information through email, online retrieval networking, multimedia and internet for the faster access to information. Due to this, the traditional concepts of library is deminising and is being refined by the e-library, were the storage of multimedia information like text, audio, still images and animation can easily be access, that was not possible in the conventional and traditional library.

Impact of ICT on library services

1. **Storage -** ICT as a great impact on the storage of information in the libraries. It helps to store and preserve the data and information in a very compact and little storage space.

2. **Reprographic technology-** Due to the reprographic technology the user can have its own copy of relevant portion of different resources from the library. Due to which he can expand his knowledge and can store it.

3. **Printing technology-** This technology as resulted in the mass production of print document and as enable to distribute the knowledge among different user at the same time.

4. **Library automation-** Due to automation of the library tremendous time of the users and library staff for collecting and disseminating information as reduced and hence saved. Library automation can be defined as the application of computer to perform traditional library housekeeping activities such as acquisition, circulation, cataloguing, reference and serial control.

The use of computers, peripheral media such as magnetic tape, disk and optical media etc comes under library automation. Library automation makes the provision to provide the right information, to the right user, at right time, in the right form, in a right personal way.

Conclusion

It is important to access the ICT application in library and information center in the context of change in users needs. The services rendered with the help of ICT are faster and more effective. ICT is an importance catalyst for social transformation and national progress. ICT tools related to library services have brought lots of changes in the traditional libraries thereby making it more convenient and accessible to the users. Similarly library services have to rise in value as one of the highly important and valuable support for the academic and research development. Use of ICT in libraries can eliminate different problems faced by libraries to provide better library services to the end users.

ICT is changing the work of libraries and information centers. More than ever, the libraries of India need this technology. An increased number of users, a greater demand for library materials, an increase in the amount of material being published, new electronic formats and sources, and the development of new and cheaper computers are some of the reasons for the growing need for ICT. The study has recommended to enhance library automation and to focus on effective and efficient application of ICT.

Reference book

1) Kaliammal, Aand Tharmarciselvi, G[2005]Role of ICT in Library and Information Science, Deli ; Autor Press.

2) Journal of e science Librarianship volume2 issue 1 special issue : role of the informationistor embedded librarian in the scientific research process, Article 4, 2013-05-02 (The Role of the Libraryin the Research Enterprise-Christopher J. Shaffer)

3) Pawar, S. P., Badakatte, Savita, Pawar, R.G., Jadhav, Sunanda, Kulakarni, M. V., Granthalay va Mahitishashtra. 3rd edition. Kolhapur : Phadake Prakashan, September 2009. p.611.

4) Jain, Prakash, Dakhole, Pramod, Deshapande, Dattatray, khedkar, Ashok. Sulabh Granthalayshashtra. Nagpur ; vishv publishers and Distributors, 2006-2007.

5) Bhardwaj, Rajes Kr. And shulka R.K.[2000]. A practical approach to library automation, Library Progress (International)Vol.20, No.1.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATIONS'
RESEARCH JOURNEY
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
24 APRIL 2019
SPECIAL ISSUE 182 (F)

NCCLIST - 2019

National Conference
on
Contemporary Innovations in Library and Information Science, Social Science and Technology for Virtual World
(NCCLIST-2019)

Contemporary Innovation in Library Science

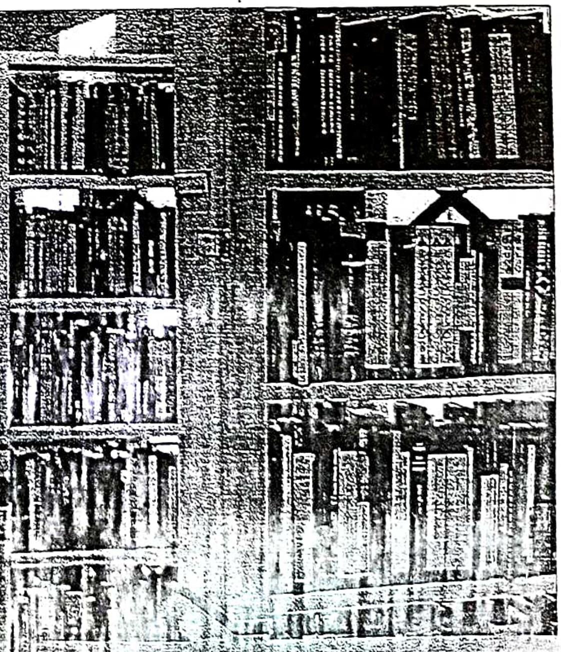

Guest Editor
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Executive Editor
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 182 (F)- Contemporary Innovation in Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयातील वापर

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
दा.ध.ना.चौ.समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर.जि. बुलढाणा.
मो. न. ९४२३८०७८६२,
ई.मेल—ppkmlk@gmail.com

सार—

ग्रंथालयांना ज्ञानसंवर्धनाचे साधन म्हणून ओळखल्या जाते. विज्ञानाच्या बदलत्या स्वरुपामूळे ग्रंथालयेसुध्दा आधुनिक बनत आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे ग्रंथालयांची उपयोगीता वाढत आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयीन सेवा अधिकाधिक वेगवान व सोईच्या ठरत आहेत. अशा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयांमध्ये अमुलाग्र बदल घडत आहेत. याबाबतची माहिती प्रस्तुत लेखात मांडण्यात आली आहे.

प्रस्तावना—

शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन म्हणून ओळखल्या जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या विचारात व आचरणात सुधाराणात्मक बदल घडून येतात. त्यामुळे शिक्षण हे सर्वांसाठी खुले व सक्तीचे करण्यात आले असून शिक्षणाचा स्तर सततच उंचावत आहे. शिक्षणाशी सबंधित घटकांमध्ये अध्यापक, शैक्षणिक परिसर, इत्यादी घटकांना फार महत्व आहे. त्याचप्रमाणे या घटकांमधील एक महत्वाचा घटक म्हणजे ग्रंथालय होय. ग्रंथालयात विविध विषयांशी निगडीत ग्रंथ, संदर्भसाहित्य व इतरही साहित्यप्रकार उपलब्ध असतात. याशिवाय सामान्यज्ञान, क्रीडा, विज्ञान, कला, पर्यावरण, सांस्कृतिक, धार्मिक इत्यादी ज्ञान साहित्य उपलब्ध असतात. पारंपारिक ग्रंथालयांमध्ये सेवेकांना साहित्याचे संग्रहण करणे, प्रत्यक्ष सेवा देणे यासाठी सतत जास्त वेळ दयावा लागतो. त्याचप्रमाणे वाचकांनासुध्दा अशा वाचनालयात तेथे पूर्ण वेळ बसूनच ज्ञान ग्रहण करावे लागते. या प्रक्रियेत बराच वेळेचा अपव्यय होतो. परंतू आज प्रत्येक क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. त्याद्वारे श्रम व वेळ वाचवून कार्य सिध्दिस नेण्याचा प्रयत्न केला जातो म्हणूनच आपण दैनंदिन जीवनात प्रत्येक घडामोडीसाठी तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहू लागलो आहे. शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात सुध्दा वेगाने बदल घडत आहेत. यामध्ये ग्रंथालयांचे मोठे योगदान आहे. माहितीच्या परिस्फोटामुळे व आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयांचे पारंपारिक स्वरुप बदलले आहे. आधुनिक ग्रंथालय हे गतीमान झाले आहे. वाचक, संशोधक, अभ्यासक हे त्यांच्या अभ्यास स्थानावरुन कुठल्याही ग्रंथालयातील ज्ञान साहित्य इटरनेटद्वारे प्राप्त करु शकतात. आधुनिक संसाधनांमुळे, विशेषता संगणक व इंटरनेटचा उपयोग केल्यामुळे शिक्षक व विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचा अथांग सागर प्राप्त झाला आहे. संगणक व इंटरनेटचा वापर करुन शिक्षक व विद्यार्थ्यांना पुस्तकी ज्ञानाच्या पलीकडे जाऊन त्यांच्या विषयाशी सबंधित माहिती मिळवून स्वत: ला अद्यावत ठेवण्यास मदत होते. ग्रंथालयांमध्ये माहितीचे संग्रहण व देवघेव(issue. return), माहितीचे प्रदर्शन (dissemation of information), माहितीचे संग्रहन (storage),तालिकीकरण (cataloguing),साठा पडताळणी (stock verification) ही कार्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे सोपे झाले आहे. ही सर्व कामे संगणक आज्ञावली द्वारे साध्य केली जातात. त्यामुळे ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचतो. त्यासाठी विविध software चा ई ग्रंथालय (ग्रंथालय व्वस्थापन प्रणाली—library management software) चा उपयोग करता येतो.

शैक्षणिक ग्रंथालयात आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका–

शैक्षणिक क्षेत्रात विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक हे ग्रंथालयाच्या सहाय्याने आपले कार्य करीत असतात. आधुनिक काळात ग्रंथालयांचे स्वरुप बदलत आहे व आधुनिक संसाधनाद्वारे इंटरनेटचा वापर करुन ग्रंथालय सेवक या सर्वांना ग्रंथालयीन सेवा पूरवितात. त्यामुळे अध्यापनाचा दर्जा सुधारणे शक्य आहे. विद्यार्थ्यांना सुध्दा केवळ क्रमिक पुस्तकांवर अवलंबून न राहता विविध विषयानुरुप आवश्यक ती माहिती प्राप्त करुन आपल्या ज्ञानात भर टाकता येते. विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक यांना दूरस्थ स्थानी असलेला ज्ञानसाठा उपलब्ध होण्यासाठी ई–लायब्ररी, ई रिसोर्स या आधुनिक संकल्पनेमुळे आपले कार्य करणे सोईचे झाले आहे. आधुनिक ग्रंथालयांमध्ये ज्ञानसाठा हा डिजिटल स्वरुपात उपलब्ध असतो. अशा डिजिटल लायब्ररींचा वापर एकाच वेळी अनेक व्यक्ती वेगवेगळया स्थानावरुन करु शकतात. हा या तंत्रज्ञानाचा फार मोठा फायदा आहे. प्रत्येक वाचकाला त्याच्या आवडीचे साहित्य आता विविध प्रकारात सहज उपलब्ध होत असल्याने वाचनसंस्कृती वाढीस लागली आहे. शैक्षणिक साहित्य व्यनिरिक्त आता मनोरंजनात्मक साहित्य सुध्दा डिजिटल स्वरुपात उपलब्ध होत आहे. ग्रंथ, कथा, कादंबऱ्या आता ऑडिओ स्वरुपात सुध्दा ऐकता येतात. अशा या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सुविधा ग्रामीण भागातील शैक्षणिक व सार्वजनिक वाचनालयात निर्माण झाल्यास त्याचा फायदा ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी नक्कीच होईल. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापराने इतरही फायदे दिसून येतात जसे की–

१)ग्रंथलयीन सेवांचा वेग, क्षमता व दर्जा सुधारण्यात मदत होते.

२)सॉफ्टवेअरच्या आधारे व्यवस्थितरित्या वर्गीकृत करुन संग्रहीत केलेली माहिती त्वरीत मिळविता येऊ शकते.

३)माहितीचे ग्रंथालयबाहय स्त्रोत शोधून काढणे शक्य होते.

४) ग्रंथ व्यवस्था, ग्रंथ खरेदी, ग्रंथ वापर, ग्रंथानुरुप वाचक संख्या इ. माहितीचे संग्रहन करुन त्याआधारे ग्रंथलय व्यवस्थापन करणे सोईचे होते.

५) ग्रंथालयीन सेवा व व्यवस्थापन यामध्ये अचूकता वाढता येते.

६)आवश्यक तीच माहिती अचूक शोधून त्वरीत उपलब्ध होऊ शकते.

७)संशोधकांना त्यांच्या विषयाशी निगडीत जागतिक स्तरावरील अद्यावत संदर्भ शोधून आपले संशोधन कार्य पूर्ण करण्यास मदत होते.

८)इंटरनेटच्या सहाय्याने सर्व क्षेत्रातील माहिती मिळविणे शक्य असल्यामुळे वाचन व संशोधनाची आवड विद्यार्थ्यांमध्ये वृद्धीगंत होण्यास मदत होते.

९)डिजिटल स्वरुपात माहितीचे संग्रहन केल्याने ते अमर्याद काळासाठी साठविणे शक्य होते.

१०)ग्रंथालयांना दुरस्थ ठिकाणी उपलब्ध असलेली आवश्यक ती माहिती मिळविणे व पुरविणे शक्य झाले आहे.

११)इंटरनेटचा वापर करुन स्वत: ला अद्यावत ठेवणे श्क्य झाले आहे.

१२)इंटरनेट द्वारे डिजिटल स्वरुपात संग्रहित माहितीचा संयुक्त वापर जगभरात शक्य आहे व त्यामुळे खर्चात फार मोठी बचत होते.

प्रत्येक ग्रंथालयात तंत्रज्ञानाचा वापर हा आधुनिक काळात अद्यावत राहण्यासाठी आवश्यक झाला आहे. त्यासाठी शासनाद्वारे, विद्यापीठाद्वारे, संस्थेद्वारे प्रयत्न सुरु आहेत. ग्रामीण भागातील व शहरी भागातील शिक्षणाचा दर्जा यात फार मोठा फरक दिसून येतो. शहरात उपलब्ध असलेल्या शैक्षणिक, सोई सुविधा, दर्जेदार शैक्षणिक संस्था, दर्जेदार अध्यापक वर्ग इ. बाबींचा हा परिणाम आहे. हा फरक कमी करण्यासाठी आधुनिक

तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रामीण भागातील शैक्षणिक ग्रंथालयात झाल्यास ग्रामीण अध्यापक व विद्यार्थ्यी यांना शैक्षणिक दर्जा सुधारणे शक्य होऊ शकते.

समारोप–

ग्रंथालय अद्यावत होण्याचा सतत प्रयत्न करत असतात. प्रगती करण्यासाठी नेहमी नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात् करीत असतात व त्यामुळेच ग्रंथालयीन कामकाजात सुधारणा होत असल्याने ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता आणि कामाचा दर्जा उंचावतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शैक्षणिक गुणवत्तेचा दर्जा उंचावतो. माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयात वेळ व जागेची बचत होते. आधुनिक ग्रंथालय हे फक्त पुस्तकांची देवघेव केंद्र नसून आधुनिक तंत्रज्ञानाचे केंद्र बनले आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळेच स्थान व वेळ यां बाबींचा अडसर दूर करुन ग्रंथालयातील ज्ञानसाठयाचा वापर करणे सोईचे झाले आहे. त्यामुळे जास्तीत जास्त वाचक वर्ग हा ग्रंथालयांकडे आकर्षित झाला आहे, ग्रंथालयाची स्थिती सुधारली आहे, आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयीन सेवांमध्ये (quality services) सुधारणा झाली आहे, त्वरीत व सोप्या पध्दतीने माहितीची प्राप्ती व्हायला लागली तसेच ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचविण्यास मदत झाली आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करतांना त्यामध्ये संशोधीत नवीन उपकरणे व आज्ञावलीचे प्रशिक्षण घेऊन निरंतर सुधारणा करणे आवश्यक आहे. या सर्व बाबी विचारात घेता आधुनिक तंत्रज्ञान हे ग्रंथालयांसाठी वरदान ठरले आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भ –

१. महाजन, शांताराम गजानन. ग्रंथालय व्यवस्थापन. पुणे:पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पृ.६३.रु.२५.
२. तपस्वी, मुरारी पुरुषोत्तम. संगणकाची मूलतत्वे आणि उपयोजन. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे २००८. पृ.५१.
३. जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र. नागपूर : विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २००६–२००७. रू.१७५.
४. फडके, द. ना. संगणक जाळे व बहुसंज्ञापन माध्यमे. नाशिक : यशवंतराव चव्हान महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे २००७. पृ.४७.
५. फडके, द. ना. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, २००७.
६. पारखी, गंगाधर. ग्रंथालय विकास दर्शन. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, २०१२.

Vol II Issue 7; July 2015 ISSN: 2454 - 1109

The South Asian Academic Research Chronicle

A Refereed International Interdisciplinary Open Access Monthly e-journal

Vol. IV Special Issue 2: September 2018

Proceedings of One Day National Conference held at Nagnath Arts, Commerce and Science College, Aundha Nagnath on 25/09/2018

Table of Content

Sr. NO	Title	Author	Page No.
1	Key Note Address Revolution in Indian Higher Education and participative role of Academic libraries	Dr. Vaishali Praful Gudadhe (Choukhande)	1-6
2	Measures for Qualitative Scientific Communications	Dalvi, Mahesh and Dalabhate, N.B	7-21

The South Asian Academic Research Chronicle
ISSN 2454 - 1109
Peer Reviewed Refereed and Indexed ... Multidisciplinary Open Access Monthly e-Journal

महिती साक्षरता

प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
(ग्रंथपाल)
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय मलकापूर, जि. बुलडाणा.
मो. न. ९४२३८०७८६२ , ई मेल- ppknaik@gmail.com

सारांश— आजच्या संगनकीय युगात माहितीचे अनेक स्त्रोत उपलब्ध असून माहिती मिळविण्यासाठी विविध साधनांची भर पडत आहे. विश्वातील संपूर्ण ज्ञानाचा वापर करुन प्रत्येक व्यक्ती ज्ञानसंपत्तीकडे झुकत आहे. अश्या या वाढत्या ज्ञानाचा जनकल्याणासाठी उपयोग होण्याकरीता त्याची उपलब्धता कश्या पदधतीने करता येइल यासाठी हरएक व्यक्ती माहिती साक्षर व्हायला हवा. यासाठी सर्व माहिती स्त्रोतांची आवश्यक्ता व गरजांची पुर्तता करण्यासाठीचे उत्तरदायीत्व ग्रंथालयाने जोपासायला हवेत.

प्रस्तावना :—प्रत्येक मनुष्याला स्वतःचा सर्वांगीण विकास साधण्याकरीता तो सुशिक्षित, सुसंस्कृत असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे स्पर्धेत टिकायचे असेल तर सर्व क्षमता मानवाकडे असाव्या लागतात. व्यक्ती हा कोणत्याही क्षेत्रातला असो प्रत्येक क्षेत्रात नवनवीन तंत्रज्ञान विकासीत होत आहे. त्यामुळे त्या क्षेत्रात पारंगत होण्यासाठी त्या क्षेत्राची सखोल माहिती असणे आवश्यक आहे, व माहिती मिळविण्याकरीता प्रत्येक व्यक्तीलामाहिती स्त्रोताचा उपयोग करावाच लागतो. ही सर्व माहिती मिळवीण्यासाठी त्यांना विविध साधनांचा उपयोग करता येतो. या संदर्भात माहितीस्त्रोता मधील एक महत्वाचा स्त्रोत म्हणजे ग्रंथालय. ग्रंथालयाद्वारे प्रत्येक व्यक्तीच्या मागणीला पूर्ण प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न केला जात असतो व ती जबाबदारी महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय स्तरावरील ग्रंथालये सक्षमपणे सांभाळत आहेत.

शिक्षण क्षेत्रामध्ये स्पर्धेचे युग सुरु झाले असून पाश्चात्य देशही आपल्या देशामध्ये शैक्षणिक संस्था सुरु करण्यात इच्छूक आहेत. किंबहुना तशी तयारीही सुरु झाली असून अशा स्पर्धात्मक शिक्षण प्रणालीत टिकण्यासाठी महाविद्यालयांना आपला शैक्षणिक दर्जा टिकवून ठेवावाच लागणार आहे. याशिवाय उच्चशिक्षणाचा भर केवळ पुस्तकी ज्ञानावर आधारीत नसून संशोधनावर आधारीत असल्यामुळे देशाचे व पुढील पीढीचे भवितव्य ठरविण्याचे काम विश्वविद्यालयातून होत आहे. त्यामुळे प्रत्येक शिक्षक, संशोधक, वैज्ञानिक यांना आपआपल्या क्षेत्रातील परंपरागत ज्ञानावर अवलंबून न राहता अधिक नवनवीन ज्ञानाच्या संदर्भातील माहिती संग्रहीत करुन त्या आधारे आपले संशोधन कार्य पूर्ण करावे लागणार आहे. शिक्षक किंवा प्राध्यापकांना विषयाच्या अध्यापन ज्ञानाकरीता केवळ क्रमीक पुस्तकांवरच अवलंबून न राहता त्या सबंधीत विविध माहितीच्या स्त्रोतांचा आधार घ्यावाच लागणार आहे. क्रमिक पुस्तकांशिवाय विषयांशी सबंधित नियतकालिक, पाक्षिक अथवा वर्तमानपत्रे अशा मुद्रित साधनांशिवाय Audio-Video CD, इन्टरनेट इत्यादी आधुनिक साधनांचा उपयोग करावा लागतो. ज्यामुळे

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at ...

The South Asian Academic Research Chronicle

ISSN 2454 - 1109

A Peer Reviewed Refereed and Indexed International Inter Disciplinary Open Access Monthly e-Journal

आवश्यक असलेले सर्व ज्ञानसाहित्य किंवा माहिती ग्रंथालयातून उपलब्ध होत असते. त्यामुळे शिकण्याच्या व शिकविण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक, चिकित्सक किंवा वैज्ञानिक यांना माहितीच्या स्त्रोतांची जाणीव असणे आवश्यक आहे. म्हणजेच आजच्या युगात प्रत्येकाने माहिती साक्षर असणे आवश्यक आहे.

माहिती साक्षरता – 'माहिती साक्षरता म्हणजे विद्यार्थी, संशोधक अथवा माहितीच्या मागणीकर्त्या व्यक्तीला त्याला आवश्यक असलेली माहिती, माहितीच्या कोणत्या स्त्रोतांमधून उपलब्ध होऊ शकेल यांची जाणीव होवून आवश्यक तीच माहिती संग्रहीत करुन तिचा आपल्या उद्दीष्टांच्या पूर्ती करीता उपयोग करता येणे म्हणजे माहिती साक्षरता असे म्हणता येईल. माहितीच्या अनेक स्त्रोत किंवा साधनांपैकी यथार्थ, परिणामकारक माहितीचा शोध घेऊन ती आपल्या उद्दीष्ट्पुर्तीकरीता उपयोगात आणण्याचे कौशल्य म्हणजे माहिती साक्षरता होय.' ग्रंथालयात माहिती स्त्रोतांची अनेक साधणे उपलब्ध असतात जसे की, सबंधित विषयावरील ग्रंथ, संदर्भग्रंथ, ज्ञानकोष, मासिके, वर्तमानपत्रातील कात्रणे, संशोधनपर अहवाल, प्रबंध, इन्टरनेट इत्यादीमधून आपल्या विषयाला अनुसरुन आवश्यक तीच यथार्थ व दर्जेदार माहितीचा शोध घेऊन त्या आधारे आपले उद्दीष्ट साधण्याचे कौशल्य ज्याला शक्य झाले असा व्यक्ती माहिती साक्षर आहे असे म्हणायला हरकत नाही.

माहिती साक्षरतेची गरज/आवश्यकता– आज ग्रंथालयात माहिती स्त्रोतातील परंपरागत साधनांव्यतिरिक्त अद्यावत साधने उपलब्ध आहेत. त्याला अनेक बाबी कारणभूत आहेत जसे की, माहितीचा दैनंदिन होणारा परिस्फोट, माहिती साधनातील विविधता, शिक्षणक्षेत्रात झालेली वाढ, माहितीचे जलद प्रसारण, नवनवीन संशोधन इ. मुळे ग्रंथालयातील माहिती स्त्रोतांचा जास्तीत जास्त उपयोग करण्यात येऊ लागला आहे. आजच्या स्थितीत ज्ञान मिळविण्यासाठीचे माहितीचे स्त्रोत, साधने हे तंत्रज्ञानावर आधारीत आहे. विज्ञानाने फार मोठी प्रगती केल्याने नवनवीन शोध लागत आहे. त्यासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य व्यक्तीने आत्मसात करायला हवे व संदर्भ साहित्याचे योग्यरीत्या वर्गीकरण करुन आवश्यक तीच माहिती ग्रंथालयातील प्रशिक्षित सेवकामार्फत वाचकांना पुरविणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे कौशल्य केवळ तांत्रिक विषयाच्या बाबतीत नसून व्यवसायिक, कायदेतज्ञ, कलाकौशल्य, सामाजिक विकास व समाजकल्याण विषयक क्षेत्रातील काम करणाऱ्या वर्गामध्ये सुध्दा असावे लागते, त्यांना संभाषण कौशल्य, समुपदेशन, समायोजन, नेतृत्वगुण, निर्णयक्षमता, आत्मनिर्भरतापूरक ज्ञानसाहित्य, संदर्भसाहित्य उपलब्ध असल्याने त्याचा फायदा सर्व सबंधीतांना होत असतो. अशा या ग्रंथालयातील माहिती साधनांचा पूर्ण उपयोगव्हावा, कोणीही माहितीशिवाय वंचीत राहू नये, म्हणून प्रत्येक अभ्यासार्थीला त्याला आवश्यक असलेली माहिती कमीतकमी वेळात उपलब्ध होण्याकरीता प्रत्येक ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे विद्यार्थी, प्राध्यापक व इतर

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

The South Asian Academic Research Chronicle

ISSN 2454 - 1109

विषयाची अद्यायावत माहिती प्राप्त होवून त्या माहितीचा अध्यापनाकरीता उपयोग होइल. व विद्यार्थ्यांना विषयाचे सखोल ज्ञान प्राप्त होइल. आजच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सामाजिक व्यवहारीक तथा नैतिक दृष्टया सक्षम बनविण्यासाठी अभ्यासक्रमामध्ये अनेक बदल झालेले दिसून येतात. अश्या सर्व सदगुण संवर्धनासाठी

South Asian Academic Research Chronicle

Created with nitroPDF professional

The South Asian Academic Research Chronicle
ISSN 2454 - 1109
A Peer Reviewed Refereed and Indexed International Inter Disciplinary Open Access Monthly e-Journal

अभ्यासर्थींना फायदा होऊ शकेल.

माहिती साक्षरता राबविण्याचे फायदे—ग्रंथालयामधून माहिती साक्षरता राबविण्यामुळे वाचकांना, प्रध्यापक व अभ्यासार्थींना पुढील प्रकारे फायदे होतात—

१)महाविद्यालयीन प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थांना ग्रंथालयात असलेल्या सर्व ज्ञानसाहित्याची ओळख होइल.

The South Asian Academic Research Chronicle

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

The South Asian Academic Research Chronicle

ISSN 2454 - 1109

A Peer Reviewed ... International Inter Disciplinary Open Access Monthly e-Journal

२)ग्रंथालयात देण्यात येणाऱ्या सेवाबाबत माहिती होइल.

३)ग्रंथालयात ग्रंथांचा वापर कसा केला जातो, कोणत्या सेवा कश्या प्रकारे मिळतात, त्याचा उपयोग कसा करावा, क्रमीक पुस्तकाव्यतीरीक्त इतर संदर्भीय साहित्य कसे मिळवावे या बाबतची नियमावली समजण्यास मदत होइल.

४)आवश्यक ती माहिती उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रंथालयाविषयी ओढ निर्माण होऊन जिज्ञासूवृत्ती वाढण्यास मदत होईल तसेच वाचनसंस्कृती जोपासण्यास सुदधा मदत होईल.

५) ग्रंथालयाच्या सुत्रांचे अनुपालन होण्यास मदत होते.

समारोप— माहिती साक्षरतेमुळे विविध ज्ञानसाहित्याचे संग्रहण वाचक, विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक, वैज्ञानिक यांना विविध माहितीस्त्रोताद्वारे उपलब्ध होऊन या ज्ञानाचा व नवीन संशोधनाचा संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणकरीता उपयोग होऊ शकेल व ज्यांनी प्रत्यक्ष कार्य करुन हे ज्ञान साहित्य निर्माण केले अश्या अभ्यासाक, संशोधक, प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांच्या कार्याचे उद्दिष्ट फलित होईल. असे झाल्यास खऱ्या अर्थाने माहिती साक्षरता झाल्याचे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

माहिती साक्षरता वाढविणे हे ग्रंथालयाचे फार महत्वाचे कार्य आहे व त्यासाठी सर्व ग्रंथलयांनी सज्ज असावयास हवे. माहिती साक्षरतेची जबाबदारी ग्रंथालयांनी स्विकारुन आपल्या वाचकांना त्यासाठी सदैव जागृत करायला हवे.

संदर्भ ग्रंथ—

१)नेमाडे, भालचंद्र. वाचन हा माणसाचा महत्वाचा अवयव. 'अनुभव'. फेब्रुवारी२०१७. पृ.१८ते २१.

२)बाहेती, एस. आर. 'महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये माहिती साक्षरता कार्यक्रम'. 'ज्ञानगंगोत्री'. सप्टे—ऑक्टो—नोव्हे(२००६).पृ.१०ते १५.

३)जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र.नागपूर : विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २००६—२००७. रु. १७५.

४)पवार, एस. पी., बडकत्ते, सविता, पवार, आर. जी., जाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एस. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. सु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००९. पृ.६११.

५)लांजेवार, नरेंद्र. ग्रंथालयांना अनास्थेची कीड 'अनुभव'. जुलै२०१२. पृ.४६ते ५३.

Created with nitro PDF professional

Academic Year
2019-20

Kavayitri Bahinabai Chaudhari

North Maharashtra University Jalgaon

and

Lokseval Madhukarrao Chaudhari,

College of Social Work, Jalgaon

(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference

On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

<u>Editors</u>

Dr. Yashawant Mahajan

Dr. Sham D. Sonawane

Dr. Yogesh P. Mahajan

Mr . Nilesh S. Chaudhari

Dr. Prashant S. Bhosale

Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,

College of Social Work, Jalgaon

78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Journal of Resear. i and Development. A Multidisciplinary International Level Referred Journal
A Pee. Reviewed Research Journal ISSN – 2230-9578 Cosmos Impact Factor : 4.270
Vol. X, Issue-III January 2020

पंचायत राज संस्था आणि ग्रामिण विकास

प्रा.विजय के. पिंगळे
दा.ध.ना.चौ.समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर

भारत हा प्रामुख्याने खेडयांचा देश संबोधल्या जातो. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून पंचायती होत्या. स्वशासनाच्या संदर्भात ग्रामीण पंचायतींना एक विशेश महत्व आहे. संपूर्ण गावाचा कारभार गाव पंचायत पाहता असे पचायतीने घेतलेले निर्णय सर्व गावकऱ्याना मान्य असायचे त्यामुळे गावावर कोणतीही समस्या ओढवली तर सर्व लोक मिळून तो समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करीत होते. या पंचायतीवर सर्व गावकऱ्यांचा विश्वास असे. म्हणून त्या काळात सुध्दा पचायत ही ग्राम विकासाची महत्वाची संस्था होती. गांधीजींनी म्हटले भारताचे पुनर्निर्माण ग्रामपंचायतीच्या पुन:स्थापनेमुळे क्य होईल.

भारतामधील ब्रिटीशांची सत्ता १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी संपु टात आली. त्यामुळे देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याची सुसंधी प्राप्त झाली. २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय राज्यघटना लागु झाली. घटनेच्या ४० व्या कलमानुसार राज्य ासनाने ग्रामपचायतींना जास्तीत जास्त अधिकार द्यावे असे सांगीतले आहे. देशातील ८३ प्रतिशत लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात. देशाचा विकास साधायचा असेल तर ग्रामीण भागाचा विकास करणे अत्यंत आवश्यक आहे हे मुलभूत सत्य ासन कर्त्यांना आकलन झाल्याने २ ऑक्टोंबर १९५२ पासून "सामुदायीक विकास योजना" सुरू करण्यात आली. या योजनेतून ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास साधने हा महत्वाचा उद्देश होता. भारतासारख्या अविकसित देशात विकासासाठी उपलब्ध असणारी संसाधने कमी प्रमाणात होती. त्यामुळे विकासाची गती दिसून आली. ग्रामीण लोकांच्या सर्वांगीण विकासांकरीता ग्रामात असलेल्या साधन सामुग्रीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्यासाठी व विकासाच्या विविध योजना ग्रामीण भागात पोहचविण्यासाठी २ ऑक्टोंबर १९५३ पासून "रा ट्रीय विस्तार योजना" सुरू करण्यात आली. या सर्व विकास योजनाद्वारे ग्रामीण लोकांच्या प्राथमिक गरजा व सुखसोयी पुर्ण करून त्यांच्या आर्थिक सामाजिक विकास घडवून आणायचा होता. हया योजना ग्रामातील लोकांच्या विकासाच्या असल्या तरी ग्रामातील लोकांनी या योजनाकडे फारशे लक्ष दिले नाही. याची कारणे ोधण्यासाठी व विकास योजनामध्ये ग्रामीण लोकांचे सक्रीय सहकार्य मिळविण्यासाठी, उपाय ोधण्यांसाठी भारताच्या रा ट्रीय विकास परि दिने व नियोजन मंडळाने १६ जानेवारी १९५७ रोजी श्री.बलवंतराव मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यास गट नेमला. या अभ्यास गटाला "मेहता समिती" म्हणून ओळखले जाते. या समितीने आपला अहवाल शिफारशीसह २४ नोव्हेंबर १९५७ ला केंद्र सरकारकडे सादर केला. १२ जानेवारी १९५८ रोजी या अहवालातील काही शिफारशींना रा ट्रीय विकास परि दिने स्विकृती दिली आणि १ एप्रिल १९५९ पासून त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. या शिफारशीतून असे दिसून येते. भारतातील ग्रामीण जनतेला विकास कार्यात सहभागी करून घेणेसाठी प्रतिनिधीक लोकशाही स्वरूपाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करून या संस्थेला योग्य रितीने विकास कार्य करण्यासाठी आवश्यक अधिकार व साधने विकेंद्रीत करावी अशी भुमिका मेहता समितीने घेतली. त्यामुळे केंद्र व राज्य स्तरावर केंद्रीत असलेली सत्ता विकेंद्रीत होऊन ती ासनाच्या ग्राम स्तरापर्यंतवर स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्राप्त होईल.

ग्रामीण विकासाचे ध्येय धोरण आखणे स्थानिक समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना करणे याबद्दलचे संपुर्ण अधिकार ासकीय अधिकाऱ्याकडे होते ते अधिकार स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रतिनिधीकडे देण्यात आले. यामुळे स्थानिक लोक प्रतिनिधी गावाचा विकास आराखडा स्वत: तयार करू लागले. म्हणून याला 'लोकशाही सत्तेचे विकेंद्रीकरण' असे म्हणतात. विकासाचे अधिकार व सत्ता लोकप्रतिनिधींना प्राप्त झाल्यामुळे पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी या योजनेला "पंचायत राज" असे नाव दिले. या योजनेमध्ये ग्राम स्तरावर ग्रामपंचायत खड किंवा विकास गट स्तरावर पंचायत समिती आणि जिल्हा स्तरावर जिल्हा परि द अशा स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करून ग्रामीण लोक विकासाचे कार्यक्रम या संस्थेच्या माध्यमातून राबविले जातात. या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण विकासाला गती देणे आणि त्या विकास कार्यात एकसुत्रता आणणे असा आहे.

भारतात १९५७ मध्ये मद्रास राज्य सरकारने लोकशाही विकेंद्रीकरणाची योजना प्रायोगीक विकास गटात सुरू केली अशाप्रकारे आंध्र प्रदेश सरकारने सुध्दा १९५८ मध्ये ही योजना सुरू केली. या दोन्ही राज्याच्या अनुभवावरून राजस्थान राज्य सरकारने संपूर्ण राज्यात सर्वप्रथम २ ऑक्टोंबर १९५९ मध्ये पंचायत राजची सुरूवात केली. तर महारा ट्र सरकारने १ मे १९६२ पासून पंचायत राजची सुरूवात केली.

ग्रामविकास कार्याला गती मिळावी व लोकांनी लोकांच्या समस्या पुर्तीसाठी सक्रीय सहभाग देऊन पुढाकार घ्यावा हा पंचायत राजचा प्रमुख उद्देश होता. तिसऱ्या पंचवा र्षिक योजनेमध्ये पंचायत राजच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा चांगला विकास व्हावा यासाठी काही उद्दी टे घालुन दिली. त्यामध्ये मुख्यत्वे ेती उत्पादन वाढवणे, ग्रामीण उद्योग धंद्याचा विकास करणे. आर्थिक विकासासाठी सहकार चळवळींना उत्तेजन, स्थानिक साधन सपत्तीचा व मनु य बळाचा पुरेपुर उपयोग, समाजातील दुर्बल घटकांना मदत, लोकांमध्ये एकीची भावना, लोकप्रतिनिधीमध्ये एकोपा निर्माण करणे. पंचायत राज संस्थाना मिळणाऱ्या अनुदानाचा पुरेपुर उपयोग करणे. इत्यादी या उद्दी टावरून लक्षात येते की, ग्रामीण भागाचा लोक सहभागातून सर्वांगीण विकास पंचायत राज चे माध्यमातून करणे हा हेतु आहे.

ग्रामविकासाच्या दृ टीने जिल्हा परि द विकासाचा वार्ि क आराखडा तयार करते. त्यामध्ये ग्राम विकासासाठी महत्वाच्या बाबींवर लक्ष पुरविले जाते. ग्रामातील लोकांना मुख्य व्यवसाय ेती असल्यामुळे ेती सुधारात्मक सर्व बाबींवर कार्य केले जाते. ेतकऱ्याचा जोडधंदा म्हणजे पशुसंवर्धन या व्यवसायाला चालना देण्यासाठी प्रयत्न करून ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक विकासात भर टाकणे. मागासवर्गीयांच्या विकासाच्या दृ टीकोणातून मागास वर्गास विकासाच्या दृ टीकोणातून सुविधा उपलब्ध करून देणे. सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळया कार्यक्रमाचे आयोजन करणे. विकासाचा मुख्य आधार म्हणजे शिक्षण ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे. आरोग्याचे दृ टीकोणातून रोग झाला असल्यास उपचार केंद्र उभा करणे व काही रोगावर प्रतिबंधात्मक कार्य करणे. स्वच्छता राखणे इत्यादी कार्य करणे. दळणवळण हा विकासाचा महत्वाचा घटक त्यासाठी रोड, रस्ते तयार करून दळणवळणासाठी चांगली सोय उपलब्ध करणे. ासनाकडून समाज विकासासाठी आलेल्या योजनाची अमलबजावणी करणे. वेळोवेळी ग्रामीण भागात येणाऱ्या समस्यंचे निरसनाच्या दृ टीकोणातून कार्यक्रम आखणे इत्यादी ग्राम विकास कार्यक्रम पंचायतराज चे माध्यमातून ग्रामपंचायत मार्फत ग्रामात राबविले जातात व ग्रामाचा विकास करण्याचे प्रयत्न केले जातात.

पंचायत राज व्यवस्थेला सक्षम बनविण्यासाठी पंचायत राजमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जास्तीत जास्त बळकटी देण्यासाठी पंचायत राजचे पुनरूज्जीवन करणेसाठी ७३ वी घटना दुरूस्ती करण्यात आली. २४ एप्रिल १९९३ पासून भारतात त्याची अमलबजावणी सुरू झाली. या घटना दुरूस्तीने पंचायत राजला घटनादत्त अधिकार प्राप्त झाले. यामुळे पंचायत राजला ग्राम विकास करण्यास गती मिळाली.

७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार १४ व्या वित्त आयोग ग्राम विकासात महत्वाचा ठरला. त्याचे कारण या आयोगामध्ये ग्रामपंचायतीने "आमचं गाव आमचा विकास" अशा नावाखाली ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्याचे निर्देश ासनाने ग्रामपंचायतींना दिले. हा विकास आराखडा चौदाव्या वित्त आयोगाच्या कालावधीसाठी म्हणजे २०१५-१६ ते २०१९-२० या आर्थिक व र्ाकरीता राहील असे सुचविले. हा विकास आराखडा लोकसभागातून बनवणे आवश्यक आहे. समाजातील विविध घटकांना यामध्ये विचारात घेणे आवश्यक आहे. अशा अनेक बाबी नमुद केल्या ग्रामपंचायतींनी अशाप्रकारे "आमचा गाव आमचा विकास" हा आराखडा तयार केला. चौदाव्या वित्त आयोगातून हया योजना प्रत्यक्षात देण्यात येत आहे व यातून ग्रामाचा विकास मोठया प्रमाणात होत आहे. महिला विकासासाठी महिलांनी पंचायत राज संस्थामध्ये योगदान द्यावे यासाठी १५ जानेवारी १९८७ पासून ३० प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले. ७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार महिलांना २४ एप्रिल १९९३ पासून ३३ प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले. महिलांचा पंचायत राज संस्थेमध्ये सहभाग वाढावा म्हणून २७ ऑगस्ट २००९ रोजी भारतात पंचायत राज महिलांना ५० प्रतिशत आरक्षणास मंजूरी देण्यात आली. "मुंबई ग्रामपंचायत आणि महा.जिल्हा परि द पंचायत समिती अधिनियम २०११" नुसार महारा ट्रात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये आरक्षण देण्यात आले.

या महिला आरक्षणाचा ग्राम विकासामध्ये मोठा परिणाम झाला. महिला समोर यायला लागल्या अनेक महिला चांगल्या प्रकारे नेतृत्व करायला लागल्या. महिलांचा राजकारणात मोठा सहभाग वाढला व महिला ग्राम विकासात हीरीरीणे सहभागी होऊ लागल्या. समाजाचा ५० प्रतिशत घटक असलेल्या महिलांचा सर्वांगीण विकास होण्यास यातून चालना मिळाली.

संदर्भ ग्रंथसुची –

१) प्रा.बाबा वि. तिजारे, प्रा.डॉ.अजय किनखेडकर – सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण
२) डॉ.नंदा पागुळ बारहाते – भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास
३) प्रा.संजय नाथे – भारतीय राज्यघटना पंचायत राज, ४) विनाय चतुर्वेदी – ग्रामीण विकास
५) ग्राम विकास व पंचायती राजविभाग (म.शा.) पंचायत महिला शक्ती अभियान
६) योजना मासिक – सप्टेंबर २०१९, ७) लोकराज्य मासिक – ऑगस्ट २०१९

ग्रामविकास कार्याला गती मिळावी व लोकांनी लोकांच्या समस्या पुर्तीसाठी सक्रीय सहभाग देऊन पुढाकार घ्यावा हा पंचायत राजचा प्रमुख उद्देश होता. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये पंचायत राजच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा चांगला विकास व्हावा यासाठी काही उद्दीष्टे घालुन दिली. त्यामध्ये मुख्यत्वे शेती उत्पादन वाढवणे, ग्रामीण उद्योग धंद्याचा विकास करणे. आर्थिक विकासासाठी सहकार चळवळींना उत्तेजन, स्थानिक साधन संपत्तीचा व मनुष्य बळाचा पुरेपुर उपयोग, समाजातील दुर्बल घटकांना मदत, लोकामध्ये एकीची भावना, लोकप्रतिनिधीमध्ये एकोपा निर्माण करणे. पंचायत राज संस्थांना मिळणाऱ्या अनुदानाचा पुरेपुर उपयोग करणे. इत्यादी या उद्दीष्टावरून लक्षात येते की, ग्रामीण भागाचा लोक सहभागातून सर्वांगीण विकास पंचायत राज चे माध्यमातून करणे हा हेतु आहे.

ग्रामविकासाच्या दृष्टीने जिल्हा परिषद विकासाचा वार्षिक आराखडा तयार करते. त्यामध्ये ग्राम विकासासाठी महत्वाच्या बाबीवर लक्ष पुरविले जाते. ग्रामातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्यामुळे शेती सुधारात्मक सर्व बाबीवर कार्य केले जाते. शेतकऱ्याचा जोडधंदा म्हणजे पशुसंवर्धन या व्यवसायाला चालना देण्यासाठी प्रयत्न करून ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक विकासात भर टाकणे. मागासवर्गीयांच्या विकासाच्या दृष्टीकोणातून मागास वर्गास विकासाच्या दृष्टीकोणातून सुविधा उपलब्ध करून देणे. सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळया कार्यक्रमाचे आयोजन करणे. विकासाचा मुख्य आधार म्हणजे शिक्षण ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे. आरोग्याचे दृष्टीकोणातून रोग झाला असल्यास उपचार केंद्रे उभी करणे व काही रोगावर प्रतिबंधात्मक कार्य करणे. स्वच्छता राखणे इत्यादी कार्य करणे. दळणवळण हा विकासाचा महत्वाचा घटक त्यासाठी रोड, रस्ते तयार करून दळणवळणासाठी चांगली सोय उपलब्ध करणे. शासनाकडून समाज विकासासाठी आलेल्या योजनांची अंमलबजावणी करणे. वेळोवेळी ग्रामीण भागात येणाऱ्या समस्येचे निरसनाच्या दृष्टीकोणातून कार्यक्रम आखणे इत्यादी ग्राम विकास कार्यक्रम पंचायतराज चे माध्यमातून ग्रामपंचायत मार्फत ग्रामात राबविले जातात व ग्रामाचा विकास करण्याचे प्रयत्न केले जातात.

पंचायत राज व्यवस्थेला सक्षम बनविण्यासाठी पंचायत राजमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जास्तीत जास्त बळकटी देण्यासाठी पंचायत राजचे पुनरूज्जीवन करणेसाठी ७३ वी घटना दुरूस्ती करण्यात आली. २४ एप्रिल १९९३ पासून भारतात त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. या घटना दुरूस्तीने पंचायत राजला घटनादत्त अधिकार प्राप्त झाले. यामुळे पंचायत राजला ग्राम विकास करण्यास गती मिळाली.

७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार १४ व्या वित्त आयोग ग्राम विकासात महत्वाचा ठरला त्याचे कारण या आयोगामध्ये ग्रामपंचायतींने "आमच गाव आमचा विकास" अशा नावाखाली ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करण्याचे निर्देश शासनाने ग्रामपंचायतींना दिले. हा विकास आराखडा चौदाव्या वित्त आयोगाच्या कालावधीसाठी म्हणजे २०१५–१६ ते २०१९–२० या आर्थिक वर्षाकरीता राहील असे सुचविले. हा विकास आराखडा लोकसभागातून बनवणे आवश्यक आहे. समाजातील विविध घटकांना यामध्ये विचारात घेणे आवश्यक आहे. अशा अनेक बाबी नमुद केल्या ग्रामपंचायतींनी अशाप्रकारे "आमचा गाव आमचा विकास" हा आराखडा तयार केला. चौदाव्या वित्त आयोगातून हया योजना प्रत्यक्षात देण्यात येत आहे व यातून ग्रामाचा विकास मोठया प्रमाणात होत आहे. महिला विकासासाठी महिलांनी पंचायत राज संस्थामध्ये योगदान द्यावे यासाठी १५ जानेवारी १९८७ पासून ३० प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले. ७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार महिलांना २४ एप्रिल १९९३ पासून ३३ प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले. महिलांचा पंचायत राज संस्थेमध्ये सहभाग वाढावा म्हणून २७ ऑगस्ट २००९ रोजी भारतात पंचायत राज महिलांना ५० प्रतिशत आरक्षणास मंजूरी देण्यात आली. "मुंबई ग्रामपंचायत आणि महा.जिल्हा परिषद पंचायत समिती अधिनियम २०११" नुसार महाराष्ट्रात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये आरक्षण देण्यात आले.

या महिला आरक्षणाचा ग्राम विकासामध्ये मोठा परिणाम झाला. महिला समोर यायला लागल्या अनेक महिला चांगल्या प्रकारे नेतृत्व करायला लागल्या. महिलांचा राजकारणात मोठा सहभाग वाढला व महिला ग्राम विकासात हीरीरीणे सहभागी होऊ लागल्या. समाजाचा ५० प्रतिशत घटक असलेल्या महिलांचा सर्वांगीण विकास होण्यास यातून चालना मिळाली.

संदर्भ ग्रंथसुची :–

१) प्रा.बाबा वि. तिजारे, प्रा.डॉ.अजय किनखेडकर – सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण
२) डॉ नदा पांगुळ बारहाते – भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास
३) प्रा संजय नाथे – भारतीय राज्यघटना पंचायत राज, ४) विनाय चतुर्वेदी – ग्रामीण विकास
५) ग्राम विकास व पंचायती राजविभाग (म शा.) पंचायत महिला शक्ती अभियान
६) योजना मासिक – सप्टेंबर २०१९, ७) लोकराज्य मासिक – ऑगस्ट २०१९

(SJIF)Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-2020

SPECIAL ISSUE-CCVIII

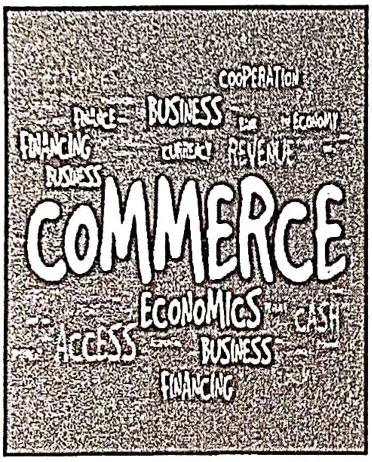

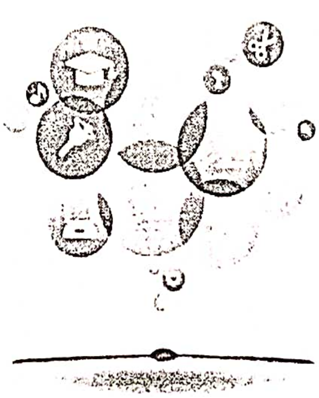

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Women Empowering the Health and Quality of life, living in Dirty Habitats in Metropolitan City of Maharshtra State Metropolitan City :A Research Review.

Prof.Devidas Mahadeo Daregave.
(Assistant Professor) Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari Samajkarya Mahavidyalaya,Malkapur, District Buldhana (Maharashtra)

Abstract: This paper impacts on women's health include infectious and chronic illnesses, violence, food contamination and malnutrition, economic and educational attainment, and indignity. We used household survey data to report on self-rated health and sociodemographic, housing, and infrastructure conditions in the Nagpur informal settlement in Nagpur-Maharashtra state,India. We combined quantitative survey and mapping data with qualitative focus group information to better understand the relationships between environmental sanitation and the social determinants of women and girls' health in the Nagpur-Maharashtra state, slum. We find that an average of eighty-five households in Nagpur-Maharashtra state, share one toilet, only 15% of households have access to a private toilet, and the average distance to a public toilet is over 52 meters. 12 percent of households without a private toilet report poor health. Nagpur-Maharashtra state, women report violence (61%), respiratory illness/cough (26%), and Skin diseases (13%) as the most frequent physical burdens. Inadequate, unsafe, and unhygienic sanitation results in multiple and overlapping health, economic, and social impacts that disproportionately impact women and girls living in **Women living in Dirty Habitats in Maharshtra State Metropolitan City** informal settlements.

Key words: Women living in Dirty habitats, Nagpur-Maharashtra state, World Health Organization,Health and Quality.

Introduction:

Inadequate **Women living in Dirty habitats,** sanitation disproportionately impacts women's health, dignity, and human rights. Millions of urban poor women lack access to adequate water and sanitation even though this is considered a basic human right. The health of women often correlates with the health of children and the health of communities more generally, since many women living in urban informal settlements disproportionately support economic and community activities. According to World Health Organization (WHO), improved sanitation is defined as either a flush toilet connected to either a piped sewer system or a septic system, a flush/pour-flush to a pit latrine, a ventilated improved pit (VIP) latrine, a pit latrine with slab, and/or a composting toilet. WHO estimates that approximately 2.6 billion people worldwide continue to live with inadequate sanitation and the environmental health risks are especially severe for the urban poor living in informal or slum conditions.

Women living in poor **Women living in Dirty Habitats in Maharshtra State Metropolitan City** communities, particularly informal settlements often referred to as slums; bear the brunt of inadequate sanitation facilities in cities. While we use the term slum in this paper, we acknowledge and want to emphasize that there is no one definition of urban informal settlement and that the term "slum" can inappropriately and incorrectly label a community as dirty and unhealthy. As we will show using data from the Nagpur-Maharashtra state, environmental conditions can vary greatly in the same slum and researchers need to be attentive to the relative human deprivation within a Nagpur city when discussing environmental and health hazards.

ISSN : 2278-9308
February 2020

Thus, sanitation is usually underfunded and marginalized in programming despite its vital links to improved health, development, and well being for poor households.

Social Cause: Nagpur-Maharashtra state slum is a highly populated urban residential area consisting mostly of closely packed, decrepit housing units in a situation of deteriorated or incomplete infrastructure, inhabited primarily by impoverished persons. While slums differ in size and other characteristics, most lack reliable sanitation services, supply of clean water, reliable electricity, law enforcement and other basic services. Slum residences vary from shanty houses to professionally built dwellings which, because of poor-quality construction or provision of basic maintenance, have deteriorated.

Nagpur-Maharashtra state Slums form and grow in different parts of the world for many different reasons. Causes include rapid rural-to-urban migration, economic stagnation and depression, high unemployment, poverty, informal economy, forced or manipulated ghettoization, poor planning, politics, natural disasters and social conflicts. Strategies tried to reduce and transform slums in different countries, with varying degrees of success, include a combination of slum removal, slum relocation, slum upgrading, urban planning with citywide infrastructure development, and public housing.

Inadequate Sanitation and Diseases:

Our survey found that 30% of women reported at least one episode of diarrheal disease within the previous month. Diarrheal disease was also mentioned as the most frequently reported illness for children. According to WHO, more than 1.4 million children below the age of five worldwide die from preventable diarrheal diseases and it is estimated that 88% of these cases are related to unsafe water or poor sanitation. Fecal contamination in urban slums contributes to high rates of cholera, typhoid fever, dysentery, and intestinal parasites.

Malnutrition and Food Contamination:

We heard in focus groups with Nagpur-Maharashtra state residents that inadequate slum sanitation contributes to human waste frequently draining into streets and walkways and is suspected of increasing exposure to food borne pathogens and contributing to childhood.

HIV/AIDS and Inadequate SanitationNagpur-Maharashtra state:

Our focus groups suggested that women in Nagpur-Maharashtra state bear a greater burden of managing HIV than men, which has also been documented in other Nagpur-Maharashtra state slums. In Nagpur-Maharashtra state 12% of slum residents are infected with HIV compared to only 5% of Nagpur-Maharashtra state residents.

Menstrual Health and Girls' Education:

In India, less than a quarter of primary and secondary schools met the national standards for the minimal number of latrines per pupil and separate facilities for boys and girls.

Economic Impacts of Inadequate Sanitation:

Inadequate sanitation in Nagpur-Maharashtra state results in economic burdens that include pay-per-use toilets, increased health care/medical costs , and decreased wages for women forced to miss work to care for the sick. Most Nagpur-Maharashtra state residents pay 5t :k per use, which can present a significant economic burden on slum residents.

The orange city Water and Sanitation Program found that inadequate sanitation costs Nagpur-Maharashtra state an estimated 12 lakhs annually from lost productivity due to sanitation-related illness.

ISSN : 2278-9308 February 2020

Indignity and Violence

Insecurity and indignity related to inadequate sanitation are key concerns for women and girls in Nagpur-Maharashtra state. Women in our focus groups expressed feeling vulnerable when using public toilets that are far from their homes and that do not have locks on doors orproper lighting at night.

Millennium Development Goals (MDGs)/Sustainable development goal for the women:

Half of the development goals put on by the United Nations started in 2000 to 2020 with the Millennium Development Goals (MDGs). Reproductive health was Goal 5 out of 8. To monitor the progress, the UN agreed to four indicators:

- Contraceptive prevalence rates
- Adolescent birth rate
- Antenatal care coverage
- Unmet need for family planning

Mental Health of the women:

Ninety nine percent of maternal deaths occur in developing countries and in 25 years, maternal mortality globally dropped to 44%.Statistically, a woman's chance of survival during childbirth is closely tied to her social economic status, access to healthcare, where she lives geographically, and cultural norms. Women in developing countries have little access to family planning services, different cultural practices have lack of information, birthing attendants, prenatal care, birth control, postnatal care, lack of access to health care and are typically in poverty. In 2015, those in low-income countries had access to antenatal care visits averaged to 40% and were preventable. All these reasons lead to an increase in the Maternal Mortality Ratio (MMR).

Sustainable Development Goals for women:

One of the international Sustainable Development Goals developed by United Nations is to improve maternal health by a targeted 70 deaths per 100,000 live births by 2030. Most models of maternal health encompass family planning, preconception, prenatal, and postnatal care. All care after childbirth recovery is typically excluded, which includes pre-menopause and aging into old age.

Women Empowerment:

Three themes related to empowerment , The first theme, control over body, included several questions related to ability to refuse sex, their duty to have sex, and if they would fight back or seek help in the event they were being physically beaten by their husband. The second, control over decisions/finances, included women's participation in terms of saving money or purchasing goods for the household. The third, access to community/mobility, included statements on ability to access resources and services outside of her home.

Concluding Key Discussion:

While the links between sanitation and human health are well documented, the disproportionate and overlapping disease, care giving, education, and economic, social, and dignity impacts are rarely captured together for women and girls living in urban informal settlements.

We have shown how self-rated health varies by different environmental conditions in Nagpur-Maharashtra state and the spatial distribution of toilet facilities. We have highlighted that the physical and social environments in urban slums likely interact to coproduce poor health for women. This paper has highlighted the importance of and need for further research to detail the multiple ways women's health can be compromised from a manageable environmental issue, namely, inadequate sanitation. We have also highlighted that the health risks from inadequate sanitation are not unique to the Nagpur-Maharashtra state slum. Environmental engineers and planners in cities of the globalization can combine our findings with those from other urban slums to help justify the costs of sanitary improvements that are attentive to the specific needs of women and girls.

ISSN : 2278-9308
February 2020

Web Reference keys:

[illegible] 20Annapurnamma%20K%20 [illegible] 20Final.pdf

https://www.pulsus.com/scholarly-articles/health-status-in-india-a-study-of-urban-slum-and-non-slum-population.pdf

https://en.wikipedia.org/wiki/Health_in_India

https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/slums

https://www.jstor.org/stable/20753486?seq=1#page_scan_tab_contents

https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21681376.2016.1229130

https://www.gmrhs.com/medical-research/struggle-of-slum-dwellers-for-maintaining-their-health-status-and-behavior-in-a-slum-pocket-of-guwahati-city.pdf

https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736%2816%2931848-7/fulltext

https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1829399/

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2020

SPECIAL ISSUE- CCXXIII (223)

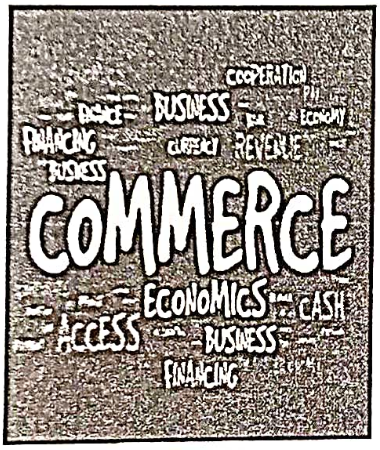

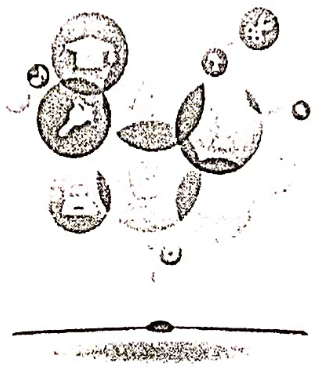

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

ISSN : 2278-9308
March 2020

The Role of Joint Forest Management Committee in Forest Conservation,Protection, Urge, and Usefulness of Forest Protection Act FC-1980: The Analytical Review

Prof.Devidas Mahadeo Daregave.
(Assistant Professor) Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari Samajkarya Mahavidyalaya,Malkapur, District Buldhana (Maharashtra)

Abstract: This paper first addresses the processes and circumstances that led to the evolution of joint forest management in India with reference to Maharashtra-FC-1980, and then reviews and analyses the emerging policy issues confronting joint forest management. In so doing, it describes the learning curve achieved in the development of joint forest management in India, which has ushered in a 'Managementchange' in the Indian forestry sector.**Scientists and Non-Governmental Organizations** (NGOs) came to prefer the term **`community forestry'** to **`social forestry'** because social forestry, created as a conciliatory measure, often adopted a top - down approach in project implementation and therefore developed ambivalent connotations. **`Community forestry'** was defined first by the Food and Agricultural Organization' as `any situation that intimately involves local people in forest activity FC-1980.

Objectives:

1. Increase the natural beauty of the landscape; create recreational forests for the benefit of rural and urban populations FC-1980.
2. Provide jobs for unskilled workers and
3. Land rehabilitation
4. Finally, its object is to raise the standard of living and quality of life of rural and urban people.

Joint Forest Management:

JFM is the official and popular term in India for partnerships in forest movement involving both the state forest departments and local communities. The policies and objectives of Joint Forest Movement are detailed in the Indian comprehensive National Forest Policy of 1980 and the Joint Forest Management Guidelines of 1990 of the Government of India.

A definition of SFM was developed by the Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe (FOREST EUROPE), and has since been adopted by the Food and Agriculture Organization (FAO). It defines sustainable forest management as:

In simpler terms, the concept can be described as the attainment of balance – balance between society's increasing demands for forest products and benefits, and the preservation of forest health and diversity. This balance is critical to the survival of forests, and to the prosperity of forest-dependent communities.

Genesis of Joint Forest Managementand Current status in India:

After the initial successes in West Bengal and Haryana, the JFM schemes received national importance in the legislation of FC-1980and thrust in the Guidelines of 1998. As of 2000 27 states of the Indian Union had various JFM schemes with over 63,000 FPCs involved in the joint management of over 1400,000 km² of forested land.In 2010 the areas increased to 2460000 km2 was managed by more than 112896 committees with around 14500000 families getting benefit from JFM programme.

The Arabari and Sukhomajri Experiments in JFM Origins: Joint forest management is concept of developing relationships between fringe forest groups and forest department on the basis of mutual trust and jointly defined roles and responsibilities for forest protection and development. Joint Forest

Management originated in West Bengal in 1980's in Asia and Africa. The major hardwood of Arabari is sal, a commercially profitable forest crop. Ajit Kumar Banerjee, working for the Forest Department as the Divisional Forest Officer, was conducting trials which were constantly being disturbed by grazing and illegal harvesting by the local populace. The initial program involved 612 families managing 12.7 square kilometers of forests classified as "degraded". 25% of profits from the forests were shared with the villagers. The experiment was successful and was expanded to other parts of the state in 1987. JFM is still in force at Arabari.

Joint Forest Management Program (JFM or JFMP) instituted in 1990 by the Government of India. It was started on a pilot project basis in West Bengal as early as 1971, and again in the late FC-1980with considerable success.

Communal forest:

An "Important Common Forest" in India is a forest governed by local communities in a way compatible with sustainable development. Such forests are typically called **village forests** or **panchayat forests**, reflecting the fact that the administration and resource use of the forest occurs at the village and panchayat (an elected rural body) levels. Hamlets, villages and communities of villages may actually administer such a forest. Such community forests are usually administered by a locally elected body, usually called the Forest Protection Committee, Village Forest Committee or the Village Forest Institution. Such committees are known as **"Van Panchayats"** in the Kumaon Division of Uttarakhand, Forest Co-operative Societies in Himachal Pradesh and Van Samrakshan Samitis in Andhra Pradesh. Legislation pertaining to communal forests vary from state to state, but typically the state government retains some administrative control over matters like staff appointment, and penalization of offenders. Such forests typically conform to the IUCN Category VI Protected Areas, but protection may be enforced by the local communities or the government depending on local legislationFC-1980. **Maharashtra** is the state with the **most forest land** while **Haryana has the least.**

Types of communal forest:

Typically, communal forests are formed in two ways:

- **Joint forest management program**: Designation of marked areas in reserved forests and protected forests of India as a communal forest for villages inside the reserved or protected forest or in the fringe areas. More infrequently, an existing forest may be directly designated as a communal forest.
- **Social forestry program**: Afforestation schemes in disused farm lands, degraded forests or other wasteland. Such community afforestation schemes are referred to as social forestry in India. See Social forestry in India for details.

The **Indian Council of Forestry Research and Education (ICFRE)**: Is an autonomous organization or governmental agency under the Ministry of Environment and Forests, Government of India. Headquartered in Dehradun, its functions are to conduct forestry research; transfer the technologies developed to the states of India and other user agencies; and to impart forestry education.

Involvement of the common people in Joint Forest Management Program (JFM or JFMP) :Social forestry also aims at raising plantations by the common man so as to meet the growing demand for timber, fuel wood, fodder, etc., thereby reducing pressure on traditional forest areas. This concept of village forests to meet the needs of rural people is not new. It has existed through the centuries all over the country, but it is now being given a new character.

Forest governance:

Although a majority of forests continue to be owned formally by government, the effectiveness of forest governance is increasingly independent of formal ownership. Since neo-liberal ideology in the 1980s and the emanation of the climate change challenges, evidence that the state is failing to effectively manage environmental resources has emerged.

Sustainable forest management: is the management of forests according to the principles of sustainable development. Sustainable forest management has to keep the balance between three main pillars: ecological, economic and socio-cultural. Successfully achieving sustainable forest management will provide integrated benefits to all, ranging from safeguarding local livelihoods to protecting the biodiversity and ecosystems provided by forests, reducing rural poverty and mitigating some of the effects of climate change.

Research perspective:

- Conservation, protection, regeneration, rehabilitation and sustainable development of natural forest ecosystemsFC-1980.
- Enhancing productivity of wood and non-wood forest produce per unit of area per unit time by application of scientific and technological methods.
- Research on improved utilization, recovery and processing of forest produce for value addition and employment generation.
- Ecological rehabilitation of all fragile ecosystems, such as mountains, mangroves, deserts etc.
- Socio-economic and policy research for developing strategies towards attracting people's participation in forest managementFC-1980.

Suggestions to the local self-government body and voluntary organization:

- To carry out a need based and time bound programme of afforestation with special emphasis on fuel wood and fodder development on all degraded and denuded lands/forests.
- Afforestation of abandoned jump lands and mined areas.
- Linear strip plantation of fast-growing species on sides of public roads, rivers, streams and irrigation canals.
- Afforestation on under-utilized lands under state, institutional or private ownership.
- Farm forestry in the form of raising rows of trees on bund or boundaries of fields and individual trees in private agricultural land as well as creation of wind breaks round a farm or orchard by raising one or two lines of trees.
- Environmental awareness generation and celebration of **"Vanamahotsava",** environment day, wildlife week etc.

Concluding of the Research Paper:

The JFM policy directives issued by the government from time to time since the announcement of the National Forest Policy of FC-1980 indicate the existence of a learning curve in the process of implementing JFM in India .These policy directives have been developed on the principle of analysis for policy. This means that with the passage of time, policy makers have realized the need for new policy measures for expanding.In many cases, discontinuity of funds affects the sustainability of the village -level institutions involved in JFM programmes .

Web support:https://en.wikipedia.org/wiki/Social_forestry_in_India
http://edugreen.teri.res.in/explore/forestry/social.htm
https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/social-forestry-programme-1448269305-1
https://guides.lib.berkeley.edu/Forestry/books
https://en.wikipedia.org/wiki/Social_forestry_in_India
https://www.researchgate.net/publication/312136245_Review_Paper_on_Forest_Conservation_Model_and_Modern_Techniques_for_Sustainable_Wilderness

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 10 Number - 1 Jan. - Mar. 2020

Editor
Dr. Madhukar. V. Patil, Nandurbar

Asst.Editor
Dr. Shubhangi D. Rathi
Dr. H.R Chaudhari
Prin. Dr. Vinod V. Patil
Dr. S.J. Patil

Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J. Parikh, Gujrat
Dr. Keshav Phale, Amravati
Dr. A. M. Garode, Chikhli

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 350.00 or
US $ 35.00 Only (extra postage charge)
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७-२२३९६६६.

स्वतंत्र भारतातील महिलांचा राजकीय सहभाग

प्रा.विजय किसनराव पिंगळे
दा.ध.ना.चौधरी समाजकार्य
महा. मलकापूर

या भूतलावर सर्वात चांगला प्राणी म्हणजे मानव या मानवाचे दोन घटक म्हणजे स्त्री व पुरूष देवाने स्त्री पुरूषांची इथे निर्मिती केली तेव्हा स्त्रियांना समान अधिकार होते असे दिसुन येते. भारताच्या इतिहासात पहिले तर सिंधू काळात महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीचे स्थान होते. पुर्व वैदिक काळामध्ये स्त्रियांची स्थिती चांगली होती. या काळात मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती दिसून येते. उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा घसरला. स्त्रियांना या काळात कमी लेखल्या गेले. स्त्री पुरूष भेद इतका विकोपाला गेला की मुलगी जन्माला येणे वाईट समाजल्या जाऊ लागले. बौध्द काळात स्त्रियांचे सर्वच क्षेत्रातील स्वातंत्र नाकारले होते. मात्र बुध्दाने स्त्रिला गुलामगीरीतून बाहेर काढले. बौध्द काळात स्त्रियांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले. स्मृती व पुराण काळात स्त्रिला देवि, लक्ष्मी, दुर्गा, सरस्वती इत्यादी नावाने संबोधून तिचा गौरव केला. मात्र त्याचवेळी महिलावर अनेक बंधणे लादली मध्ययुगीन काळामध्ये स्त्रियांची स्थिती कमालीची खालावली. स्वातंत्र पुर्व काळात महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले परंतु ते प्रयत्न पुरेसे ठरले नाही. स्वातंत्रोत्तर काळात १९ व्या शतकामध्ये बऱ्याच सुधारणावादी चळवळी झाल्या. १९४७ पर्यंत महिला चळवळी सक्रीय होत्या. परंतु स्वातंत्र मिळाल्यानंतर त्या चळवळी निष्क्रीय झाल्या. स्त्री पुरूष समान हे मानण्यासाठी भारतीय समुदाय तयार नव्हता. भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्य घटनेमध्ये स्त्री समानतेला प्राधान्य दिले. भारतीय राज्य घटनेच्या कलम १५ नुसार लिंगाचे आधारावर भेदभाव करणार नाही. स्त्री पुरूषांचा दर्जा समान आहे असा घटनादत्त अधिकार बहाल केला.

महिला हया पुर्वीपासून अनेक प्रकारचे नेतृत्व करीत होतया मात्र त्या ठराविक महिला होत्या म्हणून सर्व महिलांना सर्व स्तरात नेतृत्व करण्याची संधी होती असे म्हणता येणार नाही. राजकीय क्षेत्रात सुध्दा यापेक्षा काही वेगळी स्थिती नव्हती. राजकारणात महिलांचा सहभाग फार कमी होता. यामध्ये नेतृत्व करणाऱ्या महिला कमी होत्याच एवढेच नाही तर लोकशाही प्रधान देशात स्त्रियांचे मतदानाची आकडेवारी सुध्दा कमी होती. राजकारणात सुध्दा पुरूषांनी महिलांना डावलले दिसुन येते.

उद्देश :

१) महिलांची राजकीय स्थिती जाणून घेणे.

२) महिलांची राजकीय वाटचाल अभ्यासणे.

गृहितकृत्ये :

१) स्वतंत्र भारतातील महिलांची राजकीय स्थिती समाधानकारक नाही.

२) महिलांचा राजकीय वाटचालीचा आलेख उंचावत आहे.

भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतर १९५० मध्ये भारतीय संविधान स्विकारले. संविधानानुसार प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला २१ वर्षापेक्षा जास्त असणाऱ्या महिला पुरूषांना मतदानाचा हक्क दिला गेला. मात्र महिला राजकारणात फारशा पुढे आल्या नाही. १९५२ मध्ये पहिल्या लोकसभेत ४९९ खासदारापैकी २२ महिला खासदार होत्या तर २०१९ मध्ये ५४३ खासदारापैकी ७८ खासदार महिला आहे. महाराष्ट्र विधान सभेत १९६२ मध्ये २६५ आमदारापैकी १७ महिला आमदार होत्या. तर २०१९ मध्ये २८८ आमदारापैकी २४ महिला आमदार आहे. यावरून असे दिसुन येते महिला खासदार आमदाराची संख्या वाढते आहे. मात्र ते वाढण्याचे प्रमाण अगदी नगन्य आहे. यावरून महिलांची राजकीय स्थिती लक्षात येईल.

भारतात साधारणत: लोकसंख्येमध्ये ५० प्रतिशत लोकसंख्या महिलांची आहे असे असतांना महिलांचा विकास झाला नाही तर देशाचा विकास अर्धवट राहीला. असे महात्मा गांधी यांनी म्हटले यावेळी महिलांचा राजकीय प्रवास फार कठीण होता. तरी काही महिला स्वातंत्र पुर्ण काळात राजकारणात आल्या आणि त्यांनी आपला ठसा उमटवला असून राजकारणात स्त्रियांची सक्रीयता वाढत होती. अशालाच ग्राम विकासासाठी भारताने पंचायत राज स्विकारले तसेच ते थोडया फार फरकाने बहूतेक राज्यांनी स्विकारले. यामध्ये स्त्रियांचा चांगल्या प्रमाणात सहभाग दिसून आला. पंचायत राजमध्ये महिलांचा सहभाग विकासाच्या दृष्टीने वाढणे महत्वाचे होते असे राज्य कर्त्यांना लक्षात आले. महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी १९८६ मध्ये पंचायत राज अधिनियमामध्ये दुरूस्ती करण्यात आली. या दुरूस्तीनुसार महाराष्ट्राने ग्रामपंचायतमध्ये महिलांना ३० प्रतिशत आरक्षणाची घोषणा केली. १९९२ मध्ये झालेल्या पंचायत राज निवडणुकामध्ये महिलांसाठी ३० प्रतिशत आरक्षण देवुन निवडणुका घेतल्या हे महिलांच्या राजकीय विकासाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाचे चांगले पाऊल मानल्या जाते.

तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांचे सरकारने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी संवैधानिक मान्यता दिली. ७३ व ७४ वी घटना दुरूस्ती अधिनियम १९९२ नुसार घटना दुरूस्ती करण्यात आली ही घटना दुरूस्ती पंचायत राज अधिक सक्रीय करणे व महिलांना पंचायत राज मध्ये अधिकृतपणे सामाऊन घेणे सोबतच २९ विषय कार्य दिले. या घटना दुरूस्तीनुसार महिलांना ३३ प्रतिशत आरक्षण पंचायत राजमध्ये देण्यात आले. ही दुरूस्ती २४ एप्रिल १९९३ पासून लागु करण्यात आली.

२७ ऑगस्ट २००९ रोजी भारतात पंचायत राजमधील ५० प्रतिशत महिला आरक्षणात मंजूरी देण्यात आली. महाराष्ट्रात "मुंबई ग्रामपंचायत आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषद, पंचायत समिती अधिनियम २०११" तयार करण्यात आला. त्यानुसार महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५० प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले.

आता सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५० प्रतिशत आरक्षण आहे. ही महिलांच्या राजकीय विकासाची महत्वपुर्ण बाब आहे. यामुळे अनेक महिला राजकारणात येत आहे. त्या अनेक महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून राजकीय क्षेत्रातील मोठे पद भुषवित आहे. या माध्यमातून आमदार खासदार अशी महिलांची वाटचाल सुरू आहे.

निष्कर्ष :

वरीलप्रमाणे भारतीय महिलांच्या इतिहासापासून तो आजपर्यंतचा राजकीय प्रवास पहिला तर महिला स्वत:हून राजकारणा खंबीरपणे उभ्या राहू शकत नाही. अगदी पुरूषांच्या तुलनेत महिला सदस्य संख्या फार कमी म्हणजे नगण्य आहे. त्यामुळे महिलांची राजकीय स्थिती समाधानकारक नाही असे म्हणावे लागेल.

महिलांची प्रत्येक सभागृहातील जसे संसद विधानसभा; ५० प्रतिशत आरक्षणामुळे का होईना स्थानिक स्वराज्य संस्था सभागृहात महिला सदस्य व पदाधिकारी होत आहे. त्यामुळे महिलांचा राजकीय वाटचालीचा आलेख उंचावत आहे.

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी संसद, विधानसभामध्ये आरक्षण देणे गरजेचे आहे. राजकीय सर्व पक्षांनी महिलांना आरक्षण द्यावे असा कायदा करणे काळाची गरज आहे. महिलांना शासनातील विविध पदे देण्याबाबत सुध्दा आरक्षण द्यावे. जेणेकरून महिलांच्या राजकीय वाटचालीचा विकास होईल.

संदर्भ :

१ डॉ.नदा पांगुळ बाराहाते - भारतीय नागरी समुदाय विकास, आर बी.प्रकाशन, नागपूर
२. डॉ.दिपक पवार - महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३. प्रा.बाबा तिजारे, डॉ.अजय किनखेडकर - पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर
४. डॉ.राजचंन्द्र मुजाजी मिसे - भारतीय समाज एवं महिला सशक्तीकरण विकास प्रकाश, कानपूर

•••

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

SPECIAL ISSUE- CCXXXII(232)

Challenges in the 21st Century & Need of Gandhian Ideology

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. V.L.Bhangdia
Principal
Smt.Kesharbai Lahoti
Art's Comm,Mahavidyalaya,
Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

June - 2020

ISSUE – CCXXII 232

Challenges in the 21st Century & Need of Gandhian Ideology

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. V.L.Bhangdia
Editor :
Principal
Smt.Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amaravati

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
June, 2020

पर्यावरणाविषयी महात्मा गांधीजी यांचा दृष्टीकोन

प्रा.अनिल चिंतामण सावळे
दा.ध.ना.चौ. समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि.बुलडाणा

प्रस्तावना :-

पर्यावरण हा शब्द परि आणि आवरण या दोन शब्दांनी बनलेला आहे, ज्यामध्ये परि म्हणजे आपल्या सभोवताल आणि आवरण म्हणजे भोवती असलेले 'आवरण' पर्यावरण हे सर्व भौतिक, रासायनिक आणि जैविक घटकांचे एकूण एकक आहे, जे जीव किंवा पर्यावरण लोकांवर परिणाम करते आणि त्यांचे स्वरूप, जीवन आणि जीवन निश्चित करते. संयुक्त राष्ट्रांनी जाहीर केलेला हा दिवस जागतिक पातळीवर पर्यावरणाच्या दिशेने राजकीय आणि सामाजिक प्रबोधन करण्यासाठी साजरा केला जातो. याची सुरूवात १९७२ मध्ये संयुक्त राष्ट्र महासभेने ५ जून ते १६ जून या कालावधीत आयोजित जागतिक पर्यावरण परिषदेत केली. पहिला जागतिक पर्यावरण दिन ५ जून १९७३ रोजी साजरा करण्यात आला. पर्यावरणाच्या जैविक घटकांमध्ये सुक्ष्मजीवनांपासून किटक, प्राणी आणि वनस्पती आणि सर्व जैविक क्रियाकलाप आणि त्यांच्याशी संबंधित प्रक्रिया यांचा समावेश आहे. वातावरणाच्या अजैविक घटकांमध्ये निर्जीव घटक आणि संबंधित प्रक्रिया असतात, जसे पर्वत, खडक, नदी, वारा आणि हवामान घटक इ. सर्वसाधारण भाषेत हे सर्व जैविक आणि अजैविक घटक, तथ्य, प्रक्रिया आणि आपल्या जीवनावर परिणाम घडविणाऱ्या घटनांचा समावेश असलेले एक घटक आहे. हे आपल्या सर्वांना व्यापून टाकते आणि आपल्या जीवनातील प्रत्येक प्रसंग यावर अवलंबून असतो आणि संपादित केला जातो. मानवांनी केलेल्या सर्व कृतींचा थेट आणि अप्रत्यक्ष वातावरणावर परिणाम होतो. अशा प्रकारे जीव आणि पर्यावरणामध्ये देखील एक संबंध आहे, जो परस्परांवर अवलंबून आहे. मानवी हस्तक्षेपाच्या आधारे पर्यावरणाला दोन भागात विभागले जाऊ शकते. पहिले नैसर्गिक वातावरण आणि दुसरे मानव निर्मित वातावरण. प्रदुषण, हवामान बदल इत्यादी पर्यावरणीय समस्या मानवाच्या जीवन शैलीबद्दल पुर्नविचार करण्यास प्रवृत्त करतात. आता पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यावरण व्यवस्थापन आवश्यक आहे. आज आपल्याला सर्वात जास्त गरज आहे ती म्हणजे सर्वसामान्यांना आणि सुशिक्षित लोकांना पर्यावरणाच्या संकटाची जाणीव करून देणे.

आपण अशा जगात राहत आहोत जिथे विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि विकास मानवी जीवन बदलण्यात महत्वपुर्ण भुमिका पार पाडतात. म्हणजे विकासाच्या दृष्टीने नैसर्गिक स्त्रोतांचे अधिक शोषण केल्याने पर्यावरणाचे गंभीर संकट उद्‌भवू शकते. प्रत्यक्षात विकासाच्या नावाखाली विकासाची कल्पना विवादास्पद आहे. कारण आपण नैसर्गिक संसाधनांची लुट करीत आहोत. निसर्गाच्या गरजांचा आदर न करणारे विज्ञान आणि लोकांच्या गजेचा आदर न करणारा विकास मानवी अस्तित्वाला धोका देतो. गांधींचे पर्यावरण विषयक विचार आपल्याला निसर्गाला लोकांच्या गरजेनुसार समरस करण्यासाठी नवीन दृष्टी देतात. तरी ते "अनुभवी मानव पर्यावरणाचे प्रेषित" म्हणून वर्णन केले जातात. गांधींच्या काळात पर्यावरणाची चिंता कमी होती. सत्य आणि अहिंसा, साधी जीवनशैली आणि विकासावर आधारित सत्याग्रहाशी संबंधित त्याच्या कल्पनांनी निसर्गाचे आणि आपल्या सहजीवांचे नुकसान न करता टिकाऊ विकास कसा शक्य आहे हे स्पष्ट केले. "निसर्गाने प्रत्येकाच्या गरजा भागविल्या पाहिजेत. पण कोणाच्या तरी लोभाची तरी लोभाची पुर्तता केली नाही" ही त्यांची कल्पना आधुनिक पर्यावरणवादाची एक नीतिसूची ठरली आहे.

समस्येची निवड :-

वर्तमान परिस्थितीत पर्यावरण विषयक अनेक समस्या दिसून येतात. पर्यावरणाविषयक महात्मा गांधीचे विचार लक्षात घेऊन परिवर्तन घडून येऊ शकते का? यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते. म्हणून या समस्येची निवड केली.

उद्दिष्टे :-

१. महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक विचाराचे अध्ययन करणे.

२. महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक विचार आणि आजची परिस्थितीत यांचे अध्ययन करणे.

३. महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक दृष्टीकोनातून मानवी जीवन शैलीत बदल घडविला जाऊ शकतो का ? याचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :-

संशोधकाने शोध विषयाच्या अभ्यासाची माहिती मिळविण्याकरीता प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग केला आहे. त्यात प्राथमिक स्त्रोताचा निरीक्षण, चर्चा, भेट इ. तर व दुय्यम स्त्रोतात ग्रंथालयातील ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, शासकीय प्रकाशन तसेच इंटरनेट यांचा अभ्यास केला आहे व वर्णनात्मक पद्धतीने शोध विषयाचे लेखन केले आहे.

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal

Volume - 10 Number - 1 Jan. - Mar. 2020

Editor
Dr. Madhukar. V. Patil, Nandurbar

Asst.Editor
Dr Shubhangi D. Rathi
Dr H.R Chaudhari
Prin. Dr. Vinod V. Patil
Dr. S.J. Patil

Advisory Editors
Dr Shyam Kayande, Nagpur
Dr Shivankar S.N., Karnataka
Dr Kishor Gaikwad, Mumbai
Prin. Dr. A.P.Khairnar,Nizampur
Dr. Prashant Puranik, Ujjain (M.P.)
Dr. Naresh J Parikh, Gujrat
Dr. Keshav Phale, Amravati
Dr. A. M. Garode, Chikhli

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 350.00 or
US $ 35.00 Only (extra postage charge)
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्स्च्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व झरोका प्रिंटर्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७-२२३९६६६.

Platinum ISSN 2231-0096 Volume - 10 Number - 1 Jan-Mar. 2020

भारतीय राज्यघटनेद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण

प्रा. राजेंद्रसिंह वा. दिक्षीत,
कार्यकारी प्राचार्य, दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी,
समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर, जि. बुलढाणा.

प्रस्तावना -

२६ नोव्हेंबर हा दिवस भारतात संविधान दिवस म्हणून साजरा केला जातो. ८ मार्च हा दिवस 'जागतिक महिला दिन' म्हणून साजरा केला जातो. तर संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९९९ पासून २५ नोव्हेंबर हा दिवस स्त्रियावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचे निर्मूलन करण्यासाठी घोषित केला. तसेच मानवा-मानवामधील भेदभाव दूर करण्यासाठी १० डिसेंबर मानव अधिकार दिवस म्हणून साजरा केला जातो. अनेक गैरसरकारी, सरकारी संस्थांमध्ये ८ मार्च, २५ नोव्हेंबर, १० डिसेंबरसारख्या जागतिक दिवसाला जगभरात महिलांवर होणारे अत्याचार, महिलांचे अधिकार यावर चर्चा होत असते.

डॉ. बाबासाहेबांनी निरंतर महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. १९५१ मध्ये महिलांना सामाजिक प्रतिष्ठा, संपत्तीतील हक्क, घटस्फोट इत्यादी बाबत स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून हिंदूकोड बील संसदेत मांडले. पुढे भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. त्यांनी संविधानात महिलांसाठी विशेष कल्याणात्मक तरतुदी केल्या. ज्यामुळे महिलांना स्वातंत्र, समता व मतदानाचा अधिकार मिळाला.

अध्ययन विषयाचे उद्देश -

१. भारतीय संविधानातील महिला सक्षमीकरण संदर्भातील विविध तरतुदींचे अध्ययन करणे.
२. संविधानातील तरतुदींच्या अमंलबजावणीसाठी असलेले विविध कायदे, योजना व कार्यक्रमांचा आढावा घेणे.
३. संविधानातील तरतुदींमुळे महिलांचे झालेले कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय सक्षमीकरणाचे अध्ययन करणे.
४. संविधानाने महिलांना मिळवून दिलेल्या हक्कांचा अभ्यास करणे.

अध्ययन पद्धती -

अध्ययनकर्त्याने अध्ययन विषयाच्या अभ्यासासाठी सखोल माहिती मिळविण्याकरिता दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग केला आहे. दुय्यम स्त्रोतातील माहिती ही लिखीत स्वरूपात असते. या पद्धतीतून महत्वपूर्ण माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, शासकीय प्रकाशन तसेच इंटरनेट इ. साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण -

भारतीय संविधानातील महिला सक्षमीकरण संदर्भातील विविध तरतुदी -

आधुनिक भारतात संविधानामुळे महिलांना पुरूषांप्रमाणे समान दर्जा मिळाला आहे. संविधानाने पुरूष व महिलांना समान दर्जा दिला आहे, स्त्री व पुरूष समानतेच्या तत्वाला मान्यता दिली आहे. महिलांसंबधी महत्वपूर्ण तरतूदी पुढीलप्रमाणे -

- कलम १४ - महिलांना कायद्यासमोर समानता मिळाली
- कलम १५ - महिलांच्या कल्याणासाठी राखीव जागांची तरतूद व रोजगार मिळविण्याची समान संधी.
- कलम २१ (अ) - ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील मुलींसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण
- कलम २३ (अ) - गुलामगीरी, मानवी तस्करी व धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास प्रतिबंध
- कलम ३९ - समान कामासाठी समान संधी
- कलम ४२ - महिलांसाठी न्याय्य व पोषक वातावरण, मातृत्व समयी आराम मिळण्याची तरतूद
- कलम ४६ - महिलांच्या व दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हिताची काळजी
- कलम ५१ (अ) यातील मुलभूत कर्तव्यानूसार महिलांच्या प्रतिष्ठा तसेच सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची तरतूद
- कलम २३४ (डी) व (टी) नूसार ग्रामीण व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राखीव जागांची तरतूद

तसेच राज्य व राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना, महिला धोरणांची निर्मिती, अनेक कल्याणकारी योजनांची निर्मिती ही संविधानातील तरतूदींच्याअनुषंगाने झालेली आहे.

संविधानातील तरतुदींच्या अमंलबजावणीसाठी विविध कायदे व योजना -

१) **फौजदारी कायदे -** स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा१९८६, अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंध कायदा, वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९७१, हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५, गर्भधारणा पश्चात आणि जन्मपूर्व निदान तंत्र (लिंग निवड प्रतिबंध) कायदा १९९४, मुस्लीम महिला (विवाह हक्क संरक्षण) कायदा २०१९

२) **मालमत्ता संबंधी कायदे -** हिंदू उत्तराधिकारी कायदा १९५६, विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा १९५९, हिंदू वारसा हक्क मालमत्तेत समान वाटप कायदा २००५, ख्रिचन, पारसी, मुस्लिम स्त्रियांना त्यांच्या मालमत्तेत व वारसाहक्कात स्थान इ.

३) **विवाहासंबंधी कायदे** – हिंदू विवाह कायदा १९५५, हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा १८५६, मुस्लीम विवाह कायदा, मुस्लीम स्त्री घटस्फोट हक्क व संरक्षण कायदा १९८६, विशेष विवाह कायदा १९५४, हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६ इ.

४) **कामगार स्त्रियांचे अधिकारविषयक कायदे** – मातृत्व लाभ कायदा १९६१, खाण कायदा १९५२, कारखाना कायदा व किमान वेतन कायदा १९४८, वेठ बिगार प्रथा प्रतिबंध कायदा १९७६, समान वेतन कायदा १९७६, नोकरीच्या ठिकाणी लैंगिक छळापासून महिलांचे संरक्षण विधेयक २०१० इ.

संविधानातील तरतुदीमुळे महिलांचे झालेले सक्षमीकरण –

१) **कौटुंबिक सक्षमीकरण** – संविधानातील तरतूदींच्या अमलबजावणीसाठी अनेक योजना व कायद्यांची निर्मिती झाल्यामुळे महिलांचे कुटुंबातील त्रास वा छळापासून सुटका झाली आहे, त्यांचा कौटुंबिक दर्जा उंचावला आहे. उदा. हिंदू विवाह कायदा, घटस्फोटाचा कायदा, कुटुंब कल्याण योजना इ.

२) **सामाजिक सक्षमीकरण** – संविधानामुळे समाजातील महिलांविषयक अनिष्ट चालीरिती, प्रथांना पायबंद बसला. समाजात कायद्याचा वचक बसला. त्यामुळे महिला सामाजिक कार्यक्रम व उपक्रमांमध्ये भाग घेऊ लागल्या आहेत. उदा. बालविवाह व सती प्रथा, हुंडा प्रथा इ.

३) **आर्थिक सक्षमीकरण** – कलम १५ नुसार महिलांना नोकरीमध्ये महिलांना आरक्षणामुळे त्यांचे आर्थीकदृष्ट्या सक्षमीकरण घडून येत आहे.

४) **शैक्षणिक सक्षमीकरण** – संविधानामुळे 'चुल आणि मुल' यात बंदिस्त न राहता महिला आता उच्च शिक्षण घेत आहेत. शिक्षणामुळे त्यांच्यात आपल्या हक्कांविषयी जागृती होत आहे. उदा. किरण बेदी.

५) **राजकीय सक्षमीकरण** – राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी घटनेने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये१/३ आरक्षणाची तरतूद केली आहे. आज महिला राजकारणातील विविध महत्त्वाच्या पदांवर विराजमान आहेत. उदा. इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील, मायावती, ममता बॅनर्जी इ.

संविधानाने महिलांना मिळवून दिलेल्या हक्क –

भारतीय संविधानाने महिलांना विविध मुलभूत हक्क व अधिकार मिळवून दिले आहेत. त्यांची यादी पुढीलप्रमाणे –

१) समतेचा अधिकार (कलम १४ ते १८)
२) स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९ ते २२)
३) शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलम २३ व २४)
४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २५ ते२८)
५) शिक्षण - संस्कृती जपण्याचा अधिकार(कलम २९व ३०)
६) घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार (कलम ३२ ते ३५)

निष्कर्ष –

१) भारतीय संविधानातील तरतुदींमुळे महिलांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थीक, शैक्षणिक व राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळाली आहे.
२) भारतीय संविधानातील विविध तरतुदींमुळे महिलांना अनेक हक्क व अधिकारांची प्राप्ती झाली आहे.
३) भारतीय संविधानामुळे महिलांच्या कौटुंबिक, सामाजिक व राजकीय स्थान व दर्जात आमुलाग्र बदल झालेला आहे.
४) संविधानातील तरतुदींना अनुसरून महिला विकासाच्या योजना व धोरणांची आखणी शासनामार्फत करण्यात येत आहे.
५) संविधानामुळे महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्यास मदत झाली आहे.
६) संविधानातील तरतुदींना अनुसरून महिलांविषयक अनेक कायद्यांची, सेवा-सुविधांची निर्मिती शासनामार्फत केली जात आहे.
७) संविधानामुळेच आज महिला सन्मानाने आपले जीवन जगत आहेत.
८) संविधानातील तरतुदींमुळेच अनेक जाचक प्रथा, परंपरा, चालीरितींपासुन महिलांची सुटका होण्यास मदत झाली आहे.

समापन –

भारतीय संविधान अस्तित्वात येऊन ७० वर्षे झालीत. तरी आजही बहुतांश महिला संविधानातील त्यांच्यासाठीच्या कल्याणकारी तरतुदींबाबत अपरिचित आहेत. त्यासाठी महिलांमध्ये कायदेविषयक साक्षरता व संविधानाबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा महत्वाचा स्रोत म्हणजे भारतीय संविधान होय. संविधान महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजनैतिक न्याय, विचार अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना याचे 'स्वातंत्र्य', दर्जाची आणि संधीची समानता निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचे कार्य करते. मात्र महिलांसंदर्भातील स्वतः महिलांची व पुरुषांची मानसिकता अद्याप बदललेली दिसून येत नाही. ही मानसिकता बदलवणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी अगदी तळागाळापासून ते उच्च स्तरापर्यंत काम करावे लागणार आहे. म्हणून संविधानातील तरतुदींची अंमलबजावणीसाठी योजना व कायदे राबविण्यासाठीच्या यंत्रणेकरीता बजेटमध्ये आर्थिक तरतुद करण्यात येते. महिला सक्षमीकरणासाठी केंद्र आणि महाराष्ट्र शासनाच्या ५५ पेक्षा अधिक योजना आहेत. काही टेलिफोन हेल्पलाईन आहेत. ज्या माध्यमातुन महिलांचे सक्षमीकरण घडून येत आहे.

संदर्भ

१) डॉ. पवार प्रमोद, डॉ. तुटे विजय, भारतीय संविधान व शासन, प्रशात पब्लिकेशन्स
२) गायकवाडलक्ष्मण, डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर: जीवनवकार्य, साहित्यअकादमी
३) कीर धनजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलरप्रकाशन, मुंबई
४) डॉ. आगलावेप्रदीप, संशोधनपध्दतीशास्त्रवतंत्रे, विद्याप्रकाशन, नागपूर
५) https://en.wikipedia.org/wiki/B. R. Ambedkars

•••

Platinum ISSN 2231-0096 Volume - 10 Number - 2 Feb. 202

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणातील प्रभावशाली महिलांचे अध्ययन

प्रा. राजेंद्रसिंह वा. दिक्षीत
कार्यकारी प्राचार्य
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी, समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर, जि. बुलढाणा

प्रस्तावना :

भारतात राजकारण व महिला यांचे नाते तसे जुने आहे. ऋग्वेदात महिलांना राजकारणात स्थान असल्याचे दर्शविले आहे. उपनिषद काळात व पुराणकाळात ते कायम होते. भारतावरच्या परकीय आक्रमणकाळात आणि नंतरही काही स्त्रिया राजकारणात होत्या. रझिया सुलतान, राणी पद्मिनी, चांदबीबी, राणी दुर्गावती, झाशीची राणी, बेगम हसरत महल अशा अनेक रणरागीणींचे दाखले देता येतील. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रांत आपल्या कामाचा ठसा उमटविला आहे. स्वातंत्र्यानंतर अनेक महिलांनी राजकारणातील अनेक महत्वाची पदे भूषवली आहेत. आजही देशातील राजकीय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात महिला सक्रियपणे काम करत आहेत. ग्रामपातळीवरील सरपंच पदापासून ते देशाच्या राष्ट्रपती पदापर्यंत महिलांनी आज मजल मारली आहे. राष्ट्रपती, लोकसभा अध्यक्ष, मुख्यमंत्री, विविध पक्षांचे प्रमुख, आमदार-खासदार इ. अनेक पदे महिलांनी भूषवली आहेत.

गेल्या ७० वर्षात महिला मतदारांचे मन जिंकून अनेक पक्ष सत्तेत आले आहेत. पण जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही देशात नेतृत्व व लोकप्रतिनिधी म्हणून महिलांची संख्या पुरूषांच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. १९५० मध्ये आपल्या देशात महिलांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. १९५२ मध्ये लोकसभेत ४.४% असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण २०१४ मध्ये १२.६% पर्यंत गेलेले आपल्याला दिसते. २०१४ मध्ये झालेल्या निवडणूकीत ५४३ खासदारांमध्ये ६६ महिला होत्या. देशातील सर्व राज्यांच्या विधिमंडळातील एकूण सदस्य संख्या ४१२० इतकी असून त्यामध्ये महिला सदस्यांची संख्या ३६० इतकी आहे. म्हणजे एकूण सदस्य संख्येच्या केवळ ९% इतकी आहे. त्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेप्रमाणे विधीमंडळात व संसदेत महिलांना ३३% आरक्षण मिळावे अशी मागणी होत आहे.

भारतीय राजकारणामध्ये महिलांनी आपला वेगळा ठसा उमटवला आहे. गेल्या वीस वर्षात महिलांचा राजकारणातला सहभाग लक्षात येईल इतक्या प्रमाणात वाढला आहे. सद्यस्थितीत महिला राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावतांना आपल्याला दिसतात. त्या महिलांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

शोध विषयाचे उद्देश :

१. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय महिलांचे राजकारणातील सहभागाचे प्रमाण अभ्यासणे.
२. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणातील प्रभावशाली महिलांचा व त्यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
३. राजकारण व महिला सक्षमीकरण यांतील सहसंबंधाचे अध्ययन करणे.
४. प्रभावशाली महिला नेतृत्वाचा भारतीय राजकारणावर पडलेल्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.

शोध विषयाची अध्ययन पद्धती :

संशोधकाने प्रस्तुत शोध विषयाच्या अध्ययनासाठी विस्तृत माहिती मिळविण्याकरिता दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग केला आहे. दुय्यम स्त्रोतातील माहिती ही लिखीत स्वरूपात व दुसऱ्या व्यक्तींची असते. या पध्दतीने शोध विषयासंबंधी महत्वपूर्ण माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, शासकीय प्रकाशन तसेच इंटरनेट इ. साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :

भारतीय राजकारणात अनेक प्रभावशाली महिला दिसून येतात. त्यांच्या कार्यामुळे देशाच्या विकासास हातभार लागला आहे. अशा कर्तृत्ववान महिलांच्या कार्याचा घेतलेला आढावा पुढील प्रमाणे-

१. इंदिरा गांधी : इंदिरा गांधी ह्या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होत्या. त्यांनी दीर्घकाळ देशाचे पंतप्रधानपद भूषवले होते. बांग्लादेशाच्या उभारणीवेळी त्यांची भूमिका आणि देशाला अणुशक्ती संपन्न बनविण्याचा त्यांचा निर्णय भारताला प्रगतीपथावर नेणारा होता. स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी लहानपणापासूनच भाग घेतला. वयाच्या २१ व्या वर्षी त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. सन १९५५ मध्ये त्या काँग्रेस कृती समितीच्या व सेंट्रल पार्लमेंटरी बोर्डाच्या सदस्य झाल्या. फेब्रुवारी १९५९ मध्ये त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून निवडून आल्या. केंद्रीय मंत्रिमंडळात त्या १९६४ साली प्रथम रुजू झाल्या. तत्कालीन पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळात माहिती व नभोवाणी मंत्री म्हणून त्यांनी कार्य केले. लालबहादुर शास्त्री यांचा ताश्कंद येथे १९६६ मध्ये मृत्यू झाल्यानंतर त्या २४ जानेवारी १९६६ रोजी प्रधानमंत्री म्हणून विजयी झाल्या. १४ प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, बांग्लादेश निर्मिती, आणीबाणी, पोखरण येथे पहिली अणु चाचणी, ऑपरेशन ब्लू स्टार या त्यांच्या आयुष्यातल्या महत्त्वाच्या घटना होत्या.

२. सुषमा स्वराज : भाजपच्या ज्येष्ठ नेत्या सुषमा स्वराज यांचीही आजच्या घडीच्या सर्वात प्रभावी महिला राजकारण्यांमध्ये गणना होते. त्या संसदेच्या सदस्य म्हणून सात वेळा आणि विधानसभेच्या सदस्य म्हणून तीन वेळा निवडून आल्या होत्या. त्या २००० ते २००९ या काळात राज्यसभेच्या सदस्या होत्या. डिसेंबर २००९ ते मे २०१४ दरम्यान त्या लोकसभेतील विरोधी पक्षनेत्या होत्या. २६ मे २०१४ पासून ते २०१९ पर्यंत भारताच्या परराष्ट्र मं

होत्या. १३ ऑक्टोबर १९९८ ते ३ डिसेंबर १९९८ पर्यंत दिल्लीच्या ५ व्या मुख्यमंत्री म्हणून काम केले होते. त्यांनी अटलबिहारी वाजपेयी सरकारमध्ये माहिती आणि प्रसारणमंत्री, दूरसंचारमंत्री, आरोग्यमंत्री आणि संसदीय कार्यमंत्री ही मंत्रिपदे सांभाळली. दिल्लीच्या मुख्यमंत्रिपदासह केंद्रात विविध पदांचा कारभार पाहणाऱ्या सुषमा स्वराज यांनी गेल्या पाच वर्षांमध्ये परराष्ट्रमंत्री म्हणून प्रभावी कामगिरी केली होती.

३. **जयललिता जयरामन :** जयललिता यांनी सिनेमा ते राजकारणात असा प्रवास केला. त्यांनी १९८२ मध्ये एम. जी. रामचंद्रन यांनी स्थापन केलेल्या एआयएडीएमके पक्षाचे सदस्यत्व घेतले व राजकारणात प्रवेश केला. त्या अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम पक्षाच्या सरचिटणीसही होत्या. त्यांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामुळेच त्या तमिळनाडूसारख्या तीव्र राजकीय स्पर्धा असलेल्या राज्यात टिकू शकल्या आणि वेळोवेळी प्रचंड लोकाश्रयाच्या जोरावर मुख्यमंत्री बनू शकल्या. त्यांनी सहा वेळा तमिळनाडू राज्याचे मुख्यमंत्री पद सांभाळले होते.

४. **सोनिया गांधी :** सोनिया गांधी यांचा उल्लेख आजच्या भारतीय राजकारणातील सर्वात प्रभावशाली महिला म्हणून करण्यात येतो. १९९८ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसच्या अध्यक्षा, १९९९ मध्ये खासदार व विरोधी पक्षनेत्या, भारत सरकारच्या राष्ट्रीय सल्लागार समितीच्या अध्यक्षा इ. अनेक राजकीय पदे त्यांनी भूषवली आहेत. फोर्बस मॅगझिन चा २००७, २०१० व २०१३ मध्ये त्यांना 'Word most powerful woman' हा किताब मिळाला होता.

५. **ममता बॅनर्जी :** ममता बॅनर्जी ह्या पश्चिम बंगाल राज्याच्या विद्यमान मुख्यमंत्री आणि तृणमूल काँग्रेस पक्षाच्या अध्यक्ष आहेत. त्यांनी केंद्रीय मंत्रिपदही भूषविलेले आहे. काँग्रेसला सोडचिठ्ठी देऊन तृणमूल काँग्रेसची स्थापना केल्यानंतर मे २०११ मधल्या निवडणुकीत त्यांच्या नेतृत्वाखाली तृणमूल काँग्रेसने पश्चिम बंगालमधील डाव्या विचारसरणीच्या कम्युनिस्ट पक्षाची ३४ वर्षांची राजवट संपुष्टात आणून सत्ता हस्तगत केली. आमदार, खासदार, रेल्वेमंत्री, मुख्यमंत्री इ. अनेक राजकीय पदे त्यांनी भूषवली आहेत. आजही ममता बॅनर्जी यांचा तृणमूल काँग्रेस पक्ष पश्चिम बंगालमध्ये प्रभावी आहे.

६. **मायावती :** मायावती ह्या बहुजन समाज पार्टीच्या अध्यक्षा आहेत. मायावतींच्या नेतृत्वाखालील बहुजन समाज पक्ष उत्तर प्रदेश मधील प्रमुख पक्षांपैकी एक आहे. त्यांनी प्रचंड संघर्ष करून राजकारणात यश मिळवले आहे. बसपा या पक्षाला २००७ मधील निवडणुकीमध्ये २/३ बहुमत मिळून त्यांनी उत्तर प्रदेशात दलित नेतृत्वाचे एक नवे समीकरण निर्माण केले. त्यांनी चार वेळा उत्तर प्रदेशाच्या मुख्यमंत्रीपदाची सूत्रे सांभाळली.

७. **वसुंधरा राजे :** १९८२ मध्ये वसुंधरा राजेंचा सक्रिय राजकारणात प्रवेश झाला. त्या राजस्थानच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री आहेत. त्यांनी दोन वेळा राजस्थानचे मुख्यमंत्रिपद सांभाळले. १९८९ पासून सलग चार वेळा झालावाड, राजस्थान मतदारसंघातून लोकसभेत निवडून गेल्या. तसेच वाजपेयी सरकारच्या काळात त्या केंद्रात मंत्रिपदावर देखील होत्या. राजस्थानमध्ये त्यांना मोठ्या प्रमाणावर जनसमर्थन आहे.

८. **शीला दीक्षित :** इ.स. १९९८ ते २०१३ सालापासून तीन वेळा त्या दिल्लीच्या मुख्यमंत्रिपदावर निवडून आल्या व त्यांनी एकूण १५ वर्षे मुख्यमंत्रीपद सांभाळले. दिल्लीचे मुख्यमंत्रिपद दीर्घकाळ सांभाळण्याचा विक्रम शीला दीक्षित यांच्या नावावर आहे. तसेच दिल्ली काँग्रेसचे प्रदेशाध्यक्षपद, खासदार, राज्यपाल इ. जबाबदाऱ्याही त्यांनी सांभाळल्या.

९. **सुमित्रा महाजन :** भाजपाच्या ज्येष्ठ नेत्या सुमित्रा महाजन या इंदूर लोकसभा मतदारसंघातून सलग आठ वेळा निवडून आल्या होत्या. ६ जून २०१४ रोजी त्यांची सोळाव्या लोकसभेच्या अध्यक्षपदावर बिनविरोध निवड करण्यात आली. लोकसभेचे अध्यक्षपद प्रभावीरीत्या सांभाळले होते. माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या मंत्रिमंडळातही महाजन यांनी काम केले आहे.

१०. **मीरा कुमार :** १९९० मध्ये त्या काँग्रेस पक्षाच्या कार्यकारी समितीच्या सदस्य आणि अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सरचिटणीसपदी निवडल्या गेल्या. २००४ मध्ये त्यांना संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारमधील सामाजिक न्याय मंत्रालयात मंत्री केले गेले. भारताच्या पहिल्या महिला लोकसभा अध्यक्ष म्हणून ३ जुन २००९ रोजी मीरा कुमार यांनी सूत्रे हातात घेतली. त्यांच्या या पदावरील नियुक्तीनंतर भारतीय राजकीय इतिहासात आणखी एक नवा अध्याय जोडला गेला आहे. त्या ५ वेळा खासदार म्हणून निवडून आल्या आहेत.

११. **सुप्रिया सुळे :** सुप्रिया सुळे ह्या राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष शरद पवार ह्यांच्या कन्या असून गेले अनेक वर्षे त्या राजकारणात सक्रीय आहेत. त्या बारामतीच्या विद्यमान खासदार आहेत. त्यांनी राजकारणात आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. गेल्या दहा वर्षांपासून लोकसभेच्या सदस्य असलेल्या सुप्रिया सुळे यांनी संसदेमध्ये अनेक प्रभावी भाषणे केली आहेत.

१२. **वृंदा करात :** वृंदा करात ह्या हवाई दलातील नोकरी सोडून राजकारणात आल्या आणि अल्पावधीतच डाव्या पक्षांमधील प्रभावी नेत्या बनल्या. २००५ मध्ये त्यांची पश्चिम बंगालमधून राज्यसभेवर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे सदस्य म्हणून निवड झाली होती. तसेच त्यांना डाव्या पक्षांच्या मुख्य कार्यकारी समितीच्या पहिल्या महिला सदस्य होत्या.

निष्कर्ष :

१. भारतीय राजकारणात काही निवडक महिलांनी प्रभावशाली नेतृत्व केल्याचे दिसून येते.
२. पुरूष प्रधान संस्कृतीमुळे आजही राजकारणात महिलांचे स्थान हे दुय्यमच असल्याचे निर्दशनास येते.
३. विविध कायद्यांची निर्मिती व शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण, प्रचार-प्रसार होऊन देखील महिलांचा राजकारणातील सहभाग कमीच आहे.
४. काही महिला सोडल्या तर आजही भारतीय राजकारणात महिलांचे सहभागाचे प्रमाण नगण्यच दिसून येते.
५. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग हळूहळू वाढत आहे. मात्र ही गती खूप मंद स्वरूपाची आहे.

६. विविध कायद्यांमुळे व धोरणांमुळे महिलांमध्ये राजकीय जनजागृती मोठ्या प्रमाणात घडून येत आहे.
७. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणात काही महिलांनी प्रभावशाली कार्य केल्याचे दिसून येते.
८. राजकारण व महिला सक्षमीकरण यांचा जवळचा संबंध आहे. राजकारणामुळे महिलांचे सक्षमीकरण घडून येत आहे.

समापन :

भारतीय समाजातील १/२ घटक म्हणजे महिला होय. महिलांच्या योगदानाशिवाय देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास होणे शक्य नाही. त्यामुळे महिलांचा विकास म्हणजे देशाचा विकास होय. हे समीकरण लक्षात घेऊन महिलांचा राजकारणात सक्रिय सहभाग पाहिजे. फक्त मोजक्याच महिला राजकारणात पुढे येऊन चालणार नाही तर बहुसंख्य महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभाग करून घेणे महत्वाचे आहे. महिलांचा सर्वांगीण विकासाचा मुद्दा विचारात येतो तेव्हा महिलांचा राजकीय विकास देखील महत्वपूर्ण आहे.

७३ व ७४ व्या घटना दुरूस्ती विधेयकामुळे महिलांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभाग वाढला आहे. आज महिला राजकारणात अनेक पदे भूषवित आहेत. महिलांच्या ह्या सहभागामुळे लोकशाही राजकारण हे गुणात्मकदृष्ट्या बदलेल इतकेच नव्हे तर लोकशाहीची कल्पनाही अधिकाधिक अर्थपूर्ण होत जाईल, राजकारणाचा नैतिक स्तर उंचावेल, भ्रष्टाचार कमी होईल व राजकारण उत्तरोत्तर अधिक [illegible] बनत जाईल, असा आशावाद आहे.

संदर्भ सूची

१. मोहिनी कडू, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपूर
२. प्रा. श्रीकांत वि. देशपांडे, भारताचे शासन आणि राजकारण, श्री [illegible] प्रकाशन, नागपूर.
३. प्रशांत अमृतकर, स्त्री आणि राजकारण (पंचायत राज संस्थे[illegible] सहभाग), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
४. ज. शं. आपटे व पुष्पा रोडे, भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
५. www.wikipedia.org

♦♦♦

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on [illegible] National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

A Peer Reviewed ... Journal ... International ... Cosmos Impact Factor ... ISSN ... January 2020

पंचायत राज संस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास

प्रा. राजेंद्रसिंह वा. दिक्षीत
कार्यकारी प्राचार्य
[illegible] महाविद्यालय
[illegible] जि. [illegible]

प्रस्तावना

[illegible] गावातील [illegible] [illegible] अनुभवी, ज्येष्ठ [illegible] आणि [illegible] मार्गदर्शन करत असे. यामुळे स्थानिक [illegible] सभांची [illegible]।

ग्रामपंचायत [illegible] पायाभूत पाया मानला जातो. म्हणून २४ एप्रिल १९९३ रोजी [illegible] (७३ वी घटनादुरुस्ती) अधिनियम, १९९२ च्या माध्यमातून पंचायत राज संस्थांना [illegible] आला आणि अशाप्रकारे गांधीजींचे ग्राम स्वराज्याचे स्वप्न वास्तवात [illegible] गेले. बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार देशात त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. या समितीच्या शिफारशीनुसार १ मे १९५९ला प्रथम राजस्थान राज्याने पंचायत राज व्यवस्था स्वीकारली. महाराष्ट्रात वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार १ मे १९६२ पासून पंचायत राज व्यवस्था सुरू करण्यात आली. पंचायत राज व्यवस्थेचा स्वीकार करणारे महाराष्ट्र हे ९ वे राज्य ठरले. या व्यवस्थेनुसारजिल्हा हा नियोजन व विकासाचा महत्वाचा घटक मानण्यात आला. पंचायत समिती हा जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायत यांना जोडणारा दुवा मानला आहे. ग्रामसभेला म्हणजेच स्थानिक पातळीवरील लोकांच्या मूलभूत संघटनेला [illegible] अधिकार देण्यात आले आहेत.

अध्ययन विषयाचे उद्देश : -

१) पंचायत राजच्या संकल्पनेचाअभ्यास करणे.
२) ग्राम विकासासाठी कार्य करणाऱ्या पंचायत राज संस्थांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
३) ग्राम विकासातील ग्राम सभेच्या योगदानाचे महत्व अभ्यासणे.
४) पंचायत राजसंदर्भातील ७३ व्या घटनादुरुस्तीचा अभ्यास करणे.

अध्ययन पद्धती : -

अध्ययनकर्त्यांनअध्ययन विषयाच्या अभ्यासासाठी माहिती मिळविण्याकरिता तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला आहे. या दोन्ही पध्दतीतून महत्वपूर्ण माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे. त्यासाठी प्राथमिक स्रोतात चर्चा, मुलाखत इ. तर दुय्यम स्रोतात ग्रंथालयातील ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, शासकीय प्रकाशन, इंटरनेट यांचा अभ्यास केला आहे व वर्णनात्मक पद्धतीने शोध विषयाचे लेखन केले आहे.

विषय विश्लेषण : -

७३ व्या घटनादुरूस्तीतील महत्वाच्या तरतूदी : -

१. त्रिस्तरीय रचना (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद(
२. दर पाच वर्षांनी पंचायतांच्या निवडणुका

- महिलांसाठी ३३% जागांचे आरक्षण
- अनुसूचित जाती- जमातींना लोकसंख्येनुसार जागांचे आरक्षण
- ग्रामस्तरावर ग्रामसभेची स्थापना
- पंचायतींच्या निधी व्यवस्थापनासंबंधी ... पुनर्विलोकनासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना
- राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना

७३ व्या घटना दुरुस्तीने ग्रामीण पंचायत राज संस्थांना कार्ये व त्यासाठी आवश्यक अधिकार देण्याचे पूर्वनियोजित अधिकार राज्य सरकारला दिले आहेत ते खालीलप्रमाणे-

- राज्यघटनेच्या ११ व्या अनुसूचीतील २९ विषयांच्या संदर्भात आर्थिक आणि सामाजिक न्यायासाठी योजना तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे.
- कर Duties, टोल, शुल्क इत्यादी आकारणी व वसुली करण्याचा अधिकार पंचायतींना देणे.
- राज्यांनी जमा केलेल्या कर, Duties, टोल यांचे पंचायतीमध्ये हस्तांतरण करणे.

ग्राम विकासासाठी कार्य करणाऱ्या पंचायत राज संस्था : -

१) **जिल्हा परिषद - :** महाराष्ट्रात एकूण ३४ जिल्हा परिषदा आहेत.जिल्हा परिषदेचे कार्य विविध समितीमार्फत केले जाते. त्यात स्थायी समितीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायतींच्या कामावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार जिल्हा परिषदेला असतो. राज्य शासनाकडून जिल्हा परिषदेला अनुदान मिळते. जिल्हा परिषद क्षेत्रात गोळा केलेल्या जमीन महसुलातील ७० टक्के वाटा जिल्हा परिषदेला प्राप्त होतो.

जिल्ह्यातील विविध विकास योजनांना मंजुरी देणे, ग्रामीण भागातील रस्ते व दळणवळण विषयक सुविधा उपलब्ध करून देणे, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, कृषी, पशुसंवर्धन व दुग्धविकास, जलसिंचनाविषयीची योजना राबविणे, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या व्यक्तींना शैक्षणिक सुविधा पुरविणे, प्राथमिक आरोग्य केंद्राची स्थापना करणे, साथीच्या रोगांवर प्रतिबंधासाठी लसीकरण कार्यक्रम राबविणे, पंचायत समितीच्या कार्यावर देखरेख ठेवणे इ. स्वरूपाची कार्ये जिल्हा परिषदेमार्फत केली जातात.

२) **पंचायत समिती - :** पंचायत समितीत साधारणतः ७५ ते १०० खेड्यांचा समावेश असतो. ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा म्हणून जिल्हा विकास गट निर्माण केले आहेत.पंचायत समितीला उत्पन्नाची स्वतंत्र साधने नाहीत. जिल्हा परिषद पंचायत समितीला वार्षिक अनुदान देते. ह्या अनुदानातून लोक विकासाची कामे केली जातात.

ग्रामीण विकासाशी निगडित असलेले शेती, पशुसंवर्धन, शिक्षण, आरोग्य आणि पाणीपुरवठा यासारखे विषय पंचायत समितीच्या अखत्यारीत येतात.जिल्हा परिषदेच्या विविध योजनांची तालुका स्तरावर अंमलबजावणी करणे, ग्रामपंचायतीला विकास कार्यामध्ये मदत करणे, जिल्हा परिषदेने सोपविलेले कार्य पार पडणे, विकास कामांची योजना तयार करणे, विविध उद्योगविषयक व शेतीविषयक कार्य पार पाडणे, कर व कर्ज वसुली करणे, जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे व पशुसंवर्धनाचा विकास करणे, दर तीन महिन्यांची आपल्या कामाचा अहवाल जिल्हा परिषदेला सादर करणे गटविकास अधिकाऱ्यांच्या कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे इ. स्वरूपाची कार्ये पंचायत समितीमार्फत केली जातात.

३) **ग्रामपंचायत** - त्रिस्तरीय [illegible] नवीन [illegible] म्हणजे ग्रामपंचायत [illegible] आहे [illegible] माध्यमातून ग्राम [illegible] ग्रामपंचायतीमार्फत [illegible] ग्रामपंचायतीने [illegible] काम पार पाडण्यासाठी विकासाची कार्य पार पाडली जातात. [illegible] ग्रामपंचायतीच्या [illegible] एकूण [illegible] जिल्हा परिषद व ग्रामसेवकाची [illegible] होतात.

ग्रामपंचायत म्हणजे ग्राम [illegible] ग्राम विकासात ग्राम पंचायतीची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. ही स्थानिक [illegible] संस्था असल्यामुळे स्थानिक स्तरावर विविध प्रकारचे कार्य पार पडणे ग्रामपंचायतीस अनिवार्य आहे. त्यासाठी ग्राम स्तरावर विविध समित्या गठित केल्या जातात. गावातील रस्ते, [illegible] पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, सांडपाण्याची व्यवस्था, आरोग्य व शिक्षणाची व्यवस्था, दिवाबत्तीची व्यवस्था, कर व कर्ज वसुली, [illegible] उद्योगांना प्रोत्साहन, ग्रामसभेचे आयोजन, क्रीडांगणे उपलब्ध करून देणे इ. कार्ये ग्राम पंचायतीमार्फत केली जातात.

ग्राम विकासात ग्रामसभेचे योगदान - :

'ग्रामसभा' ही एक गावाची संसद असते. स्थानिक पातळीवरील लोकांची संघटना म्हणजे 'ग्रामसभा' होय. ग्रामसभा हा थेट लोकशाही प्रणालीच्या अंमलबजावणीचा मूलभूत पाया आहे. ग्रामसभेमुळे ग्रामपंचायतीचे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, जबाबदार व पारदर्शक होण्यास मदत होते. यामुळेच ग्रामसभेला लोकशाहीची शेवटची पायरी मानले जाते.

७३ व्या घटनादुरुस्तीने आजच्या पंचायती राज व्यवस्थेत ग्रामसभेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले आहे. ग्रामसभेच्या वर्षातून किमान चार सभा आमंत्रित करण्याचे बंधन सरपंचावर असते. ग्रामसभा ही प्रामुख्याने गावासंबंधीच्या प्रश्नांची चर्चा करण्याचे व्यासपीठ आहे. त्यातून ग्रामस्थांना विविध विषयांवर आपली मतं व तक्रारी व्यक्त करण्याची संधी मिळते. ग्रामपंचायतीचे अंदाजपत्रक व हिशेबाचा अहवाल इ. आर्थिक बाबींना मंजुरी देणे, विकासात्मक योजना व उपक्रमांना मंजुरी देणे, अनेक योजनांच्या लाभार्थ्यांची निवड करणे, ग्रामपंचायतीच्या कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, गावातील पाणीपुरवठ्याचे नियोजन करणे इ. ग्रामसभेची कार्ये आहेत. तसेच गाव विकासाचा आराखडा तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणेवत्यावर देखरेख ठेवण्याचे अधिकार ग्रामसभेला आहेत.

निष्कर्ष : -

१) पंचायत राज व्यवस्थेत लोकसहभागाला अधिक प्राधान्य देण्यात आले आहे.
२) पंचायत राज व्यवस्थेमुळे स्थानिक स्तरावर लोकसहभागातून नियोजन करून त्याची अंमलबजावणी केली जाते.
३) त्रिस्तरीय व्यवस्थेमुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली आहे. खेडी स्वयंपूर्ण होण्यास मदत होत आहे.
४) ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे खऱ्या अर्थाने लोकशाही बळकट होण्यास मदत होत आहे.
५) पंचायत राज व्यवस्थेतून समाजातील अंतिम घटकाच्या विकासासाठी कार्यक्रम – उपक्रम राबविले जात आहेत. त्यामुळे लोकांचे जीवनमान व राहणीमान उंचावण्यास मदत झाली आहे.
६) ग्रामसभेत लोकांच्या वास्तविक समस्यांवर आधारित नियोजन व आराखडा केला जातो. त्यामुळे विकास कामामध्ये लोकसहभाग मिळतो व लोकांचे प्रश्न सुटण्यास मदत होते.
७) पंचायत राज व्यवस्थेमुळे महिला व सर्व घटकांचा राजकारण व ग्राम विकासातील सक्रिय सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे.

समापन : -

'खेड्याकडे चला' असा संदेश महात्मा गांधी यांनी दिला होता. खेडी ही सक्षम व स्वयंपूर्ण झाली पाहिजे. त्यासाठी ग्रामस्वराज्य संकल्पना महात्मा गांधी यांनी मांडली होती. त्यांच्या मते, जर खेडी सक्षम झाली तर देश सक्षम होईल. भारत देशातील ७० % लोकसंख्या ही खेड्यात राहते.

ग्रामीण भागात सत्तेचे विकेंद्रीकरण होण्यासाठी व ग्रामीण भागाचा विकास होण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा देऊन त्यांना अधिक सक्षम, बळकट करणे हे केंद्र शासनाचे धोरण आहे. ह्या धोरणामुळे पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू झाले व ग्रामीण भागातील राजकारणाला चेहरामोहरा बदलण्यास सुरुवात झाली. पंचायत राज व्यवस्थेत सर्व घटकांना सक्रिय सहभाग मिळाल्यामुळे ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची : -

१) डॉ. पन्त डी. सी., भारत में ग्रामीण विकास, विश्वभारती पब्लिकेशन्स, नयी दिल्ली

२) चर्तुवेदी विनायक, ग्रामीण विकास, प्रिंजम बुक्स)इण्डिया), जयपुर

३) डॉ. प्रदीप आगलावे, ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

४) डॉ. तिवारी संजय, डॉ. कोष्टा शैलप्रभा, ओमेगा पब्लिकेशन्स, दरियागंज दिल्ली

५) डॉ. पाटील दा. आ., संशोधन पध्दती, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे

६) https://rdd.maharashtra.gov.in/

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVII

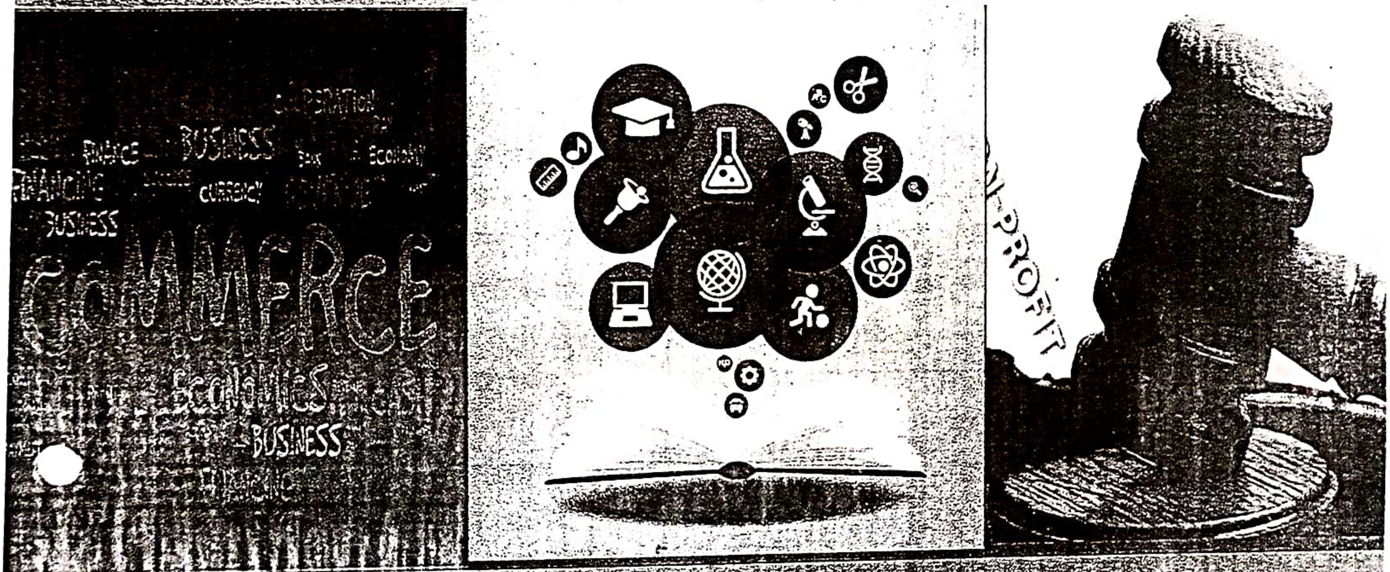

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage
Walgaon Dist. Amravati.

Executive Editor
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Dept. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Colla
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

माहितीचे संग्रहालय : ग्रंथालय

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय
मलकापूर, जि. बुलडाणा.

सार—

प्रत्येक क्षेत्रात नव नव्या शोधानंतर अनेकविध माहिती उपलब्ध होत आहे. माहितीची प्रसारण वेळोवेळी होऊन ती काही कालावधी नंतर नष्ट होते. परंतू ज्यावेळी अभ्यासक संशोधक, अभ्यासार्थी यांना माहितीची आवश्यक्ता असते. अश्यावेळी ती माहिती सबंधीतांना उपलब्ध होत नाही. परंतू ग्रंथालय असे दालन आहे की, ज्यामध्ये सर्व माहितीचे संग्रहन करुन सबंधीतांना ती माहिती सहजपणे उपलब्ध होऊ शकते.

प्रस्तावना—

विद्यार्थी व अभ्यासकांच्या दृष्टीने विश्वसनिय व सत्य माहिती उपलब्ध असल्याचे एकमेव साधन म्हणजे ग्रंथालय होय. सर्वसामांन्याची जिज्ञासा भागविण्यासाठी, त्यांच्या बौध्दिक विकासासाठी तथा सामाजिक, नैतिक मुल्यांच्या संवर्धनासाठी ती व्यक्ती शिक्षित व संस्कारीत असावी लागते व असे संस्कार व्यक्तीला तिच्या कुटूंबासह शाळा, महाविद्यालयातून व ग्रंथालयातील साहित्यामधुन मिळतात. साहित्य हे व्यक्तीच्या जीवनाला आकार देण्याचे व संस्कार घडविण्याचे महत्वाचे माध्यम असते. त्यामुळे आजही ग्रंथालयाचे महत्व निरंतर वृध्दिंगत होत आहे. अगदी शासकिय स्तरावरुन सुध्दा ग्रंथालय चळवळ वृध्दिंगत व्हावी यासाठी ग्रंथप्रदर्शनी, साहित्य संमेलने आयोजित करण्यात येतात. तर आदिवासी समुदयासाठी, ग्रांमीण समुदायासाठी व नागरी समुदायासाठी सार्वजनिक वाचनालयांची स्थापना करुन ती शासनाच्या अर्थसाहाय्याने कार्यान्वित आहेत. ज्यामुळे गावा गावात, गाव तिथे ग्रंथालय ही चळवळ अधिकाधिक प्रसार पावत आहे. अश्या या ग्रंथालयांमुळे शालेय विद्यार्थ्यासह युवक तथा प्रौढापासून वृध्दापर्यंत वाचनाची आवड निर्माण होण्यास मदत होत आहे. या सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये येणारे वाचक आपणाकडे असलेला वेळ सत्कारणी लागावा यासाठी ग्रंथालयात येतात, तर काही वाचक सामाजिक, राजकीय घडामोडी या बाबतची माहिती मिळविण्यासाठी वाचनालयातील विविध वृत्तपत्र वाचुन अद्यावत राहण्याचा प्रयत्न करीत असतात. काही वाचक मनोरंजनासाठीसुध्दा ग्रंथालयांचा वापर करतांना आढळून येतात.

शिक्षणक्षेत्र—

प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात त्यांचे स्वयंपूर्ण व्यक्तीत्व घडविण्यात महत्वाचा घटक म्हणजे त्यांचे शिक्षण. शालेय जीवनात विद्यार्थी ग्रंथालयांना फारसे महत्व देत नसले तरी त्यांच्यात वाचनाची आवड निर्माण करण्याचे कार्य शालेय ग्रंथालयांव्दारे घडत असते. मात्र शालेय शिक्षकांसाठी ही ग्रंथालये त्यांच्या अध्यापन कार्यासाठी महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. तसेच त्यांना स्वत: अद्यावत राहण्यासाठी या ग्रंथालयांचा उपयोग होतो. यामुळेच शालेय ग्रंथालयाची संकल्पना निर्माण होऊन प्रत्येक शाळेत स्वतंत्र ग्रंथालय अस्तित्वात आली व तेथे ग्रंथालय शास्त्राची पदविका किंवा पदवी प्राप्त कर्मचारी नेमण्यात आल्याने ग्रंथालयाचे महत्व निर्विवाद असल्याचे सिध्द झाले. उच्च शिक्षणात तर ग्रंथालयाचे महत्व निर्धारीत आहेच.

ISSN : 2278-9308
February 2020

महाविद्यालयातील शिक्षणात अध्यापनाच्या पध्दती हया बहुतांश वेळी व्याख्यानात्मक वापरली जात असल्याने अध्यापना करिता शिक्षक आपला विषय व्याख्यानाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न करीत असतांना अश्या प्रकारच्या व्याख्यानात्मक अध्ययन व अध्यापनात तो विषय किती प्रमाणात विद्यार्थ्यांच्या लक्षात राहतो ते सांगता येत नाही. त्यामुळे शिक्षकाने मांडलेले विषय सखोल समजण्यासाठी विद्यार्थ्यांसाठी सबंधित विषयाचे ग्रंथ ग्रंथालयातच उपलब्ध करुन दिल्या जातात व विद्यार्थी ग्रंथालयाव्दारे आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. अर्थातच महाविद्यालयीन शिक्षणात ग्रंथालयाच्या वापराशिवाय समाधानकारक अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया पूर्ण होवूच शकत नाही. बऱ्याच अभ्यासक्रमात संशोधन पेपर, गटचर्चा, व्याख्यान प्रस्तुतीकरण करावे लागते. या सर्वांसाठी केवळ क्रमिक पुस्तक/ग्रंथावर अवलंबून राहून चालत नाही तर त्यासाठी विषयासबंधित अनेक वेगवेगळया ग्रंथांचाही वापर करावा लागत असतो. सोबतच विद्यापीठ स्तरीय शिक्षणात एम.फील, पी. एच. डी., सारख्या संशोधनपर अभ्यासक्रमात अभ्यासकांना संदर्भासाठी अनेक ग्रंथाचा वापर करावा लागतो. त्यामध्ये केवळ संदर्भग्रंथ नव्हे तर वर्तमानपत्रामधून प्रकाशित होणारे व सबंधीत विषयातील तज्ञ व्यक्तीचे लेख, मासिके यांचाही वापर करावा लागत असतो. याच बरोबर आजच्या विज्ञानयुगातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुनही माहितीचे संग्रहन ग्रंथालयातून उपलब्ध केल्या जात आहे. ज्यामध्ये इंटरनेटच्या माध्यमातून निरनिराळया विषयांबाबतच्या माहितीचा शोध घेऊन माहिती मिळविली जाते. आवश्यक असणारी माहिती वर्गीकृत करुन ग्रंथालयात संगणकाव्दारे सी.डी., पेनड्राईव्ह, हार्डडिस्क, संगणकीय मेमरी यामध्ये साठविण्यात येते. माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विद्यार्थी, संशोधक, अध्यापक, यांना आवश्यक ती माहिती ग्रंथालय सेवकांव्दारे त्वरीत उपलब्ध करुन दिल्या जाते. प्रगत ग्रंथालया शास्त्राच्या मदतीने सर्व ग्रंथ संपदा विषयानुसार वर्गीकृत करण्यात आल्यामुळे ग्रंथालयाचा वापर अधिकाधिक वेगवान व उपयुक्त ठरत आहे. या सर्व बाबीमुळे उच्चशिक्षण क्षेत्रात ग्रंथालयांचे योगदान महत्वपूर्ण ठरत आहे. अश्या प्रगत ग्रंथालयांच्या आधारेच संशोधन कार्यास प्रोत्साहन मिळून संशोधनाची नवनविन दालने व दिशा निर्माण होत आहेत. यावरुन राष्ट्रीय विकासात ग्रंथलयांचे फार मोठे योगदान असते असे मानल्या जाते.

सामाजिक क्षेत्र–

ग्रंथालयाची भूमिका व महत्व केवळ शालेय अथवा महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी व शिक्षकापर्यंतच मर्यादीत नाही. बदलत्या वातावरणत आज अनेक क्षेत्रात अनेक बदल, परीवर्तने होत आहे. या बदलाची अथवा परीवर्तनाची माहिती आपणलाही असावी अशी अपेक्षा प्रत्येक सुजान नागरीकाची असते. साक्षरतेचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता वाचनाव्दारे माहिती प्राप्त करण्याचे प्रमाण सुध्दा वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. गाव तांडयापासून तर आधुनिक शहरात वास्तव्यास असणाऱ्या नागरिकांमध्ये अश्या प्रकारचा माहिती मिळविण्याकडे कल वाढत असल्याचे आढळून येते. अनेक जण आपआपल्या आवडीच्या क्षेत्रातील विषयाचे वाचन साहित्य व त्याबाबतची माहिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. वाचनामुळे त्यांच्या ज्ञानात भर तर पडतेच व सोबतच त्यांना अद्यावत राहण्यास सुध्दा मदत होत असते. आज त्याचीच फलश्रृती म्हणुन आपणास सार्वजनिक ग्रंथालयातसुध्दा वाचकांची संख्या वाढतांना दिसत आहे. अशा वाचकांमध्ये केवळ वर्तमानपत्र वाचणारे वाचकच असतात असे नव्हे तर विविध विषयाात रुची असणारे वाचक कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र, वैज्ञानिक साहित्य इत्यादी निरनिराळया ग्रंथांचे वाचन करीत असतात.

ISSN : 2278-9308
February 2020

संगणक व आधुनिक ज्ञान साधनांचा माहिती क्षेत्रात प्रवेश झाल्यामुळे क्रांतीच घडून आली. आज अनेक ग्रंथ, ई–बुक, ई–जर्नल्स, ई–वर्तमानपत्र संगनकाच्या एका क्लिक वर उपलब्ध असतात म्हणून प्रत्येक ग्रंथालयात संगणक व इंटरनेट जोडणी उपलब्ध करण्याचे कार्य सुरु आहे. आज कोणतीही माहिती मिळविण्यासाठी माहितीच्या मुळ स्त्रोतापर्यंत पोहचण्याची गरज नाही, ग्रंथालयातच वाचकांच्या गरज व मागणीनुसार अशी माहिती ई–बुक, ई–जर्नल्स, ई डॉक्युमेंटस, विडिओ अशा साहित्यप्रकारामध्ये डाऊनलोड करुन संग्रहित केले जातात व माहिती मागणाऱ्या व्यक्तीला पुरविली जातात. अशा प्रकारे परिपूर्ण माहिती प्राप्त करण्यासाठीचे एकमेव विश्वसनीय व तत्काळ सेवा मिळण्याचे दालन म्हणजेच ग्रंथालय होय. माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे आजचा युवक तसेच सर्व वयोगटातील व्यक्ती ग्रंथालयांकडे मोठया प्रमाणात आकर्षित होत आहे व ही माहितीची दालने या युवकांना जीवनात यशस्वी होण्यास महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत.

सारांश–

व्यक्तीच्या सर्वांगीन विकासात अनेक घटकांचे महत्व असते. केवळ शारीरिक विकासच महत्वाचा नसुन वयक्तीला सामाजिक, बौध्दिक व भावनिकं विकासाचा समतोल राखून आपल्या क्षमतांचा विस्तार करण्यासाठी ग्रंथालयात उपलब्ध संसाधनाचा वापर करुन आपला सर्वांगीण विकास घडविण्यासाठी असवश्यक असलेले ज्ञान व माहिती ग्रंथालयाव्दारे उपलब्ध होत असते म्हणूनच आज ग्रंथालयाला माहितीचे सग्रंहालय म्हणून संबोधल्या जाते.

संदर्भ –

१)पाठक, वसंत. हिन्दू शलाका. •ग्रंथालये. पृ.४१ते ४४. नागपूर : विश्व हिंदू ज़नकल्याण परिषद, विदर्भ, पृ.१००. रु.१०

२)महाअनुभव. जून २०१२, श्री आनंद अवधानी.•झाडाझडती वाचन संस्कृतीची. पुणेः युनिक फीचर्स ॲण्ड न्यूज प्रा. लि., पृ.६६.रु.४०.

३)शब्दमल्हार. दिवाळी अंक २०१७. स्वानंद बेदरकर(संपा.). नाशिक : शब्दमल्हार प्रकाशन, पृ.१४८. रु.१५०.

४)महाअनुभव. जूलै २०१२, श्री आनंद अवधानी.•झाडाझडती वाचन संस्कृतीची. पुणेः युनिक फीचर्स ॲण्ड न्यूज प्रा. लि., पृ.६६.रु.४०.

५)पालकनीती. वर्ष१५. अंक.५. •वाचन नेमक काय करते?–वसीम मणेर. पृ.४. फलटण : प्रगत शिक्षण संस्था. संजीवनी कुलकर्णी(संपा.). पृ.१६. रु.१५.

६)पालकनीती. वर्ष१५. अंक.५. ऑगस्ट२०१५ •वाचन नेमक काय करते?–वसीम मणेर. पृ.४. फलटण : प्रगत शिक्षण संस्था. संजीवनी कुलकर्णी(संपा.). पृ.१६. रु.१५.

७) महाजन, शांताराम गजानन. ग्रंथालय व्यवस्थापन. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पृ.६३. रु.२५.

Academic Year
2020-21

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - III
July - September - 2020
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

2020

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - III July - September - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१४. बौध्दीक मालमत्ता अधिकार व शाश्वत विकास

अनिल चिं. सावळे
सहयोगी प्राध्यापक, दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर, जि. बुलडाणा, महाराष्ट्र (भारत)

सारांश

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या औदयोगिक विकास संस्थेच्या एका अध्ययनामध्ये प्रमाणित केल गेले आहे की, ज्या देशांची बौध्दीक मालमत्ता अधिकार व्यवस्था सुव्यवस्थित आहे. त्या देशाचा विकास जलद गतीने झालेला दिसून आला आहे. बौध्दीक मालमत्ता ज्ञान आधारीत अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. बौध्दीक मालमत्ता हक्क लोकांच्या शाश्वत विकासात महत्वपूर्ण भुमिका बजावतात. बौध्दीक मालमत्ता हक्काच्या नियमांचा आर्थिक वाढ, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक उध्दीष्टांवर तीव्र परीणाम होतो. शासनाचे काळजीपूर्वक प्रयत्न म्हणून बौध्दीक मालमत्ता निर्मिती करण्यास प्रोत्साहन देणे. त्यांचा वापर, प्रसार आणि योग्य व्यापार यांच्या माध्यमातून सामाजिक आणि आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करणे. या हेतूमागची कारणमिमांसा व्यवस्थित समजून घेणे आवश्यक आहे. बौध्दीक मालमत्ता या फारच कमी वेळेत मूर्त/ठोस स्वरूपात उपलब्ध असतात. त्यामुळे त्यावरील अधिकार प्रस्थापित करणे व त्यांचे संरक्षण करणे ही बाब क्लिष्ट होऊन बसते. संशोधन आणि विकासास उत्तेजन आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी बौध्दीक मालमत्ता अधिकार महत्वाचे आहेत. जर व्यक्ती आणि संस्थांचे शोध आणि कल्पना संरक्षित केली गेली नाहीत, तर संबंधित लोक किंवा संस्था त्यांनी केलेल्या कठोर परीश्रमांचे फायदे उपभोगणार नाहीत. आणि नैसगिकरीत्या यामुळे असंतोष निर्माण होईल. व विकास क्षेत्रात होणारे प्रयत्न कमी होतील, जे अत्यंत महत्वाचे आहेत, ज्याचा परीणाम मानवतेच्या वाढीसाठी व विकासासाठी होणार आहे. मात्र त्या संदर्भात भविष्यात टाकल्या जाणाऱ्या पावलांकडे चिकित्सक नजरेतूनच पहावे लागेल. निष्कर्ष पेटंट, कॉपीराइट आणि नोंदणीकृत डिझाइन सारख्या मुख्य संज्ञा मधील संकल्पनांच्या जागरूकता, आणि गोधंळ सुध्दा प्रतिबिंबित करतात. विशेषतः गेल्या काही वर्षात बौध्दीक मालमत्ता एक असे क्षेत्र बनले आहे की, ज्यामध्ये विकसनशील देशांमध्ये बौध्दीक मालमत्ता हक्कांचे संरक्षण आणि अंमलबजावणीबाबत अधिक जागरूक राहण्याची गरज निर्माण झाली आहे. बौध्दीक संपत्ती हक्कांबाबत आता राष्ट्रीय धोरण अधिक प्रभावी राबविणेही आवश्यक आहे. या पेपरमध्ये भारतील पेटंट व्यवस्थेमधील अलीकडील घडामोडी आणि शाश्वत विकासावर त्याचा कसा होतो हे स्पष्ट केले आहे.

कि–वर्ड – बौध्दीक मालमत्ता, शाश्वत विकास, औदयोगिक क्षेत्र

प्रस्तावणा

ब्रिटीश शासनाचा मोनॉपोलिसचा कायदा हा कॉपीराईट कायदयाचे तर ॲनचा कायदा हा पेटंट कायदयाचे आदय स्वरूप मानले जाते. पॅरीस परीषद(1883) बर्न परीषद(1886) या आंतरराष्ट्रीय परीषदांच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बौध्दीक मालमत्ता नियमन करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. सध्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेची सहायक संस्था असलेल्या जागतीक बौध्दीक मालमत्ता संघटनेकडून (ᵔᵕ) याबाबतची प्रकरणे हाताळण्यात येतात ᵔᵕ ही

INDEX

01) "A Study of a Personality Characteristic of Feelings Vs Emotionally Stable ...
Dr. RANJAN K. BADWANAY, Aurangabad, Maharashtra, India ||13

02) Trans-National Identities in the novels of Bharati Mukherjee
Tanuja Baghel ||17

03) Impact of Covid-19 on Various Sectors in India
Dr. Rajani Arunsaheb Deshmukh, Aurangabad ||23

04) The Social Review: Dr.Panjabrao/AliasBhausaheb Deshmukh
Asst. Professor Devidas Madhavrao Daregave, District-Budhana ||28

05) Exploring the therapeutic effects of yoga
Dr. Suresh Jayram Farakte, Kolhapur ||33

06) Development of Self- Help Groups in India and Andhra Pradesh
K. Saritha & Prof. T. Yadagiri Rao, Warangal ||36

07) Ultrasonic Velocities of Binary Liquid Mixtures using Scaled Particle Theory
Dr. K. N. Pande, Dt. Akola ||44

08) Sexism and Racism as social issues in "Sister Outsider" and other works ...
Mrs. Nisha Sharma, Jaipur ||47

09) INITIAL IMPACT OF COVID-19 ON INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA
Dr. Rajeev Shukla, Lucknow ||51

10) A STUDY ON "WORKERS PARTICAPITATION IN MANAGEMENT DECISIONS" SRI ...
SUSHMA K. V. & VISHWANATH R. HAVALAPPAGOL, Chickballapur Tq & Dist ||56

11) Awareness of child malnutrition among tribal women: Special reference to ...
Mr. Arvind Narayan Bohrapi, Washim ||60

12) A STUDY ON RISK MANAGEMENT WITH REFERENCE TO INSURANCE SECTOR
Sangamreddi Sai Chaitanya, Hyderabad ||65

13) A STUDY ON COST ANALYSIS AND CONTROL
RADHIKA MAHESHWARI, SECUNDRABAD ||71

04

The Social Review: Dr.Panjabrao/Alias Bhausaheb Deshmukh

Asst. Professor Devidas Madhavrao Daregave
D.D.N.C Social Work College, Malkapur,
District-Budhana, Maharashtra, India

****

Abstract:
Dr. Panjabrao (alias Bhausaheb) Deshmukh, was born into an agricultural family at Papal in Amravati district of Vidarbha, Maharashtra on 27 December 1898. His father's name is Shamrao and mother's name is Radhabai. **His original surname was Kadam.**After completing his primary education in his hometown, he was sent to **Songaon and then to Karanja Lad. At Karanja Lad,** he reached ninth grade, before he was admitted into Hind High School, Amravati, and **Fergusson College in Pune.**

At that time, higher education was not available in India. Many students traveled to England for further education. He wanted to be a Barrister from Cambridge University. Despite intense poverty at home, he managed to obtain enough money to travel. He gained a **barrister degree in 1921 and a M.A. honours in Sanskrit.** He finished his **Ph.D. with the subject Origin and Development of Religion in Vedic Literature.**

However, in some situations it is not possible to measure the stature of a person because of deformities of the limbs,. These estimations are also of prime importance in **predicting the social reformation-related loss in community status,**identifying individuals with disproportionate growth abnormalities. Hence based on these findings the present study was planned for evaluation of the **stature height in the Maharashtra population by using arm span using the regression equation.**

The University has its sub-campus at Nagpur with constituent **College, College of Agriculture.** The Nagpur Campus is accomplished with a garden, surrounded by its natural beauty and a well-established Zoo which educational hub to the city. A separate botanic Garden is being maintained on 22 hectares with a greenhouse for the benefit of research workers. **Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth,** Akola was established on **20th October, 1969.** This Agricultural University was named after the illustrious **son of Vidarbha Dr. Panjabrao (alias Bhausaheb) Deshmukh,** who was the Minister for Agriculture, Govt. of India. The jurisdiction of this university is spread over the eleven districts of Vidarbha. The University has it's the **main campus at Akola.** The instructional programs at main campus are spread many over **vidharbha namely, College of Agriculture, College of Agricultural Engineering & Technology and Post Graduate Institute.**

The paper emphasizes the preservation, social, rural, and urban dissemination of information in the social form to the end-user. It is a practical approach to the rare collection of **Dr. Panjabrao Deshmukh Smruti Sangrahalay.**

Keywords: Technical- Social bonding -Height, Maharashtra Social Problems, Maharashtra all respective growth, Maharashtra self-reliance, Agricultural-Medical Reformation, Educational revolution, etc.

Aims and Objectives:

i) To create, manage, and preserve the **collection in social form.**

ii) To make the **social reform available to the users.**

iii) To preserve the information content as **back-up on a long-lasting medium.** Here long-lasting would mostly mean more than 100 years for the society.

iv) To preserve the **manuscripts for easy**

dissemination.

v) To enhance intellectual control through the creation of new finding social Dis-crimination links to bibliographic records and development of indicesas social & educational reforming tools.

vi) To increase , and enrich use through the ability to search widely, manipulating political –social images& text and to study disparate images in new contexts with rural people's development.

vii) To encourage research scholar's use through the provision of enhanced resources in the form of widespread dissemination of local or unique local regional people development in all respective manner.

viii) To enhance use through **improved quality of local living status**, for example, improved legibility of faded or stainable social reformer; and

ix) To create a **"Social reformation"& "social bonding"** through the flexible integration of society, a variety of formats or of related material scattered among many social groups.

Statement of the problem: There are several reasons for choosing to preserve and social status. Dr. Panjabrao Desmukh's special collection was available in Dr. Punjabrao Deshmukh Smruti Sangrahalaya, Amaravti. Typically, special collection items are unique, so it is more to provide service to scholars to put it in educational-social form. Special collection items are often fragile, oversize or it is in need of particular care, and as unique items they are irreplaceable. So that replacing their use with the use of some digital surrogate helps with preservation. It can also become much faster to look at them community than to browse materials, which must be handled slowly and carefully to avoid deterioration. Today's community and information centres has passed a long evolutionary sequence. Now the **concept and the very name "Community"** has changed to **"Community walls", Network community".** Dr. Punjabrao Deshmukh Smruti Sangrahalaya, Amravati was established in the year 1926. It has a very rich collection of 2000 books, 500 bound volumes, 1200 photographs, 56 manuscripts, 10 diaries 500 circular letters, 10 audiovisual material including films, magnetic tape, videocassette, camera and gramophone records. The **collection includes Agriculture, Education and Law subject.** At present 30 research scholars are working on the vast literature available in **Dr. Punjabrao Deshmukh's collection in Smruti Sangrahalaya, Amravati.** The collection is valuable, and hence need to be social. Indeed this is a challenging, and promising task but one has to undertake such kind of activity which will not only help librarians but the entire humanity as a whole.

Introduction:

Panjabrao Shamrao Deshmukh (December 27, 1898 – April 10, 1965) famously known as Bhausaheb Deshmukh was a social activist and a farmer's leader in India. He was the Minister of Agriculture in the first cabinet of Pandit Jawaharlal Nehru in 1952.He born at Papal in Amrawati district of Vidarbha, Maharashtra on December 27, 1898. His childhood had gone happily at Papal. His original surname was "Kadam". After completing his primary education at home, he was sent to Songaon at first and then to Karanja Lad. He got his high school education at Karanja lad up to the ninth standard. Then he took admission in Hind High school, Amrawati. After that, he went to Fergusson College at Pune. In those times there were no facilities of higher education in India. Many Students used to go to England for further education. So he also wanted to be, A Barrister from Cambridge University. Despite too much poverty at home, he managed to make money to go to England. **He took,A barrister degree in 1921. He also took M.A. honors in Sanskrit and done Ph.D. with the subject Origin and development of religion in Vedic**

literature. He was attached with **Satya Shodhak Samaj of Mahatma Phule.**He did Satyagraha for entry to **untouchables in Amba Temple,** Amrawati, which was a very strongly condemned by the upper castes. **Dr.Bhimrao Ramji Ambedkar was pro to him in this movement.** Deshmukh knew that prosperity would come only when the weapon of knowledge became available to all. For this purpose **he established Shivaji Education Society. There is an Agricultural university by his name at Akola, i.e. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth.** He was a well-known educationalist who well cemented the foundation of education in not only in Vidarbha but throughout the Maharashtra region. **He was elected thrice for the Loksabha. Dr. Deshmukh was selected by Nehru as the first agriculture minister of India.** He played an important role in the making of the Indian Constitution. He was a staunch supporter of the **mission by Dr. Babasaheb Ambedkar.** He was the secretary for **Vidarbha region of the Indian Labour Party,** established by Dr.Babasaheb Ambedkar. He dedicated all his talents and energy for the formulation and implementation of the policies that would bring prosperity to agriculture and the agriculturist. **He established the Bharat Krishak Samaj** and launched a campaign called Food for Millions in 1955. He brought in the **Japanese method of rice cultivation in 1958** and organized the World Agriculture Fair in 1959, which was inaugurated by Dwight Eisenhower, the then President of the US. The fair was visited by dignitaries across the world some of them being **Nikita Khrushchev, the then president of USSR, Lord, and Lady Mountbatten** and many others. He started the process of establishment of Agricultural Universities all across the country and gave fillip to agricultural education and research. He appeared many cases in the district court of Amrawati from the side of poor peasants. But the main case was British govt vs. Azad Hind Sena,in which he assisted to Jawaharlal Nehru. **Dr. Deshmukh died on April 10, 1965, at Delhi.**

Social Activates: He studied under Satya Shodhak Samaj of Mahatma Phule. **He did satyagraha to allow untouchables to enter Ambabai Temple,** Amravati, which was condemned by the upper castes. Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar supported him in this movement. The management of the temple later allowed untouchables to enter the temple. Dr. Punjabrao Deshmukh started another equality movement from his home. After the death of his father, **his mother asked him to conduct the traditional activity "Shradhha" with Brahmins.** He brought untouchable students home from his school hostel and his mother treated them as Brahmins.

The marriage ceremony was simple and held in Mumbai. After the marriage ceremony, when he reached Amravati, his friends convinced Deshmukh to give a party. He held a small dinner party for them. The meal was served by youths wearing white. After dinner, **Bhausaheb** stated that the servers were **untouchables (violating the prohibition).** Many such events were conducted by **Dr. Deshmukh to remove untouchability from our society.**

Educational Activates: In 1931 he established the Shivaji Education Society at Amravati. This education society grew to become the second-largest in Maharashtra. This **society operates 24-degree colleges, 54 intermediate colleges, 75 high schools, and 35 hostels.** An agricultural university bearing his name operates at Akola, i.e. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth. He strengthened the foundation of education throughout Maharashtra.

Political Activates: He was elected thrice for the Lok Sabha. Dr. Deshmukh was selected by Nehru as India's first agriculture minister. **He played an important role in the making of**

the Indian Constitution.He inspired by **Dr.B. R. Ambedkar** and was a supporter of the mission by **Dr. Babasaheb Ambedkar.** He was the **secretary** for the **Vidarbha region** of the **Independent Labour Party,** established by Dr. Babasaheb Ambedkar.

Education/Academics Activities: The University offers four Bachelor's degree programs namely B.Sc. (Agril.), B.Sc. (Horticulture), B.Sc. (Forestry) and B.Tech (Agricultural Engineering). Masters' degree program is offered in 14 disciplines in the faculty of Agriculture and **4 disciplines in Agricultural Engineering while doctoral (Ph.D.) degree program is offered in 11 disciplines in the faculty of Agriculture.**

The Post Graduate Institute offers a Master's Degree program and Doctoral degree Program in Land Resource Management. In addition to these academic programs in Higher Education, the University also offers 2 Years **Post-Matriculation Diploma courses in Agriculture and Animal Husbandry and one year Mali Training Certificate** Course with the Marathi language as the medium of instruction.

RESEARCH: This University has around one thousand trained, scientific, technical & supporting staff engaged in research activities undertaken over 4000 hectares at the main campus and other research stations. Strong crop **improvement programs through breeding in crops like Cotton, Sorghum, Paddy, Pulses, Groundnut, and Wheat** are regular features of Research Programs besides developmental work in the fields like Dry-land Horticulture, Veterinary Sciences, Forestry, and Fishery.

Dr.Panjabrao/Alias Bhausaheb Deshmukh has done pioneer work in the following areas:

· **Cytoplasmic male sterility in cotton** first of its kind in the world agricultural scenario.

· **Watershed development** - scientists internationally awarded for their outstanding research work on watershed development in rural areas.

· **Demonstration on large area "Israel Technology of Cotton Production"** - first time in India.

The significant of the study are given below:

· Three-fold enhancement in yield of major crops by evolving new crop production agriculture new technologies including new **hybrids/ varieties for the farmers.**

· Production and spread of HNPV pesticide **control of cotton boll-worm.**

· Evolution of Mini-Dal mill suitable for the **rural agro-based industry by the rural people** for their betterment.

EXTENSION:

Imparting of extension, Education is one of the mandatory functions of the University. University has one **Krishi Vigyan Kendra (KVK),** which undertakes training and Demonstrations for the benefit of farmers. The University has an independent publication unit. It publishes **Krishi Patrika - a monthly Magazine and Krishi Margadarshika.** The University is ultimately committed to the uplift of the farming community by organizing Extension Education programs based on the findings emerging from the concluded experiments.

Center of Excellence for Training on Dry-land Agriculture Scoop& Coverage Study:

The Directorate of Extension Education of the **University has been recognized by the Ministry of Agriculture, Govt. of India, as the Center of Excellence** for imparting **training on Dry-land Agriculture Technology.** The Center has organized several workshops and seminars for the State level Officers from the Commissionerate of Agriculture, District Level Officers, Master Trainers of the University and Officers of the **Central Government and the ICAR Institutes.**

The Center also organizes short term training programs on the recommendations of the Government of Maharashtra, and the Government of India for their employees.

Institution Village Social Linkage Program (IVSLP):

The pilot project on technology assessment and refinement **through IVSLP sponsored by ICAR, New Delhi** is being implemented by the University in the **village Gorwha, Taluka Barshitakli, District Akola, since 1995.** Under this program, 200 families have been adopted and are being benefited by the latest technologies on Cotton; Sorghum based Dry-land Agricultural Farming Systems.

Background Sketch of: Dr. Panjabrao alias Bhausaheb Deshmukh (1898-1965), First Union Minister of Agriculture, Govt. of India. A rare visionary, he brought to bear the force of his dynamic personality into uplifting the lot of the Vidharbha peasantry through the instrument of education. It is given to very few politicians to devote themselves to activities other than merely political. So much of their energy is expanded in capturing and retaining power that there is precious little left for other activities. Such as education or social reform it is often in an ornamental capacity. One of the few fortunate exceptions to this general run is **Dr. Panjabrao Deshmukh, Minister for Agriculture, Government of India.** While establishing various schools and colleges of the traditional type, Dr. Deshmukh was also eager to start new types of educational institutions specially intended for the rural youth. **In 1950 he started the Shivaji Loka Vidyapith** or the people's university for Arts, Crafts and Culture which was inaugurated by Dr. Rajendra Prasad, the President of India. The other new kinds of Institutions started by him are the Basic Agricultural School, the Home Economics Training **Centre for training Gramsevilkas, Gram – Sevaks Training college and the Gandhi Gramodyog mandir.** Side by side with the establishment of educational institutions, Dr. Deshmukh also promoted a number of institutions for social uplift and welfare. One of the imaginative steps taken by **Dr. Deshmukh to make the farmers of India** aware of their needs by coming together on a common platform was the foundation of the **Bharat Krishak samaj or the Farmer's Association.**

Significance of the study:

1. The study emphasizes on the preservation and social formation of a rare collection of Dr. Punjabrao Deshmukh Smruti sanghralaya, Amarvati.

2. The study helps the researchers to get instant **access to the rural people, social-educational reformation etc.** from Dr. Punjabrao Deshmukh Smruti sanghralaya, Amarvati.

Methodology: The experimental method was used to conduct the study. **Dr. Punjabrao Deshmuk's collection available in Smruti Sangrhalaya, Amravati** was categorized and classified into Personal collection, Agricultural, Cooperative, Parliamentary, Social work, Educational, and Law. There are four steps involved in **the process of social & educational reformation**: Indexing, storage, and retrieval.

Problems &social Prospects Community and Social Science profession has remained witness to the last 200 years history of Intellectual Property rights movements. Social bonding the rare collection, the researcher faced many problems due to copyright law and related issues i.e. copying, accessing, archiving and preservation. As the rare collection belongs to the Shivaji Education society, Amravati, and Dr. Panjabrao Deshmukh was the founder of the society, they permitted to preserve the rare collection in electronic form to have an access to the end user.

Conclusion: The **manuscripts and social activities to change social in thegood manner image form,** while the Research Paper/Article form collection was converted into text format to save the space and bytes. Reforming Social bondingOf Dr. Panjabrao (alias Bhausaheb) Deshmukh,was a challenging and promising task but one has to undertake such kind of activity, which will not only help rural, community people but the entire humanity as a

whole. Preservation is the art of managing risk to the intellectual and social and political heritage of a community and all the members of that community have a stake in it.

Dr. Panjabrao Deshmukh Smruti Sangrahalay, Amravati is an example of making a small beginning in the social reformation process. Social will help the end-user **to make use of the social resources and create a new wave in the social community use.**

Reviews/ ReferenceKeys/Web support Keys:

https://www.britannica.com/

https://www.encyclopedia.com/

https://www.sufinama.org/ebooks?nav=hindi-english-e-books

https://www.getmyuni.com/college/dr-panjabrao-deshmukh-memorial-medical-college-dpdmmc-amravati-courses-fees

https://epustakalay.com/book/185223-lokmarshi-bhausaheb-by-punjabrav-deshmukh/

https://sites.google.com/site/sscaclib/collection-on-late-dr-panjabrao-deshmukh/books-speeches-of-dr-panjabrao-deshmukh

https://rpshewalkar.blogspot.com/2017/04/blog-post_67.html

https://www.shiksha.com/college/dr-panjabrao-alias-bhausaheb-deshmukh-memorial-medical-college-amravati-69797

http://www.ssesa.org/pdf/Society_Profile.pdf

https://pdmmc.com/LinkFiles/Proposal%20of%20UG%20AY%202015-16.pdf

https://globalforgivenessinitiative.com/blog/free-ebook-download-as-pdf-epub-or-kindle?gclid=Cj0KCQjw6ar4BRDnARIsAITGzlCDQEiHFBMvcXkxas8lp8D3z2eMutbYbld8xpVFQWxunqg8zJ4_3J0aAkXYEALw_wcB

https://www.indcareer.com/dr-panjabrao-deshmukh-krishi-vidyapeeth-akola

http://pdf.aintatds.nl/two/?a_aid=1953480 f&a_bid=b33c89d7&chan=two&data1=polytechnic+in+agriculture+book+ing+of+pdkv&data2=books new&p=af

05

Exploring the therapeutic effects of yoga

Dr. Suresh Jayram Farakte
Director of Physical Education,
Night College of Arts & Commerce, Kolhapur

Abstract

The purpose of this study is to assess the findings of selected articles regarding the therapeutic effects of yoga and to provide a comprehensive review of the benefits of regular yoga practice. Therapeutic yoga is defined as the application of yoga postures and practice to the treatment of health conditions and involves instruction in yogic practices and teachings to prevent reduce or alleviate structural, physiological, emotional and spiritual pain, suffering or limitations. Results from this study show that yogic practices enhance muscular strength and body flexibility, promote and improve respiratory and cardiovascular function, promote recovery from and treatment of addiction, reduce stress, anxiety, depression, and chronic pain, improve sleep patterns, and enhance overall well-being and quality of life.

Introduction

The conceptual background of yoga has its origins in ancient Indian philosophy. There are numerous modern schools or types of yoga (i.e., Iyengar, Viniyoga, Sivananda, etc.), each having its own distinct emphasis regarding the relative content of physical postures and exercises (asanas), breathing techniques (pranayama), deep relaxation, and meditation practices that cultivate awareness and ultimately more profound states of consciousness. The application of yoga as a

Volume - 10 (Issue - 10) August, 2020 ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR

5.13

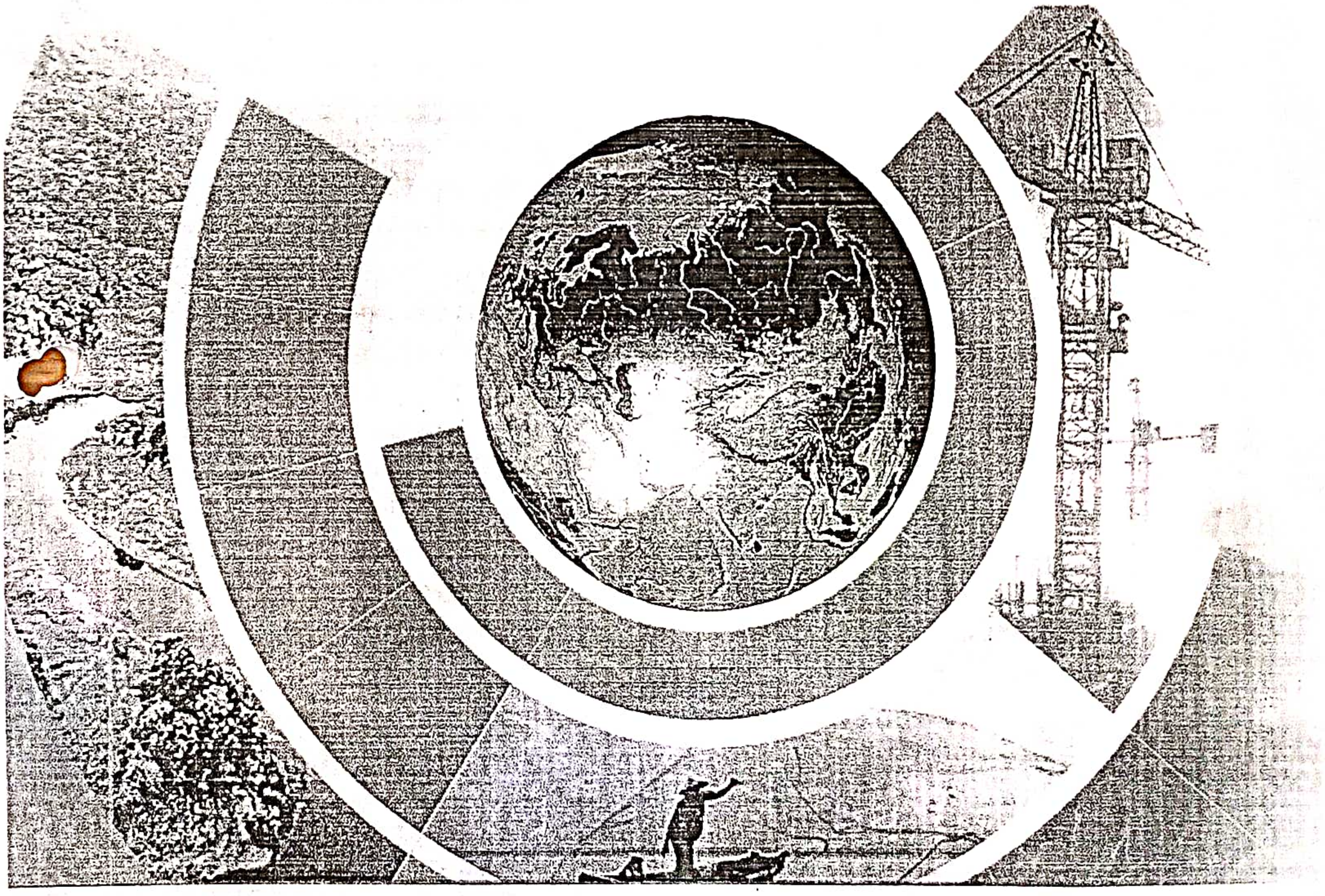

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

ग्रंथालय व इंटरनेट

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि. बुलडाणा

ग्रंथालय म्हणजेच ज्ञानाचे भांडार होय. प्रत्येक ग्रंथालयाचे कार्य म्हणजे या ज्ञानसाठयाचे जास्तीत जास्त प्रसारण व उपयोग घडवून आणणे होय. मोठमोठी पारंपारिक ग्रंथालये बहूदा मोठी शहरे, विद्यापीठे येथेच आढळून येतात. त्या ठिकाणी वाचक संख्या खूप जास्त प्रमाणात असल्यामूळे जास्त मागणी असलेली पुस्तके, ग्रंथ, नियतकालिके यांच्या प्रती खूप जास्त संख्येने उपलब्ध करावी लागत असतात व ही खर्चिक बाब असून ग्रंथालय सेवकांसाठी सुध्दा अशा साहित्याच्या देवाण घेवाण, संग्रहण या बाबी वेळखाऊ व त्रासदायक ठरतात. दूर्मिळ ग्रंथांची उपलब्धता मोजक्याच ग्रंथालयात असते त्यामुळे वाचकांना कितीही दूर असले तरी आवश्यक ते साहित्य मिळविण्यासाठी त्या ग्रंथालयात जावे लागते. सतत हाताळावे लागल्यामुळे पुस्तके, दुर्मिळ ग्रंथ, दोलामुद्रिते यांची देखभाल हे फार कठिण काम आहे व त्यामुळे असे ग्रंथसाहित्य कालांतराने हाताळणे शक्य होत नसल्यामुळे व त्यांची पृष्ठे फाटल्यामुळे ते वापरणे फार कठिण होत जाते.

अभ्यासक व संशोधक यांना आवशक असल्या नुसार त्यांना कार्य पूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालयांना वारंवार भेटी देऊन त्या ग्रंथालयात वसूनच आपले अभ्यासकार्य किंवा संशोधन कार्य पूर्ण करावे लागत असे. लेखक, प्रकाशक, ग्रंथविक्रेते, ग्रंथालये यांना एकमेकांशी संपर्कात असणे आवश्यक असते. नवीन ग्रंथसाहित्य बाबतची माहिती एकमेकांपर्यंत पोहचविणे हे कार्य सुध्दा पत्रलेखनाने पार पाडावे लागत असे. त्यामुळे नविन ग्रंथसाहित्याची माहिती मिळविणे व तदनंतर त्याची प्रत्यक्ष उपलब्धता ग्रंथालयात होणे ही पध्दत सुध्दा वेळखाऊच होती. मोठमोठया ग्रंथालयामध्ये ग्रंथांचे संग्रहण हे फार जिकरीचे काम असे. अश्या ग्रंथालयात निरनिराळया पध्दतीचा वापर करुन ग्रंथांचे संग्रहण केले जाते. अशा मोठया ग्रंथालयात विविध विषयावरील प्रचंड ग्रंथसंख्येमुळे त्यांची वाचकांसाठी देवाण घेवाण करणे फार कठिण काम असल्याचे आढळून येते. पारंपारिक ग्रंथालयांमध्ये सेवकांना साहित्याचे संग्रहण करणे, प्रत्यक्ष सेवा देणे यासाठी सतत जास्त वेळ दयावा लागतो. त्याचप्रमाणे वाचकांनासुध्दा अशा वाचनालयात तेथे पूर्ण वेळ बसूनच ज्ञान ग्रहण करावे लागते. या प्रक्रियेत बराच वेळेचा अपव्यय होतो.

वैज्ञानिक क्रांतीमुळे पारंपारिक पध्दती बदलून ग्रंथालयीन सेवांमध्ये कालांतराने बदल होत गेला व आज आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालयात सुरु झाल्यामुळे ग्रंथालये, ग्रंथालयीन सेवांचा वापर, वापराच्या मर्यादा, वेग, अचूकता, उपयोगिता, यामध्ये अमुलाग्र बदल घडून आला. ग्रंथांचे संग्रहण, ग्रंथालय व्यवस्थापन आता सोईचे झाले आहे. माहितीच्या परिस्फोटामुळे व आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयांचे पारंपारिक स्वरुप बदलले आहे. आधुनिक ग्रंथालय हे गतीमान झाले आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालयांमध्ये सुरु झाल्यापासून पारंपारिक पध्दती बाबतच्या समस्यांवर मात करत ग्रंथालयांनी कात टाकली. ग्रंथालयामध्ये सगंणक, स्कॅनर, प्रिंटर, इंटरनेट, सॉफ्टवेअर यांचा शिरकाव झाला व ग्रंथालयाचा कायापालट झाला. माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालये आज अधिकाधिक उपयोगी बनत आहेत. ग्रंथालयांचे स्वरुप पूर्णपणे बदलले असून त्यांची वाटचाल संपूर्ण डिजिटल ग्रंथालयांच्या दिशेने सुरु आहे. ग्रंथालये सध्या संक्रमण अवस्थेमध्ये आहेत. माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानाच्या परिपूर्ण उपयोगासाठी ग्रंथालयात आधुनिक संसाधने व प्रशिक्षित सेवक असणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयांमध्ये मुद्रित साहित्यासोबतच डिजिटल स्वरुपातील साहित्य उपलब्ध केल्या जात आहे व त्यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. जगभरात पर्यावरण जपण्यासाठी ग्लोबल वॉर्मिंग या फार मोठया संकटाला तोंड देण्यासाठी सर्वत्र वृक्षतोड थांबविण्याचे प्रयत्न मोठया प्रमाणावर सुरु आहेत. कागद तयार करण्यासाठी होणारी वृक्षतोड थांबविण्यासाठी सर्वत्र पेपरलेस कार्यप्रणाली राबविण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत. त्याला पूरक असेच

कार्य आधुनिक ग्रंथालयात वाढीस लागले आहे. डिजिटल ग्रंथालय, ई—बुक, ई—जर्नल्स, ई—लर्निंग, ई मेल या संकल्पनेमुळे कागदाचा वापर दिवसेंदिवस कमी होत आहे. सा सर्व कार्यामध्ये इंटरनेटचा वापर अपरिहार्य आहे.

संगणक, प्रिंटर, स्कॅनर, फ्लॉपी, सी. डी., सॉफ्टवेअर इ. या सर्व संसाधनांचा ग्रंथालयात उपयोग करुन सर्वोत्कृष्ट परिणाम प्राप्त करण्यासाठी त्याला इंटरनेटची जोड अत्यावश्यक आहे. या संसाधनाचा व इंटरनेटचा ग्रंथालयात उपयोग करुन अमर्याद माहिती अतिशय जलदगतीने प्राप्त करता येते. दररोज जगाच्या कानाकोपऱ्यात निर्माण होत असलेली सर्व माहिती व प्रकाशन कार्य याबाबतची माहिती प्रत्यक्ष उपलब्ध करणे ग्रंथालयांना शक्य नाही परंतू इंटरनेटद्वारा अशी माहिती त्वरीत प्राप्त करता येते. वाचक, अभ्यासक, संशोधक यांना त्यांच्या क्षेत्राशी निगडीत माहिती इंटरनेट चा वापर करत मिळविता येते. जगभरातील ग्रंथालयांमध्ये डिजिटल स्वरुपात संग्रहित केलेली माहिती मिळविता येत असल्यामुळे संशोधन कार्यात फार मोठी मदत होते व त्यामुळे संशोधन कार्यास गती व चालना मिळत आहे. याचा उपयोग विकास कार्यात नक्कीच होईल. गुगल व इतर काही कंपन्या सर्व क्षेत्राशी निगडित माहिती डिजिटल स्वरुपात संग्रहित करीत असतात. गुगल शोध द्वारे अशी माहिती मिळवून वाचकांना, संशोधकांना, ग्रंथालय सेवकांना आपले कार्य पूर्ण करण्यास मदत होते. आजच्या काळात ग्रंथालयांमध्ये आधुनिक वाचनकक्ष सुरु करण्यात येत आहेत. या वाचन कक्षात माहिती व संप्रेशन तंत्रज्ञानाच्या आधारे ई—बुक, ई—जर्नल्स, दृकश्राव्य स्वरुपातील माहितीचा उपयोग करुन वाचक आपले कार्य पूर्ण करु शकतात. ई लर्निंग ही संकल्पना सुध्दा उदयास येत आहे. पूर्वीच्या शिक्षण व्यवस्थेत शैक्षणिक व्याख्याने ऐकण्यासाठी त्यावेळीच तेथे उपस्थित राहावे लागत असे. आता शैक्षणिक व्याख्याने ऑनलाईन/ऑफलाईन पाहून /ऐकून वेगवेगळे अभ्यासक्रम कोणत्याही अभ्यासस्थानी पूर्ण करता येतात. अशा व्याख्यानांचा वापर आता परत परत करता येऊ शकतो. मुद्रित साहित्यापेक्षा इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपातील साहित्य स्वस्त आहे व असे साहित्य एकाच वेळी वेगवेगळया स्थळी अनेक जण वापरु शकतात. हा या पध्दतीचा फार मोठा फायदा म्हणता येईल. ग्रंथालयात डिजिटल स्वरुपातील माहिती संग्रहित करण्यासाठी जागेची कमतरता भासत नाही. अशी माहिती संगणक मेमरी, सी.डी., डी. व्ही. डी., पेनड्राईव्ह यामध्ये संग्रहित करता येते. त्यामुळे यासाठी लागणारा खर्च व जागा या दोन्ही बाबतीत मोठी बचत होते. इंटरनेटच्या सहाय्याने जगभरातील विविध ग्रंथालयांना माहितीचे आदान प्रदान करुन अद्यावत माहिती संकलित करता येते किंवा आपआपल्या वेबसाईटवर वाचकांसाठी लिंक उपलब्ध करुन दिल्यामुळे वेगवेगळया ग्रंथालयातील ज्ञानसाठा प्राप्त करणे वाचकांना शक्य होते. वेगवेगळया विषयवार अभ्यासासाठी वेगवेगळया लिंक वेबसाईट वर उपलब्ध करुन ग्रंथालयीन सेवेत अधिक सुधारणा करता येते. अशी माहिती किंवा लिंक सुध्दा ई मेल द्वारे वाचकांना पाठविता येते.

नेटच्या माध्यमातून केवळ ग्रंथच नेटवर उपलब्ध असतात असे नसुन वेगवेगळया विषयाच्या ग्रंथासह त्यासंबंधीत मासिके, वर्तमानपत्रातील प्रकाशित लेख दस्ताएवज सुध्दा उपलब्ध असतात. याच बरोबर आपल्या विषयातील चालु घडामोडी ची अद्यावता सुध्दा उपलब्ध असते. शिक्षणाचा भर आज संशोधनावर अधिक असल्या कारणाने केवळ ग्रंथालयाचा उपयोग विद्यार्थ्यांपर्यंत मर्यादित राहला नसून संशोधक, वैज्ञानिक, तत्वज्ञ यांना सुध्दा आपआपल्या कार्यात ज्ञान साहित्याचा मोठया प्रमाणात उपयोग करावा लागतो. अश्या प्रसंगी आपली दैनंदिन कामकाज सोडून केवळ माहिती मिळविण्यासाठी ग्रंथालयात जाऊन बसणे यांना शक्य होत नाही. अश्यावेळी इंटरनेटच्या माध्यमातून हवी ती माहिती ग्रंथालयाच्या मार्फत त्यांच्या वैयक्तीक अकांऊटवर ई मेल च्या माध्यमातून पुरविल्या जाऊ शकते. ज्याचा उपयोग विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना निश्चित होत असतो. त्यामुळे ग्रंथालयाची जबाबदारी मोठया प्रमाणात वाढतच आहेत. अनेक संदर्भसाठी लागणारे साहित्यसुध्दा प्रसंगी ग्रंथालयातून बघावे लागतात.विशेषता शासकीय, न्यायालय, विविध अभिकरण यांना अश्या माहितीची आवश्यकता असते. आज कोणताही शासकीय निर्णय पारीत

झाल्यानंतर त्याची हार्डकॉपी येईपर्यंत वाट बघावी लागत नाही. काही क्षणातच इंटरनेटच्या माध्यमातून तो सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचत असते.

इंटरनेट हे जलदगतीने माहिती प्राप्त करण्यासाठी वापरल्या जाणारे साधन म्हणून मान्यता प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे आज प्रत्येक व्यक्ती इंटरनेटचा वापर करीत असल्याचे निदर्शनास येत आहे. ग्रंथालयात सुध्दा इंटरनेटचा वापर आज मोठया प्रमाणात होतांना दिसत आहे. केवळ कर्मचारीच नव्हे तर ग्रंथालयात येणाऱ्या प्रत्येक वाचकाला ग्रंथालयात सेवा देतांना इंटरनेटच्या व संगणकाचा उपयोग केला जात आहे. आज प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे मोबाइल असल्यामुळे इंटरनेटआधारीत वायफाय सेवा विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करुन दिली जात आहे. ज्याद्वारे ग्रंथालयाच्या साइटवर ग्रंथालयातील उपलब्ध ग्रंथसाठा व इतर ज्ञानसाहित्य त्यांना वापरता येऊ शकतो. शिवाय ग्रंथालयात येणारे नवीन साहित्याची यादी, चालू घडामोडी संबंधी अद्यावत माहिती उपलब्ध करुन दिली जात असल्याने विद्यार्थी ग्रंथालय व नेट यांचा दैनंदीन संबंध अधिकाधिक दृढ होण्यास मदत होते. याचबरोबर ग्रंथालयात आपल्या अभ्यासक्रमाशी निगडीत ई–संसाधनांची उपलब्धता सुध्दा करुन दिली जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमासह अभ्यासक्रमास पूरक साहित्यही सहजपणे उपलब्ध होऊ शकते. आजच्या काळात दररोज फार मोठया प्रमाणात माहितीची निर्मिती होत आहे. या माहितीच्या परिस्फोटामुळे वाचकांकडूनही विविध प्रकारच्या माहितीची मागणी वाढत आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान व इंटरनेटच्या सहाय्यानेच अशा माहितीचे संकलन व माहितीचे प्रसारण ग्रंथालय सेवकांना शक्य होऊ शकते. अश्याप्रकारे इंटरनेट व आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे ग्रंथालयीन सेवांचा वेग, क्षमता व दर्जा सुधारण्यात मदत होते. व्यवस्थितरित्या वर्गीकृत करुन संग्रहीत केलेली माहिती त्वरीत मिळविता येऊ शकते. माहितीचे ग्रंथालयबाहय स्त्रोत शोधून काढणे शक्य होते. संशोधकांना त्यांच्या विषयाशी निगडीत जागतिक स्तरावरील अद्यावत संदर्भ शोधून आपले संशोधन कार्य पूर्ण करण्यास मदत होते. इंटरनेटच्या सहाय्याने सर्व क्षेत्रातील माहिती मिळविणे शक्य असल्यामुळे वाचन व संशोधनाची आवड विद्यार्थ्यांमध्ये वृद्धीगंत होण्यास मदत होते. ग्रंथालयांना दुरस्थ ठिकाणी उपलब्ध असलेली आवश्यक ती माहिती मिळविणे व पुरविणे शक्य झाले आहे. इंटरनेटचा वापर करुन स्वत: ला अद्यावत ठेवणे शक्य झाले आहे. इंटरनेट द्वारे डिजिटल स्वरुपात संग्रहित माहितीचा संयुक्त वापर जगभरात शक्य आहे व त्यामुळे खर्चात फार मोठी बचत होते. या सर्व बाबींचा विचार करता इंटरनेट हे ग्रंथालयासाठी विज्ञानाने दिलेले एक वरदान आहे असेच म्हणावे लागेल.

- संदर्भग्रंथ—

१) फडके, द. ना. संगणक जाळे व बहुसंज्ञापन माध्यमे. नाशिक : यशवंतराव चव्हान महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मे २००७. पृ.४७.

२) धर्मापुरीकर, रणजीत. 'ग्रंथालय संगणकीकरण करणाऱ्या ज्ञानशाखा'. 'ज्ञानगंगोत्री'. जून२०१५—नोव्हेंबर २०१५. पृ.४५ते ५०.

३) पवार, एस. पी., बडकत्ते, सविता, पवार, आर. जी., जाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एम. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. सु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००९. पृ. ६११.

४) Deshpande N.J. and Patil, S.K.,ed.(2004), university and college librarianship in India in 21 st century, Pune : Dept. Of Lib and Inf Sc., University of Pune.

५) Dhiman, Anilkumar and Yashoda(2012). Manual of Digital Libraries : Vol-II,New Delhi, Ess Ess Publications.

-----------------------------*****-----------------------------

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH ... OWS ASSOCIATION'S

RESEARCH ... OURNEY

International E-... h Journal

PEER REFEREED & ... ED JOURNAL

Special Issue 2... May 2021

Multidiscip... Issue

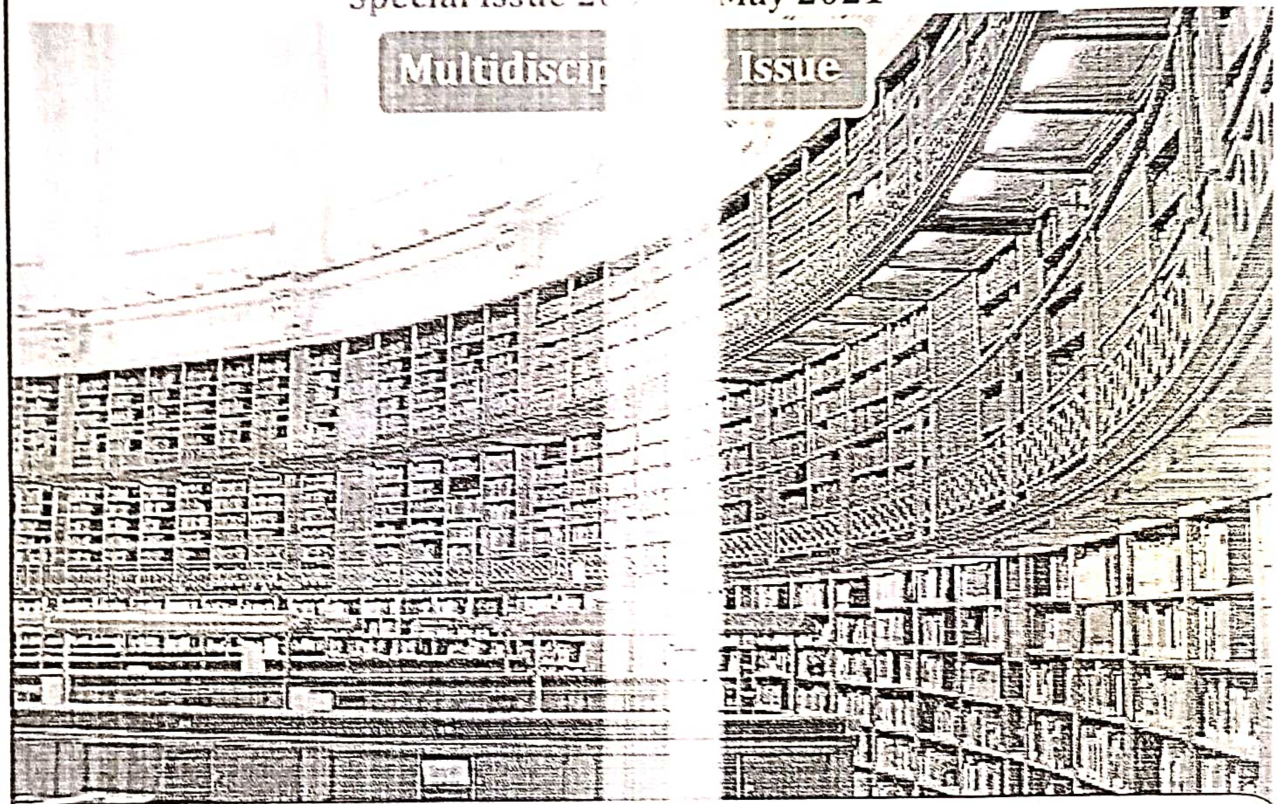

Guest Editor -
Dr. C. S. Kakade
Principal,
Anandibai Raorane Arts, Commerce
& Science College, Vaibhavwadi,
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

...ive Editor :
...rof. Kishor Waghmare
Lib... an
An... bai Raorane Arts, Commerce
& S... nce College, Vaibhavwadi,
Dis... ndhudurg [M.S.] India

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeol...)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impac... tor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (C...
- Global Impact Factor (G...
- International Impact F... Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
May- 2021

डिजिटल लायब्ररी सर्व्हीसेस

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे
(ग्रंथपाल)
दादासाहेब धनाजी नाना ... समाजकार्य
महाविद्यालय मलकापूर जि. बुलडाणा.
मो. न. ९४२३८...
ई.मेल ...

सारांश–

आज आपण डिजिटल युगात जगत आहोत. ग्रंथालयांचे स्वरुप सुध्दा वेगाने पालटत आहे. दिवसेंदिवस नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करुन ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण सुरु आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर ही त्यामुळेच आवश्यक बाब बनली आहे. ग्रंथालय सेवक तसेच वाचक यांना या नविन तंत्रज्ञानाचे शिक्षण घेणे अनिवार्य बनले आहे. व या तंत्रज्ञानाचा फायदा करुन घेण्यासाठी याची आवशकताही आहे.

प्रस्तावना :–

शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक, संगणक तज्ञ, वैज्ञानिक सांख्यकीतज्ञ, अर्थशास्त्री यांना ग्रंथालयाचा वापर आवश्यक झाला आहे. इतिहासातील नोंदीनुसार अश्मयुगातील काळापासून आतापर्यंत संदेश, लेख इत्यादी साहित्य निर्मितीसाठी माती, दगड, भुजपत्र, ताम्रपत्र, कापड, कागद व आजकाल डिजिटल माध्यमांचा वापर करण्यात आला आहे व संदेशवहनासाठी पशु, पक्षी, मानव यांचा भू मार्ग, जलमार्ग, आकाशमार्ग यांद्वारे वापर करण्यात आला आहे. आज त्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक्स व डिजिटल तंत्रज्ञान याच्याद्वारे इंटरनेट या अदृश्य माध्यमांचा वापर करण्यात येत आहे. नविन तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयांसाठी अनेक संधी तसेच अनेक आव्हाने निर्माण केली आहेत. तसेच ग्रंथालयांची कार्यप्रणाली तसेच परिणामकारकता यामध्ये अमुलाग्र बदल घडून आला आहे. व ग्रंथालयातील माहितीचे स्रोत, माहितीची साठवण, त्याचे वर्गीकरण ग्रंथालयीन सेवा या सर्वांच्या परिभाषाच बदलवून टाकल्या आहेत.

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी म्हणजेच अंकीय ग्रंथालय यामध्ये विविध प्रकारची माहिती, ज्ञान साहित्य हे डिजीटल प्रकारामध्ये म्हणजेच इलेक्टॉनीक प्रकारामध्ये म्हणजेच (०ए१) अश्याप्रकारच्या टपजे च्या सांकेतिक संगणकीय भाषेमध्ये संग्रहीत केले जाते. अशाप्रकारे साठविलेली माहिती इलेक्ट्रॉनिक डिस्प्लेद्वारे वाचनीय असते. म्हणून डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये संगणके व स्कॅनर, इलेक्ट्रॉनिक प्रींटर, इंटरनेट व इतर आवश्यक आधूनिक उपकरणे व सॉफटवेअर यांची उपलब्धता असणे आवश्यक आहे.

डिजीटायझेशन–

कोणत्याही प्रकारच्या माहितीचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात रुपांतर म्हणजेच डिजिटायझेशन म्हणता येईल, सर्व प्रकारचे लेख, ग्रंथ, प्रतिमा, चलचित्र, ध्वनिफीत इत्यादी सर्व प्रकारच्या साहित्याचे डिजिटल स्वरुपातील रुपांतरण व संग्रहण डिजिटल लायब्ररीमध्ये केले जाते. या डिजिटायझेशनच्या तंत्रज्ञानामुळे पारंपारिक ग्रंथालयीन समस्या दुर करण्यास मदतच झाली आहे. माहितीचे संकलन, संग्रहण व ग्रंथालयीन सेवा पूरविणे यामुळे सोईचे व वेगवान झाले आहे. या तंत्रज्ञानामुळे साहित्य संग्रहण करण्यासाठी खूप कमी जागेची आवश्यकता भासते व डिजिटल

ग्रंथालयांनी पारंपारिक ग्रंथालयांना लागणाऱ्या मोठ्या जागेच्या समस्यावर मात केली आहे. दुरस्थ स्त्रोता पासुन साहित्य मिळविणे तसेच दुरस्थ उपभोक्त्यास ग्रंथालयीन सेवा पूरविणे डिजिटाझेशनमुळेच शक्य झाले आहे. यामुळे उच्च शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात फार मोठी क्रांती घडून येत आहे. पूर्वीच्या पारंपारिक ग्रंथालयांचे डिजिटायझेशन करणे हे डिजिटल ग्रंथालयांसाठी सर्वात मोटे आव्हान आहे. दूर्मिळ ग्रंथ, सांस्कृतकि व ऐतिहासिक साहित्य ठेवा, हस्तलिखिते हे सर्व साहित्य हाताळणे, संग्रह करणे फार जिकरीचे कार्य आहे. या साहित्याचे डिजिटायझेशन केल्यास ते चिरकाल टिकून ठेवणे शक्य आहे. हे काम खर्चिक व आव्हानात्मक आहे. असे कार्य शासकिय व संस्थाद्वारे सुरु आहे. असे दूर्मिळ साहित्याचे डिजिटायझेशन झाल्यामुळे त्याचा वापर करणे सोईचे होईल व याद्वारे नविन संशोधन कार्य व विकास कार्यात याचा फार मोठा उपयोग होइल.

डिजीटल लायब्ररी–

शैक्षणिक व सामाजिक जडण घडण आणि विकास या क्षेत्राात डिजिटल लायब्ररीची फार मोठी भूमिका आहे. पर्यायाने संपूर्ण देशाच्या विकासात ग्रंथालयांची फार मोठी भूमिका आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानांच्या ग्रंथालयातील वापरामूळे साहित्य व माहितीचे जलद आदान प्रदान शक्य झाले आहे. याच्या आधारे देशाच्या आर्थिक, सामाजिक व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी मदत होत आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यात दर सेकंदाला निर्माण होणाऱ्या माहितीचे वहन, आदान प्रदान त्या माहितीचे विश्लेषण, त्याचे परिणाम या सर्व बाबी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे केव्हाही कुठेही उपलब्ध होऊन जागतिक स्तरावरील अद्यावत मानविय विचार, संस्कृती, प्रगती, वैज्ञानिक कल या बाबतची माहिती प्राप्त करता येते. अशा माहितीच्या आधारे योजना आखून विकास साधण्यासाठी नविन कार्यप्रणालीची उपाययोजना केल्या जाऊ शकते.

डिजिटल लायब्ररीच्या वापरामूळे कुठल्याही क्षेत्रिय, भौगोलिक, वर्ण, धर्म व इतर सर्व मर्यादा बाजूला सारुन कुणीही ज्ञान मिळविण्यापासून वंचित राहू शकत नाही यामूळेच डिजिटल लायब्ररीचे आकर्षण सर्व जगात वाढीस लागले आहे. आजच्या वेगवान व सतत बदल घडून येणाऱ्या युगात आपला समृध्द प्राचीन, दूर्मिळ साहित्य ठेवा जपून ठेवण्यास डिजिटल लायब्ररी सक्षम आहेत. याद्वारे आपल्या ऐतिहासिक संस्कृतीची जपवणूक केल्या जात आहे. वाचक, अभ्यासक, संशोधक यांना दूर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते यांच्या मूळ स्त्रोतापर्यंत पोहचणे अशक्य आहे. परंतू डिजिटल ग्रंथालयांद्वारे त्यांना याबाबतचे संदर्भ मिळविता येतात.

पारंपारिक ग्रंथालयांमध्ये वाचक जास्तीत जास्त संख्येने कसे येतील यासाठी प्रयत्न केले जात असत. जेवढे ग्रंथालयात येणारे वाचक जास्त तेवढा त्या ग्रंथालयातील साहित्याचा उपयोग होत असे. ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना मोजकेच साहित्य वाचनासाठी उपलब्ध करुन दिल्या जात असे. आज डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये एका टर्मीनलवर बसून सर्च या तंत्राव्दारे संपूर्ण ग्रंथालयातील साहित्याचा शोध घेवून आवश्यक ते साहित्य मिळविता येते. वाचक आपल्या घरी किंवा अभ्यास स्थळी सुध्दा इंटरनेट व्दारे या आधुनिक ग्रंथालयातील साहित्य प्राप्त करु शकतात. म्हणजेच आधुनिक ग्रंथालये आता इमारतीपुरते मर्यादीत न राहता केव्हाही–कुठेही या संकल्पनेनुसार वापरता येत आहेत. ग्रंथालयीन सेवकांना सॉफटवेअरचा वापर करुन वाचकांसाठी निरनिराळया मर्यादा घालून देता येतात. त्यामुळें ग्रंथालयातील साहित्यसाठयाची सुरक्षितता पाळल्या जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे आणि मूल्याधारीत सेवा देण्यासाठी व ग्रंथालयाच्या

E-ISSN : 2348-7143
May- 2021

उत्पन्न वाढीसाठी याचा उपयोग होतो. अशा या माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या उपलब्ध्तेमुळे डिजिटल ग्रंथालय हा क्रांतीकारक बदल घडून आला आहे.

डिजीटल लायब्ररी सर्व्हिसेस-

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे चोवीस तास सेवा देणारी यंत्रणा बनली आहे. डिजिटल ग्रंथालयीन सेवांचा उपयोग उच्च शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात फार मोठया प्रमाणात होत आहे. अशा ग्रंथालयातील एखादा डिजिटल स्वरुपातील ग्रंथ किंवा कोणत्याही साहित्य प्रकाराचा उपयोग एकाचवेळी अनेक उपभोक्ता निरनिराळ्या स्थानावरुन करु शकतात. अशाप्रकारे वाचकांना दूरस्थ स्त्रोतापासून माहिती त्वरीत व सहजतेने मिळविता येते. हा या तंत्रज्ञानाचा फार मोठा फायदा असल्याचे आढळून येते. त्याचप्रमाणे काही विशिष्ट प्रकारच्या माहितीसाठी अचानक फार मोठया प्रमाणात मागणी झाल्यास सुध्दा त्या मागणीची पूर्तता करण्याची क्षमता या डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये आहे. पारंपारिक ग्रंथालयाप्रमाणे एखादया ग्रंथांची किंवा साहित्याची प्रत्यक्ष देवाण घेवाण केल्या जात नसल्यामुळे वेळ व खर्च यामध्ये फार मोठी बचत होते. डिजिटल स्वरुपातील साहित्य साठविणे व त्याचे जतन करणे तुलनात्मक खुप स्वस्त व सोईचे आहे. डिजिटल स्वरुपातील साहित्याचे वाचन करतांना त्याचा आकार आवशकतेनुसार लहान किंवा मोठा केल्या जाऊ शकतो. अभ्यासक, संशोधक यांना आवश्यक असलेली अचुक व अद्यावत माहिती त्वरीत उपलब्ध झाल्याने शोध घेण्यास लागणारा वेळ वाचुन त्यांना त्यांच्या प्रत्यक्ष शोधकार्यात जास्त वेळ देता येतो. डिजिटल ग्रंथालयात काही माहिती उपलब्ध नसल्यास ग्रंथालयांच्या वेबसाईटवर त्या माहितीच्या स्त्रोताची लिंक उपलब्ध केल्या जाऊ शकते. डिजिटल ग्रंथालयांद्वारे खालील सेवा पुरविल्या जातात -

१.संघ तालिका सेवा
२. ओपॅक सेवा
३. इंटर लायब्ररी लोन सेवा
४. शेअर कॅटलॉगिंग
५. इंटरनेट सेवा
६. ई-मेल सेवा
७. प्रचलित जागरुकता सेवा
८. न्युज पेपर क्लिपिंग सेवा
९. ई-पब्लीशिंग
१०. निवडक माहिती सेवा
११. ईलेक्ट्रानिक संदर्भ सेवा
१२. बुलेटीन बोर्ड सेवा.

ग्रंथालयीन सेवा देत असतांना ग्रंथालयीन सेवकांना वाचकाच्या मागणीची पूर्तता करावी लागते. ज्ञान साधनांचे अनेकविध स्त्रोत उपलब्ध आहेत, प्रत्येक स्त्रोतामधुन हवी ती माहिती संकलीत करुन वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार वितरीत केली जाते. अश्यावेळी ग्रंथालय सेवकांना डिजिटायझेशनचे सखोल ज्ञान असणे आवश्यक आहे व यासाठीच वेळोवेळी प्रशिक्षण पूर्ण केलेले असणे गरजेचे आहे. वाचकांच्या मागणी व गरजेनुसार नवनवीन ग्रंथालयीन सेवांची

मागणी होत आहे व ही एक निरंतर घडत राहणारी प्रक्रिया आहे. डिजिटल ग्रंथालये व माहिती तंत्रज्ञान अशा प्रकारची आव्हाने पेलण्यास सक्षम आहे.

डिजिटल ग्रंथालयांचा जास्तीत जास्त प्रसार होऊन आपल्या देशातील सर्व ग्रंथालयातील विशाल ज्ञानसाठा याचा योग्य रीतीने उपयोग करुन आपल्या देशाचा विकास घडून येण्यास फार मोठी मदत होईल. अशा डिजिटल ग्रंथालयांची वाढ होण्यासाठी ग्रंथालयांमध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान, संगणके, स्कॅनर, वेगवान इंटरनेट, ग्रंथालयीन सॉफटवेअर, प्रशिक्षित ग्रंथालय सेवक इत्यादी व्यवस्थांची निर्मिती अत्यावश्यक आहे यासाठी शासकीय व संस्थांतर्गत प्रयत्न त्या दिशेने सरु असल्याचे आढळून येते.

समारोप-

आज विज्ञान व तंत्रज्ञानाने केलेल्या प्रगतीनुसार ग्रंथालयातही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठया प्रमाणात केला जात आहे. सर्व ग्रंथालये व ग्रंथालयीन सेवा यांचे संगणकीकरण होत आहे. ग्रंथालयीन सेवा पुरविण्यासाठी नवनवीन अद्यावत सॉफटवेअर वापरली जात आहेत. व त्यांचा मोठया प्रमाणात वापर होण्यासाठी ग्रंथालयात सर्व सोयी व सुविधांची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मदतीनेच योग्य त्या प्रमाणतेसह सेवा देता येणे शक्य होणार नाही. याकरिता ग्रंथालयातील साहित्याचे संगणकीकरण करुन त्या संबंधीची माहिती अद्यावत संहितावलीनुसार तयार केल्यास सर्व सोयी सुविधा पुरविता येणे शक्य होणार आहे. त्यासाठी कर्मचारी वर्ग प्रशिक्षित असावा. सर्व ग्रंथालय प्रशासन सुध्दा स्वतःला अद्यावत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. अर्थातच याची पूर्ण यशस्वीतता ग्रंथालय सेवकांच्या सेवांवर अवलंबून आहे व त्यासाठी ग्रंथालय सेवक स्वतःला संगणक साक्षर बनवून वाचकांना सेवा देत असतांना डिजिटायझेशनचा पुरेपूर उपयोग होत असल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

१. निकोसे, सत्यप्रकाश. आधुनिक ग्रंथालयाचे व्यावस्थापन. नागपूर : प्रज्ञा प्रकाशन, २०००.
२. कोण्णूर, सुजाता, कोण्णूर, अनुप. माहिती तंत्रज्ञान संपूर्ण ओळख. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन, २००६.
३. जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र.नागपूर : विश्व पब्लिशर्स अँन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २००६-२००७. रु.१७५.
४. पवार, एस. पी., बडकत्ते, सविता, पवार, आर. जी., जाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एम. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. पु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००६. पृ.६११.
५. देवधर, विजय. अंकीय ग्रंथालय सेवा : लेखा परिक्षण आणि नियंत्रण, ज्ञानगंगोत्री, जुन. ऑगस्ट२००६.
६. दैनिक वृत्तपत्र.
७. इंटरनेट सेवा
८. सोशल मिडिया